

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ГЕОГРАФІЇ

МЕТОДОЛОГІЯ І ПРАКТИКА ОЦІНЮВАННЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ДЛЯ ЗАПОВІДАННЯ

За редакцією
академіка НАН України Л.Г. РУДЕНКА

ПРОЄКТ
«НАУКОВА КНИГА»

КІЇВ НАУКОВА ДУМКА 2020

УДК 502.211 (477/751.3)

А в т о р и:

Л.Г. Руденко, О.Г. Голубцов, В.М. Чехній, Я.П. Дідух, Є.О. Маруняк, С.А. Лісовський,
Є.І. Іваненко, І.А. Акімов, Л.П. Вакаренко, О.В. Василюк, Д.С. Винокуров,
В.А. Костюшин, В.М. Титар

Розглянуто розвиток заповідної справи в Україні, правові засади створення мережі заповідних територій в Україні та виявлено певні прогалини в існуючій системі заповідання. Головний акцент зроблено на методології оцінювання потенційних територій до заповідання та її застосуванні при висвітленні перспектив заповідання в природних зонах України.

Для фахівців і управлінців сфери збереження і охорони природи, географів, ботаніків, зоологів та екологів.

The development of nature conservation in Ukraine as well as legal basis for creation of protected areas network in the country have been addressed. Certain gaps in the existing system of nature protection have been identified. The research is focused on the methodology of territory assessment for the nature conservation purposes in Ukraine and on its application in elaboration of the nature conservation prospects in the different natural zones of Ukraine.

For specialists and managers in the field of nature conservation and protection, geographers, botanists, zoologists, and ecologists.

Р е ц е н з е н т и:

доктор географічних наук **Ж.М. Матвіїшина**,
академік Національної академії педагогічних наук України, доктор економічних наук,
професор **Я.Б. Олійник**

*Рекомендовано до друку вченого радою Інституту географії НАН України
(протокол № 7 від 15 листопада 2019 р.)*

**Видання здійснено за кошти Цільової комплексної програми
«Створення та розвиток науково-видавничого комплексу
НАН України»**

Науково-видавничий відділ медико-біологічної, хімічної та геологічної літератури
Редактор **О.І. Калашникова**

© Л.Г. Руденко, О.Г. Голубцов, В.М. Чехній,
Я.П. Дідух, Є.О. Маруняк, С.А. Лісовський,
Є.І. Іваненко, І.А. Акімов, Л.П. Вакаренко,
О.В. Василюк, Д.С. Винокуров, В.А. Костюшин,
В.М. Титар, 2020

© НВП «Видавництво “Наукова думка” НАН
України», дизайн, 2020

ISBN 978-966-00-1787-0

ПЕРЕДМОВА

У монографії викладено розробку методології виявлення територій, перспективних для заповідання, на засадах поєднання географічних, ботанічних і зоологічних принципів та критеріїв визначення біотичного й ландшафтного різноманіття, розглянуто конкретні пропозиції щодо створення таких територій у межах рівнинної частини території України.

Поява людини та її активна діяльність призвели до порушення умов існування окремих видів флори і фауни, місцями до фізичного їх знищення та накопичення великої кількості відходів, небезпечних для самої людини. Протягом багатьох століть людина знищувала середовище свого існування та представників флори і фауни. На цей час в історичній пам'яті залишилися лише спогади про деякі з них завдяки описам, малюнкам, оспівуванню. Схаменувшись, людство почало відпрацьовувати механізми збереження оселищ та видів флори і фауни.

На сьогодні ускладнення негативних наслідків взаємодії між Суспільством і Природою продовжується, незважаючи на низку рішень міжнародних форумів під егідою ООН. Цивілізація порушила чотири основні принципи свого існування, пов'язані із втратою цілісності біосфери; змінами у глобальному землекористуванні; змінами біохімічних циклів (особливо стосовно фосфору та азоту); впливом на планетарні й регіональні зміни клімату.

Суспільство намагається впроваджувати світоглядну парадигму розвитку у ХХІ ст. — сталого (збалансованого) розвитку. Одне із важливих напрямів діяльності Суспільства — призупинення деградації природного середовища.

У сфері збереження природних екосистем, підтримання екосистемних функцій для призупинення деградації довкілля, важливим напрямом є роботи стосовно збереження видів флори і фауни, їх угруповань та ландшафтів у цілому. У світовій практиці цей напрям значною мірою підтримується створенням і функціонуванням територій та об'єктів природно-заповідного фонду (ПЗФ).

Рада Європи спільно із Європейським центром збереження природи розробили Всеєвропейську стратегію збереження біологічного та ландшафтного різноманіття. Вона була прийнята у 1995 р. на Міжнародній конференції європейських країн у Софії представниками урядів 55 країн, у тому числі України. Всеєвропейська стратегія збереження біологічного та ландшафтного різноманіття стала основою для розробки Європейської ландшафтної конвенції, підписаної Україною 20.10.2000 р. і ратифікованою нею 07.09.2005 р.

Передмова

У цьому документі, по суті, вперше привернуто увагу на необхідність науково обґрунтованого розв'язання проблем охорони і збереження різноманіття ландшафтів, невід'ємною складовою яких є флора і фауна.

На Десятій нараді Конференції країн — сторін конвенції з біологічного різноманіття (The Convention on Biological Diversity, CBD) у 2010 р. у м. Нагоя, префектура Айті (Японія), був прийнятий Стратегічний план щодо збереження біологічного різноманіття на 2011—2020 рр. Одне із важливих завдань цього плану — збільшення до 2020 р. частки природоохоронних територій світу до 17 % для суші та внутрішніх вод і до 10 % для моря і узбережжя. Учасники проекту чітко усвідомлювали, що розвиток природоохоронних територій є важливою умовою забезпечення сталого (збалансованого) розвитку держави та одним із важливих завдань державної екологічної політики, що спирається на законодавство про охорону ПЗФ та Стратегічний план щодо збереження біологічного різноманіття на 2011—2020 рр. та цільові задачі (далі — Айті Цілі) щодо біорізноманіття.

В Україні частка ПЗФ становить близько 6 % території. Втім більшість держав Європейського Союзу (ЄС) мають показник заповідності понад 15 %, незважаючи на те, що густота населення в цих країнах більша, а показник економічного розвитку значно вищий.

Законом України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» передбачено запровадження системи природоохоронних заходів збереження біо- та ландшафтного різноманіття і розширення площини ПЗФ до 10 % у 2015 р. й до 15 % загальної території країни у 2020 р. Тому вкрай необхідним було напрацювання наукових підходів та ландшафтно-біотичних критеріїв визначення територій, за рахунок яких доцільно забезпечити виконання передбачених законом показників заповідності. Фахівці Інституту географії НАН України, Інституту зоології НАН України та Інституту ботаніки НАН України (автори монографії) намагалися належним чином врахувати у межах перспективних ПЗФ репрезентативних основних видів флори та фауни і ландшафтів у цілому з огляду на стан та умови окремих природних зон України. Для цього було, зокрема, використано різні види природничого районування, але з наголосом на комплексному фізико-географічному районуванні.

Основну увагу в дослідженні зосереджено на опрацюванні досвіду вивчення ландшафтного і біотичного різноманіття України, створення природно-заповідних об'єктів; обґрунтуванні підходів та критеріїв визначення ландшафтного і біотичного різноманіття для цілей формування мережі нових об'єктів ПЗФ; розробці рекомендації щодо територій, які доцільно першочергово долучити до заповідання у межах різних природних зон України.

Для належного виконання зазначених завдань виконавці проекту на цей час опрацювали причини та наслідки незбалансованого характеру природо-користування в Україні, що є негативним чинником впливу на ландшафтне та біотичне різноманіття; вивчили міжнародний та національний досвід розв'язання проблем раціонального природокористування як основи забезпечення збалансованого розвитку та складового елементу збереження ландшафтно-

Передмова

го та біотичного різноманіття; з'ясували причини конфліктів, що виникають у процесі створення заповідних об'єктів. Разом з тим проаналізовано розвиток заповідної справи та природоохоронних ідей у вітчизняному та світовому контекстах, досліджено стан розвитку мережі заповідних територій в Україні та у світі у цілому, розглянуто зміст діяльності світових природоохоронних організацій щодо створення заповідних територій і реалізації основних світових ініціатив у тісному зв'язку із реаліями України.

Учасники проєкту чітко усвідомлювали, що розширення природоохоронних територій є важливою умовою забезпечення сталого (збалансованого) розвитку держави та одним із важливих завдань державної екологічної політики, що спирається на законодавство про охорону ПЗФ та Стратегічний план з біорізноманіття на 2011—2020 рр. і цільові задачі Айті щодо біорізноманіття.

Без сумніву, вирішенню зазначених у монографії завдань сприятимуть імплементація в Україні міжнародних документів щодо забезпечення сталого (збалансованого) розвитку та аналіз національного законодавства стосовно механізмів збереження біотичного і ландшафтного різноманіття.

Заповідання територій — досить складний процес і здебільшого має суб'єктивний характер. В Україні досі немає чітко визначених критеріїв заповідання, які були б зведені і розглянуті в одному методичному документі. Суб'єктивний характер заповідання території значною мірою виявився і у просторовому розподілі наявних територій та об'єктів ПЗФ у межах окремих природних зон. Ускладнює процес заповідання значна трансформованість ландшафтів території, особливо внаслідок сільськогосподарської діяльності. У цьому контексті слід звернути увагу на надзвичайно високий показник розораності у межах природних зон, у степовій зоні він становить близько 70 %. Саме за таких складних умов антропогенної перетвореності доводиться розробляти перспективну мережу територій та об'єктів ПЗФ з урахуванням її місця у проєкованій екомережі України.

Репрезентативність територій заповідання визначено на підставі опрацьованих принципів і критеріїв біотичного і ландшафтного різноманіття щодо створення мережі природоохоронних територій. Використано картографічні та аерокосмічні матеріали, які фактично склали просторову основу оцінювання ступеня трансформації ландшафтів та вибору можливих напрямів розширення територій заповідання.

У монографії викладено результати досліджень співробітників установ НАН України протягом 2015—2019 рр. за Цільовою комплексною міждисциплінарною програмою наукових досліджень НАН України з проблем наукових зasad раціонального використання природно-ресурсного потенціалу та сталого розвитку (керівник програми — академік НАН України А.Г. Загородній) на основі апробованих раніше методичних підходів до оцінювання територій для заповідання. Вперше підготовлено спільне бачення шляхів оцінювання територій, перспективних до заповідання. Для отримання комплексної оцінки потенційних територій до заповідання здійснено оцінювання цих територій з позицій суспільної їх значущості (наукової, освітянської, історико-культурної та естетичної).

Передмова

Можливості розвитку територій для заповідання визначено з урахуванням пропозицій державних і місцевих органів влади, громадськості та численної групи експертів. До складу цієї групи входили: д-р біол. наук А.А. Куземко, д-р біол. наук І.І. Мойсієнко, д-р біол. наук С.М. Панченко, канд. біол. наук В.П. Коломійчук, канд. біол. наук М.Д. Матвієв, канд. біол. наук О.О. Орлов, канд. біол. наук М.М. Перегрим, канд. біол. наук Є.П. Прекрасна, а також фахівці з питань охорони природи Н.О. Брусенцова, В.М. Діковицький, Ю.О. Спінова, К.О. Філюта, О.Г. Яворська, О.І. Яковенко та інші.

Великий обсяг робіт і обмеженість фінансування вплинули на відсутність в монографії матеріалів про гірські території держави. Проте першочергові завдання полягали в означенні перспектив щодо збільшення площи заповідних територій насамперед у межах степової і лісостепової зон, які характеризуються найменшими показниками заповідності.

Для деяких об'єктів у межах природних зон України наведено розгорнуті наукові обґрунтування. На жаль, за браком обсягу видання не всі вони відображені у монографії.

Авторський колектив вдячний академіку НАН України А.Г. Загородньому за підтримку робіт з указаного напряму, а також численним експертам, рекомендації яких було враховано під час обґрунтування пропозицій щодо розвитку заповідної справи в державі.

*Академік НАН України Л. Руденко,
кандидат географічних наук В.М. Чехній*

РОЗДІЛ 1

РОЗВИТОК ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ

1.1. СВІТОВИЙ ДОСВІД СТВОРЕННЯ ЗАПОВІДНИХ ПРИРОДООХОРОННИХ ТЕРИТОРІЙ ТА ОБ'ЄКТІВ

З 1990 до 2014 р. глобальне покриття заповідними територіями збільшилося з 8,8 до 15,4 % на суші (у тому числі внутрішні водойми) та з 0,9 до 8,4 % у морських водах, які підпадають під національну юрисдикцію. Частина наземних екорегіонів, в яких досягнуто 17%-ве покриття заповідними територіями, збільшилась з 21 до 33 %, частина морських екорегіонів, у яких досягнуто 10%-ве покриття, — з 3 до 13 %. Зростаюча кількість досліджень демонструє, що охоронювані території мають вирішальне значення для охорони видів і біотопів (Айті Цілі 5 та 12) [13], особливо якщо порівнювати тренди в межах охоронюваних територій та назовні. Водночас охорона територій, важливих для біорізноманіття, має дуже низький рівень. Половина з визначених територій ще повністю не захищені. Аналіз щодо охоронюваних територій, проведений на світовому рівні, показав, що в багатьох країнах мережі цих територій ще не є екологічно репрезентативними, тільки деякі екорегіони добре покриті охоронюваними територіями, тоді як інші або покриті недостатньо, або взагалі не захищені.

Глобальну мету розвитку мережі охоронюваних територій визначено ще у 2010 р., коли 192 країни — сторони Конвенції з біологічного різноманіття, узgodили Стратегічний план для запобігання втратам біорізноманіття та збалансованого використання природних ресурсів. Цей план охоплює 20 Айті Цілей з біорізноманіття (Aichi Biodiversity Targets), більшість з яких мали бути досягнуті у 2020 р. Відповідно до 11-ї Айті Цілі, до 2020 р. не менш як 17 % суші та прісних вод та 10 % прибережних й морських вод, особливо території, що важливі для біорізноманіття та цінні з погляду екосистемного сервісу, необхідно охороняти і управляти відповідним чином на екологічно репрезентативних та пов'язаних між собою охоронюваних територіях, інтегрованих з ландшафтами, що їх оточують.

Незважаючи на певний прогрес, про який йшлося вище, Ціль Айті 11 ще не досягнута. Глобальна мережа заповідних територій ще не є репрезентативною, тому що захист сотень із 1055 наземних і морських екорегіонів дуже обмежений або взагалі відсутній. Додаткові зусилля покращання екологічної репрезентативності глобальної мережі заповідних територій насамперед мають бути пов'язані із загальновідомими мережами територій — Alliance for Zero Extinction sites (AZEs) та Important Bird Areas (IBAs), які є частиною ключових територій для збереження біорізноманіття (Key Biodiversity Area). Потрібно, щоб під час розширення глобальної мережі охоронюваних територій до неї були включені всі визначені мережі AZEs (459) та IBAs (12 000) замість

Розділ 1. Розвиток заповідної справи

часткового їх покриття на цей час. Тоді буде досягнуто заповідання запланованих 17 % суші. Морські території, ключові для збереження біорізноманіття (Marine Key Biodiversity Areas), та екологічно й біологічно важливі території (Ecologically and Biologically Significant Areas — EBSAs) є подібними пріоритетними територіями для морського середовища.

Крім визначення та заповідання потенційно цінних територій важливим напрямом є аналіз репрезентативності видів в існуючих мережах охоронюваних територій. Більшість видів хребетних планети трапляються в одній заповідній території чи у невеликій їх кількості, зокрема види, які існують тільки в межах цих територій. Згідно з дослідженнями 2004 р., 12 % із 11 633 ссавців, птахів, черепах та амфібій у світі не були знайдені ні на одній заповідній території. Якщо розглядати лише види, які перебувають під загрозою, кількість «пропущених видів» зростає до 20 %. Це означає, що на сьогодні кожен п'ятий вид не зберігає ні одна з існуючих заповідних територій. З 2004 р. такий аналіз на глобальному рівні не був повторений, і сучасна ситуація точно невідома, але наявна інформація, навіть вибіркова, дає змогу зробити висновок, що значного покращання ситуації не відбулося. З огляду на викладене, закриття прогалин у репрезентативності видів на заповідних територіях, особливо рідкісних, має бути пріоритетним у розвитку адекватних систем заповідних територій та обґрунтовано видоспецифічними охоронними цілями, які вимагають захищеності відповідної частки ареалу чи популяції.

Як указано вище, мережа природоохоронних територій на міжнародному рівні розвивається за допомогою різних механізмів — міжнародних угод і програм, а також міжнародними організаціями різного рівня, які продовжують відігравати важливу роль у цьому процесі й у ХХІ ст., формують концептуальне підґрунтя розвитку заповідної справи та втілюють її в життя.

Серед глобальних міжнародних угод передусім слід виділити Конвенцію з біологічного різноманіття, яка має спеціальну програму щодо заповідних територій. В цьому напрямі також працюють Рамсарська конвенція, Боннська конвенція з дочірніми угодами — AEWA, ACCOBAMS та EUROBATS, Конвенція ЮНЕСКО зі збереження світової культурної та природної спадщини, Програма ЮНЕСКО «Людина та довкілля» та ін. Хоча вони націлені на збереження певних компонентів біорізноманіття — водно-болотних угідь, птахів, дельфінів тощо, одним з головних шляхів їх збереження є *створення територій з відповідним режимом охорони*.

У напрямі розвитку мережі заповідних об'єктів працює чимало різних міжнародних організацій всесвітнього рівня — IUCN, Birdlife, WWF, або об'єднань організацій різного рівня, таких як Alliance for Zero Extinction (охоплює на сьогодні 88 організацій, які фактично і заклали підвальні сучасного процесу створення мережі природних охоронюваних територій). Зокрема, дуже важливою є роль IUCN, організації, яка протягом декількох десятиріч є рушійною силою цього напряму діяльності, зокрема формування теоретичних основ заповідної справи та стимулювання створення й розвитку відповідних міжнародних угод, і працює у тісному співробітництві з Конвенцією з біологічного різноманіття.

З урахуванням Європейського вектора розвитку України серед регіональних механізмів розвитку заповідних територій насамперед потрібно розглянути діяльність ЄС щодо цього.

1.1. Світовий досвід створення заповідних природоохоронних територій та об'єктів

Короткий історичний нарис розвитку заповідної справи у Європі. Історія створення заповідних територій у Європі фактично налічує декілька тисяч років. Найпершими подібними об'єктами були священні гаї, що створювалися з релігійною та сакральною метою, зокрема, теменос (тέμενος) в греко-римській традиції, хьорг (hörg) — у скандинавській, неметон (nemeton) — у кельтській тощо. Деякі з цих об'єктів збереглися до наших часів і нині також мають охоронний статус: Šventybrastis у Литві, численні священні гаї (близько 550) в Естонії (hiis), Неветський ліс у Франції, Клечанувський ліс у Польщі та ін.

Офіційний статус заповідним природоохоронним територіям уперше почали надавати у феодальні часи, коли виділяли землі для мисливства. У 1079 р. Вільгельм I Завойовник задекларував мисливські угіддя на півдні Англії як заповідний королівський ліс, що нині входить до складу національного парку «Нью-Форест». Уперше цей об'єкт згадується у книзі Страшного суду як «Nova Foresta» у 1086 р. Тоді також було започатковано окреслення заповідної території на мапі, впровадження її спеціального менеджменту та захисту, в тому числі покарання тих, хто порушував закони, що стосувались охоронного об'єкта. Важливість лісового права була настільки істотною, що при перевиданні Великої хартії вольностей у 1217 р. її положення, які стосувались заповідних лісів, були виділені в окремий закон — Лісову хартію Генріха III (Carta de Foresta). Деякі пункти цього законодавства існували у Великій Британії до 1970-х років і лише у 1971 р. були замінені у Законі про живі створиння та лісове законодавство (Wild Creatures and Forest Laws Act 1971). Значного поширення подібна практика створення заповідних лісів для захисту від браконьєрства набула до XV ст. по всій Європі. Зокрема, у XIII ст. князь Данило Галицький своїм наказом забезпечив охорону Цуманської та Біловезької пущі. Основною метою виділення таких територій було збереження ресурсу — деревини або дичини. Часто подібні об'єкти включали не лише лісову рослинність, а й пустощі, пасовища, луки та заболочені території, необхідні для існування диких тварин.

Наступним важливим кроком у напрямі охорони та збереження цінних територій стало започаткування практики створення пейзажних, або ландшафтних, парків у XVII—XVIII ст. у Великій Британії, що поширилося пізніше на всю Західну та Східну Європу. Найпершими подібними об'єктами були парки замку Ховарда (1699—1712), Бленгеймського палацу (1705—1722), Клермонтський ландшафтний парк (1715—1727) у Великій Британії. В цих парках змішувалися елементи дикої природи з деякими штучними конструкціями. Одними з найвідоміших таких охоронних територій, зразками ландшафтно-паркової архітектури у Європі є парки замку Еггенберг (Австрія), Лакенського палацу, парку цитаделі у Генті (Бельгія), англійський сад у Мюнхені, Гірський парк Вільгельмсхофе, парк Шёнбуш (Німеччина), острів Маргіт, Варошлигет (Угорщина), сади Боболі, вілла Боргезе (Італія), пейзажний парк Ерменонвіль (Франція), парк Вондела (Нідерланди), дендрологічний парк «Софіївка» (Україна), Буен-Ретіро (Іспанія), Дrottнінгхольм, парк Хага (Швеція).

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. у європейській культурі виникає та розвивається напрям романтизму, який зокрема характеризується утвердженням культу природи, спрямованістю на єдність людини з навколошнім світом. У 1819 р. Александр фон Гумбольдт, один з яскравих представників

Розділ 1. Розвиток заповідної справи

цієї течії, вперше запропонував термін «пам'ятка природи» (Naturdenkmal) для територій, що мають охоронятися внаслідок своєї природної краси (ця ідея була реалізована на початку ХХ ст. Гуго Конвенцем) [15]. Найперші території з реальною охороною з'явилися у Німеччині та Великій Британії в 1820-ті роки, пізніше — в Австро-Угорській монархії. Першим у близькому до сучасного розуміння вважається створений Чарльзом Уотертоном у 1821 р. природний заповідник в околицях його маєтку в Уолтон Холі (Західний Йоркшир).

У XIX ст. створення охоронюваних природних територій забезпечували переважно приватні організації або окремі особи. Зокрема, однією з найперших подібних приватних організацій був Національний траст місць історичної значущості та природної краси (National Trust for Places of Historic Interest or Natural Beauty). Він був створений у Великій Британії у 1895 р. з метою збереження історичних пам'яток та природних об'єктів. На сьогодні цей траст є найбільшим землевласником в країні (понад 2550 км²), він отримав землі як купівлею, так і передачею за заповітами. Зокрема, вже у 1899 р. було придбано територію Wicken Fen, нині — один з найстаріших у Великій Британії природних заповідників. Пізніше були повністю або частково передані у власність Сент-Майлз-Маунт, національний природний резерват Дорога Гігантів, національний парк Пік-Дістрікт та інші важливі у природоохоронному значенні об'єкти. Подібна приватна організація була створена у 1905 р. голландськими піонерами природоохоронної діяльності Жаком П. Тійссе (1865—1945) та Елі Геймандом (1861—1914) у Нідерландах — Товариство збереження пам'яток природи (Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten). Засновники купували, охороняли отримані природні резервати та управляли ними. Первістком об'єктом, який придбала організація у 1906 р., є Naardermeer — охоронювана територія в околицях м. Амстердам.

Ці приватні ініціативи відбувалися паралельно з першими спробами державного управління природоохоронними ділянками. Зокрема, перший державний заповідний об'єкт було створено у Німеччині (гора Драхенфельс), який пруський уряд придбав у 1836 р. для того, щоб не допустити подальшого розвитку кар'єру на цьому місці. У 1844 р., згідно із Королівською постановою, місцевість Гаммельмозен (Gammelmosen) в околицях м. Копенгаген (Данія) була оголошена охоронною територією для наукових досліджень. У 1853 р. ліс Фонтенблю у Франції також оголошено заповідним об'єктом на державному рівні.

Наступною ланкою в організації охоронюваних територій в Європі стала ідея створення національних парків. Започаткована у США (найстаріші національні парки — Єллоустонський (1872) та Йосеміті (1890)), ця тенденція була підхоплена багатьма європейськими країнами. У 1909 р. шведський парламент ухвалив закон про національні парки, і Швеція стала першою країною Європи, що встановила систему національних парків. Зокрема, в тому самому році було відкрито 9 таких об'єктів (Абіску, Стур-Шефаллет, Сарек, Пі-ельєкайсе, Конф'еллет та ін.). Того ж року в Німеччині було створено Товариство національних парків (Verein Naturschutzpark). На кошти цієї асоціації у 1913 р. було придбано або взято в оренду 30 км² земель, на яких заснували національний парк Люнебурзькі пустися (Lüneburger Heide). У Швейцарії та-

1.1. Світовий досвід створення заповідних природоохоронних територій та об'єктів

жок у 1909 р. було засновано Швейцарську лігу захисту природи (*Ligue Suisse pour la protection de la Nature*) (нині — *Pro Natura*) для фінансування лізингу земель з метою створення охоронних об'єктів. У 1914 р. на кошти цієї організації було засновано Швейцарський національний парк.

Пізніше за американською моделлю були створені національні парки в інших країнах Європи: у 1918 р. — в Іспанії (*Picos de Europa* та *Ordesa y Monte Perdido*), 1922 р. — в Італії (*d'Abruzzo, Lazio e Molise*), 1928 р. — в Ісландії (*Fjallvellir*), 1930 р. — у Нідерландах (*Veluwezoom*), 1932 р. — у Польщі (*Bialowieża, Pieniny*), Ірландії (*Killarney*) та інших.

Крім національних парків, іншим способом організації охоронюваних територій на початку ХХ ст. було створення природних заповідників, що відбувалося паралельно. На відміну від перших, які виділяли часто тільки з естетичною метою, заснування других було спрямовано на збереження раритетної флори та фауни регіону. У 1916 р. створено першу охоронювану територію у Фінляндії (під владою Російської імперії) — Малла (*Mallan luonnonpuisto*). До 1918 р. у Польщі було 39 невеликих природних заповідників, у 1939 р. їх кількість зросла до 211. У 1930 р. взято під охорону ліс Летеа в Румунії (*Pădurea Letea*), в дельті Дунаю, який у 1938 р. перетворено на природний заповідник. Це найперший об'єкт такого масштабу в Румунії та один з найстаріших в усій Східній Європі.

У першій половині ХХ ст. у більшості країн Європи створюється та розвивається природоохоронне законодавство. В Італії та Німеччині закон про охорону природи було прийнято після багаторічних дискусій у 1935 р. (*Reichsnaturschutzgesetz*). Уперше юридично були закріплені положення охорони ландшафтів (*Landschaftsschutzgebiete*), рослин, заборону на полювання деяких видів тварин тощо. Після анексії Австрії Німеччиною у 1938 р. цей закон також набув поширення і в цій країні. На його основі до 1940 р. було створено більш як 800 природоохоронних об'єктів, зокрема Боденське озеро, Дельта Рейну та Карвендельські гори. До 1970-х років цей закон залишався основною юридичною зasadою охорони природи в Німеччині та Австрії, низка його положень з певними модифікаціями актуальні й нині.

У другій половині ХХ ст. відбувається переосмислення підходів до охорони природи, зокрема, біологічна унікальність заповідних об'єктів починає превалювати над ідеєю про їх естетичну цінність. У 1948 р. у м. Фонтенбло (Франція) створено Міжнародний союз охорони природи (МСОП) для сприяння збереження біорізноманіття в усьому світі. Кількість охоронюваних територій зростала, особливо після проведення первого Всесвітнього конгресу національних парків (*IUCN World Parks Congress*) у 1962 р.

Наступним етапом у розвитку системи збереження навколоішнього середовища стало усвідомлення необхідності охорони не на таксономічному або територіальному принципах, а на ідеї відтворення цілісності та єдності біорізноманіття, що було вперше висловлено у Конвенції з біологічного різноманіття (*Rio-de-Жанейро*, 1992). Після 1993 р. кількість охоронюваних територій у світі зросла майже вдвічі, а їх площа — приблизно на 60 % (Gidda, 2010).

Зазначені положення були розвинені у Всеєвропейській стратегії збереження біо- та ландшафтного різноманіття (Софія, 1995). Її мета — суттєве

Розділ 1. Розвиток заповідної справи

зменшення загроз біотичній та ландшафтній різноманітності, забезпечення її відновлення на всьому континенті, зміцнення екосистемої (біогеоценотичної) цілісності Європи, залучення до цієї стратегії широких кіл громадськості. З цією метою було заплановано створення Всеєвропейської екологічної мережі, в основу якої закладена ідеологія цілісності та саморозвитку природи з урахуванням взаємозв'язку її елементів. Всеєвропейська екологічна мережа (Pan-European Ecological Network, PEEN) була створена у 2003 р. Радою Європи та програмою ООН щодо навколошнього середовища.

На рівні ЄС важливими директивами, ухваленими з цією метою, і ключовими в питанні створення заповідних територій, стали Директива ЄС щодо збереження диких птахів (Council Directive 79/409/EEC, у сучаснішій редакції — 2009/147/EC), яка визначає території спеціальної охорони (Special Protection Areas), і Директива ЄС щодо збереження природних біотопів та дикої фауни і флори (Council Directive 92/43/EEC), що визначає спеціальні заповідні території (Special Areas of Conservation). Зазначені природоохоронні інструменти формують програму Natura 2000 Всеєвропейської мережі охоронюваних територій. Це найбільша система заповідних об'єктів в усьому світі, яка нині налічує понад 26 тис. ділянок (блізько 18 % території ЄС). Реалізована також програма зі збереження водних і морських середовищ та їх екосистем. Водна рамкова директива (Directive 2000/60/EC), яка встановлює основні положення для досягнення країнами ЄС доброї якості води у їхніх водоймах, є основним документом у галузі водної політики ЄС. Для охорони морського середовища прийнято Рамкову директиву з морської стратегії (2008/56/EC), відповідно до якої держави-члени мають вжити необхідних заходів щодо досягнення і підтримки екологічної ситуації морського природного середовища до 2020 р.

1.2. ЗАПОВІДНА СПРАВА В УКРАЇНІ

Перші законодавчі акти про охорону природних багатств на території України були видані ще за часів Київської Русі. Так, «Руська Правда» Ярослава Мудрого визначала відповідальність за незаконний відстріл бобрів, деяких рідкісних видів птахів.

За наказом князя Данила Галицького (1220—1264) було створено великі заповідники у межах сучасних Біловезької (Білорусь) та Уманської пущ (Україна), які й нині виділені як природоохоронні території, де під охороною людини перебувають, зокрема, популяції зубрів. Крім заповідників постійної охорони існували й тимчасові заказні території, на яких охоронялися зубри, тури, олені, сарни, лані, а також цінні хутрові та рідкісні види фауни, і регламентувалося полювання.

Найдавніший прецедент законодавчого відстоювання охорони природи в Україні — судова справа, яку порушили на початку XVII ст. жителі м. Біла Церква проти воєводи Івана Даниловича, котрий для потреб виробництва поташу почав вирубувати ліси оборонного значення.

На півдні України на Херсонщині в маєтку барона Ф.Є. Фальц-Фейна у 1874 р. були закладені перші вольєри для птахів і місцевих видів ссавців. На-

1.2. Заповідна справа в Україні

прикінці 1880-х років в Асканії-Новій було закладено дендрологічний парк, у 1888 р. Ф.Є. Фальц-Фейн вилучив з господарського користування ділянку цілинного степу площею близько 1 тис. га з метою охорони місцевої фауни. У 1898 р. він виділив нову ділянку цілинного степу (500 десятин) і оголосив його «захищеним на вічні часи». Цей рік і вважається роком заснування степового заповідника Асканія-Нова, одного з перших приватних заповідників України.

Першу в центральній Україні громадську природоохоронну організацію «Хортицьке товариство охоронців природи» заснував 21.05.1910 р. учитель природознавства П.Ц. Бузук у с. Верхня Хортиця Катеринославської губернії (нині Запорізька обл.). Ця організація ставила за мету охорону «тваринного, рослинного й мінерального господарств природи в розумінні збереження цілості, краси та багатства їхніх представників і поширення в місцевому населенні понять про розумне користування дарами природи». У 1911 р. професор ботаніки Харківського університету В.І. Таліев створив Харківське товариство любителів природи, яке видавало спеціальний Бюлєтень природоохоронного змісту.

Науковий підхід до заповідної справи зародився у Російській імперії, коли професор В.В. Докучаєв, засновник степознавства, ґрунтознавства та інших природничих наук, порушив питання про необхідність виділення державовою ділянок дикої природи в окремий охоронний статус. Наприкінці XIX ст. масове освоєння степових масивів півдня Російської імперії (зокрема і на території нинішньої України) призвело до розвитку неконтрольованих ерозійних процесів, катастрофічних як для природи, так і для сільського господарства: масштабної вітрової ерозії, зсушення ґрунту, пилових буревіїв. 1892 р. Лісовий Департамент відправив до степової зони експедицію на чолі з В.В. Докучаєвим [3], покликану достеменно вивчити природу Степу та знайти спосіб стримати неконтрольовані руйнівні процеси. Передусім у трьох місцях досліджуваної території, відмінних за природними умовами, були закладені три науково-дослідні ділянки (Деркульська, Стрілецька та Маріупольська). Саме їх В.В. Докучаєв назвав «заповідними», вперше використавши цей термін у науковій літературі.

Заповідна справа у сучасному вигляді була започаткована як ідея охорони природних пам'яток на рівні з історичними. Особливої ваги цій концепції надав академік І.П. Бородін, натхнений ідеями свого німецького товариша Г. Конвенца, який першим сформулював і поширив ідею охорони пам'яток природи в імперській Росії. Саме І.П. Бородін першим у тодішній Росії почав поширювати ідеї збереження цінних або визначних у тому чи іншому сенсі ділянок природи. Ідея була запозичена в уже готовому вигляді, і це дає підстави говорити, що ідеї І.П. Бородіна не мали спільногоподґрунтя із «заповідними ділянками» В.В. Докучаєва.

Соціально-політична ситуація в Україні у 1917—1918 рр. сприяла розвитку природоохоронних ідей [9] та ініціатив, орієнтованих на західні ідеї. Так, Г.А. Бризгалін пропонував, за аналогією з американськими «пташиними заповідниками», створювати такі заповідники і в Росії. Проте конкретні пропозиції автора щодо заснування таких заповідників не відомі.

Розділ 1. Розвиток заповідної справи

Навесні 1918 р., за пропозицією П.А. Тутковського, Українське наукове товариство розпочало підготовку до скликання першого з'їзду природників України. До Організаційного комітету (голова — проф. П. Тутковський, секретар — О.А. Яната) увійшли представники 33 товариств і організацій природоохоронного напряму [9]. Багато делегатів через складну політичну ситуацію в Україні не змогли прибути до Києва, тому замість масштабного з'їзду на 6—8 серпня 1918 р. було проведено нараду в приміщенні Університету Святого Володимира.

З 1917 по 1932 р. домінувала активістська діяльність науковців і громадськості з виявлення унікальних природних об'єктів та лобіювання оголошення їх природоохоронними територіями. На цьому етапі велику роботу з формування природоохоронної мережі України виконала група ботаніків на чолі з Є.М. Лавренком (М.І. Котов, Ю.Д. Клеопов, Й.Г. Зоз, М.В. Клоков, М.С. Шалит, С.О. Іллічевський та ін.). Переважно їх увага була звернена на охорону вцілілих ділянок степової рослинності. Матеріали досліджень цього періоду узагальнені в трьох збірниках: «Охорона пам'яток природи на Україні» (1927, 1928) та «Матеріали охорони природи на Україні» (1928). Ці відомості дали змогу науково обґрунтувати виділення заповідних об'єктів і зафіксувати стан рослинного покриву під час заповідання.

У 1919 р. у Херсонській області на базі приватного заповідника Ф.Є. Фальц-Фейна був створений народний заповідний парк Асканія-Нова. У 1921 р. в околицях Києва засновано заповідник Конча-Заспа, а в 1923 р. поблизу Канева — лісостеповий заповідник імені Т.Г. Шевченка. У 1920 р. у степовій зоні України були взяті під охорону заповідники місцевого значення — Хомутівський степ, Кам'яні Могили і Білосарайська коса.

Починаючи з 1924 р. Комісія Охорони Природи при Наркомземі України зробила спробу зведення наявних природоохоронних територій у певну систему. Про результати її роботи читаємо у Є.М. Лавренка у 1928 р., з праць якого дізнаємось, що до завдань Комісії входило передусім виявлення нових пам'яток.

У 1927 р. у збірці «Охорона пам'яток природи на Україні» опубліковано анкети для збирання відомостей про ціlinи, ліси, болота, торфовища, озера, ботанічні сади та парки й окремі дерева, які розробив Є.М. Лавренко. Кожна з анкет має близько 30 питань, відповіді на які створюють текст, практично ідентичний типовому науковому обґрунтуванню щодо створення заказників, пам'яток природи та заповідних урочищ, що затверджено Наказом Державної служби заповідної справи у 2003 р. Набір категорій природних об'єктів, щодо яких розроблені анкети, потенційно подібний до нинішніх категорій і підкатегорій ПЗФ: ботанічні, лісові, гідрологічні заказники, ботанічні сади, ботанічні й гідрологічні пам'ятки природи та парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва.

З 1934 р. і надалі розпочався період адміністративного радянського підходу до заповідної справи, згідно з яким природоохоронні території розглядали лише з господарської позиції. У 1936, 1951 та 1961 рр. відбулися масові скасування існуючих заповідників.

На території західних областей України в 1900—1940 рр. природоохоронну роботу проводили польські та чеські дослідники — В. Шафер, М. Рацібор-

1.2. Заповідна справа в Україні

ський, Е. Волощак, Б. Павловський, А. Златник, К. Домін. У той час було засновано невеликі за площею природоохоронні об'єкти в Карпатах і в Західному Поділлі (що також не були збережені після приєднання західних областей до УРСР).

У травні 1955 р. АН СРСР утворила Комісію з охорони природи, що, ймовірно, поновило інтерес науковців до заповідників. Утім така активність була спрямована лише на заповідники, а на інші категорії природоохоронних територій не поширювалась. У журналі «Природа» в 1955 р. вийшла стаття Н. Кабанова та Л. Шапочникова, присвячена ролі заповідників у науці. Автори наголошували, що заповідники є науковими установами.

Від 1968 до 1993 р. в три етапи було затверджено сучасну класифікацію ПЗФ, яка не заснована на науковій доцільноті, а лише поєднує наявні позиції щодо можливих категорій фонду.

Зідно з аналізом наукових обґрунтувань створення існуючих нині об'єктів ПЗФ, лише з середини 1980-х років науковий підхід до створення ПЗФ почали запроваджувати й стосовно об'єктів місцевого значення.

Поштовхом до створення нових заповідних об'єктів став прийнятий у 1960 р. Верховною Радою УРСР закон про охорону природи. У 1968 р. організовано Карпатський, Поліський, Канівський та Луганський заповідники, у 1972 р. — заповідники Ялтинський та Мис Март'ян у Криму.

Постановою Ради Міністрів УРСР від 12.10.1973 р. № 489 затверджено Статут Українського товариства охорони природи — добровільної масової громадської організації, яка розгорнула активну природоохоронну діяльність на території України.

Порівняно новим напрямом у заповідній справі України стають пошуки розв'язання проблеми поєднання охорони природи з організованим відпочинком громадян. На відміну від заповідників національні природні парки (НПП) відкриті для пізнавальної і туристично-оздоровчої мети, але відвідування їх туристами допускається лише в установлених межах.

У 1980 р. в Івано-Франківській обл. створено перший в Україні Карпатський національний парк, а в 1983 р. — Шацький національний парк у Волинській обл.

У 1990 р. у рамках глобальної програми ЮНЕСКО «Людина і біосфера» створено перший в Україні Карпатський біосферний заповідник. 22.06.1999 р. створено перший у міжнародній практиці трилатеральний біосферний резерват «Східні Карпати» на території трьох країн: України, Польщі та Словаччини. Таким чином, природоохоронні ідеї в Україні розвиваються у тісній співпраці з глобальними концепціями і програмами охорони біосфери нашої планети.

Нині сучасний етап заповідної справи і охорони природи характеризується науково інтеграційним підходом до створення глобальної природоохоронної системи як наукової системи охорони біосфери. Відповідно змінились пріоритети і завдання, які поставлені перед заповідними установами.

На сьогодні структура ПЗФ України включає 11 категорій територій та об'єктів. Серед них до *природних територій та об'єктів* належать природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи та заповідні урочища; до

Розділ 1. Розвиток заповідної справи

штучно створених об'єктів — ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва.

Станом на 01.01.2013 р. детальний структурований аналіз ПЗФ України наведено у статті [7], згідно з якою ПЗФ України охоплював 8029 територій та об'єктів площею 3650,1 тис. га, або 6,05 % території країни. З них до природних заповідників віднесено 19 об'єктів, загальною площею 201,5 тис. га, або 5,52 % площи ПЗФ; біосферні заповідники — 4 об'єкти загальною площею 252,1 тис. га, або 6,91 %; національні природні парки — 47 об'єктів площею 1215,8 тис. га, або 33,31 %; заказники: 309 — загальнодержавного значення (459,2 тис. га, або 11,72 %), 2732 — місцевого (892,7 тис. га, або 22,76 %); пам'ятки природи: 132 — загальнодержавного значення (5,7 тис. га, або 0,14 %), місцевого — 3256 об'єктів (23,0 тис. га, або 0,56 %); регіональні ландшафтні парки (РЛП) — 89 об'єктів (95,7 тис. га, або 2,62 %); заповідні урочища — 808 об'єктів (95,7 тис. га, або 2,62 %).

Слід зауважити, що рівень заповідності в різних областях України неоднаковий. Так, найменші показники зареєстровані у Вінницькій (2,05 % площи області), Дніпропетровській (2,33 %) та Харківській (2,35 %) областях. Найвищі показники — Хмельницька (14,86 %), Івано-Франківська (15,71 %) області, м. Київ (14,90 %). Нерівномірним є також рівень заповідності по фізико-географічних регіонах. Найпріоритетнішими для подальшого розвитку є лісостепова (особливо її правобережна частина) та степова зони [7].

За період від 2013 р., коли було зроблено наведений вище аналіз, донині розбудова ПЗФ України активно продовжувалася. Так, за результатами даних обліку територій та об'єктів ПЗФ станом на 01.01.2018 р. він має у своєму складі 8296 територій та об'єктів загальною площею 4,318 млн га в межах території України (фактична площа 3,985 млн га) та 402 500,0 га — в межах акваторії Чорного моря [10]. У 2019 р. ця робота була продовжена — створено НПП «Нобельський», «Бойківщина», «Кам'янська Січ», розширені території НПП «Синевир», «Зачарований край», «Олешківські піски», «Білобережжя Святослава» та Ужанського. Отже, площа ПЗФ досягла 6,73 % площи країни [8]. Однак слід зауважити, що, відповідно до Закону України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» від 2011 р., передбачалося розширення площи ПЗФ до 10 % у 2015 р. і до 15 % загальної території країни у 2020 р. Проте заплановані показники не були досягнуті, тобто потрібні дуже значні зусилля для подальшого розширення ПЗФ України та удосконалення його функціонування.

РОЗДІЛ 2

ПРАВОВІ ЗАСАДИ СТВОРЕННЯ МЕРЕЖІ ЗАПОВІДНИХ ТЕРИТОРІЙ В УКРАЇНІ

2.1. НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО ЩОДО МЕХАНІЗМІВ ЗБЕРЕЖЕННЯ БІОТИЧНОГО ТА ЛАНДШАФТНОГО РІЗНОМАНІТТЯ

З огляду на передумови формування сучасної законодавчої бази України, в більшості галузей легко простежуються дві суперечливі особливості — «релікти» радянського законодавства та «інновації», що з'являються завдяки впливу міжнародної спільноти, зокрема ЄС, і відповідають глобальним тенденціям, новітньому (часто англомовному) термінологічному апарату. Не є винятком і природоохоронне законодавство, що, безумовно, охоплює питання збереження біотичного та ландшафтного різноманіття, розвитку екологічної мережі.

Одним із ключових чинників впливу на національне законодавство щодо механізмів збереження біотичного та ландшафтного різноманіття стала Конвенція з біологічного різноманіття, яку Україна ратифікувала 29 листопада 1994 р. (набула чинності 8 травня 1995 р.). У 2002 р. Україна також приєдналась до Картахенського протоколу про біобезпеку (набув чинності для України 11 вересня 2003 р.). Підписані також, але не ратифіковані Нагойський протокол про доступ до генетичних ресурсів і Нагойсько-Куала-Лумпурський протокол (2012). Таким чином, Україна отримала не лише основні орієнтири, а й низку зобов'язань щодо звітності, уповноважених і, головне, формування та реалізації політики зі збереження біорізноманіття.

Отже, для виконання цих зобов'язань було розроблено та затверджено низку законів України, розпоряджень і постанов Кабінету Міністрів України (КМУ), зокрема:

- Закон України «Про рослинний світ» від 1999.04.09, № 591-XIV;
- Закон України «Про затвердження Загальнодержавної програми охорони та відтворення довкілля Азовського і Чорного морів» від 2001.03.22, № 2333-III;
- Закон України «Про тваринний світ» від 2001.12.13, № 2894-III;
- Закон України «Про Червону книгу України» від 2002.02.07, № 3055-III;
- Концепцію Загальнодержавної програми збереження біорізноманіття на 2005—2025 роки (Розпорядження Кабінету Міністрів України № 675-р від 22.09.2004 р.);
- Закон України «Про екологічну мережу України» від 24.06.2004 № 1864-IV;
- Закон України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів» від 2007.05.31, № 1103-V;

Розділ 2. Правові засади створення мережі заповідних територій в Україні

- Державну цільову програму «Ліси України» на 2010—2015 роки (Постанова Кабінету Міністрів України № 977 від 16.09.2009 р.);
- Закон України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000—2015 роки» від 21.09.2000 р. № 1989-III;
- Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо розвитку природно-заповідної справи в Україні» № 611/2009 від 14.08.2009 р. низку інших указів Президента щодо розвитку природно-заповідного фонду.

Відповідно до Закону «Про екологічну мережу України», екологічна мережа — це «єдина територіальна система, яка утворюється з метою поліпшення умов для формування та відновлення довкілля, підвищення природно-ресурсного потенціалу території України, збереження ландшафтного та біологічного різноманіття, місць оселення та зростання цінних видів тваринного і рослинного світу, генетичного фонду, шляхів міграції тварин через поєднання територій та об'єктів ПЗФ, а також інших територій, які мають особливу цінність для охорони навколошнього природного середовища і, відповідно до законів та міжнародних зобов'язань України, підлягають особливій охороні», що цілком збігається із розумінням цієї мережі в Європі та світі.

У Законі «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000—2015 роки» визначено та схарактеризовано окремі складові екомережі, основні елементи екомережі загальнодержавного значення, площа якої наприкінці 2015 р. мала становити 41,68 %, об'єкти ПЗФ, які планувалося створити або розширити. Крім того, представлено важливі для організації природоохоронної діяльності поняття та терміни — біорізноманіття, природний регіон, природний коридор, список яких, утім, міг би бути ширшим.

Концепцію Загальнодержавної програми збереження біорізноманіття на 2005—2025 рр. було розроблено та прийнято на виконання Конвенції про біорізноманіття і Всеєвропейської стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття. Метою програми було визначено: подолання тенденції деградації живої компоненти довкілля; екологізація сфер суспільної діяльності, яка може негативно впливати на компоненти біорізноманіття та довкілля; максимальне відтворення первинного стану природних комплексів. Утім зазначена програма не була затверджена внаслідок інтеграції із Загальнодержавною програмою формування національної екологічної мережі України на 2000—2015 рр.

Одними із найважливіших для реалізації положень Конвенції з біологічного різноманіття стали Закон України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» та Національний план дій з охорони навколошнього середовища на 2011—2015 рр. (НПД) (Розпорядження КМУ від 25 травня 2011 р. № 577-р), розроблений для виконання закону.

На жаль, практична реалізація прийнятих документів залишається недостатньо активною. Це стосується значної кількості заходів, позначеніх у НПД, і, особливо, розробки і затвердження зведені схеми екологічної мережі, регіональних та місцевих схем. Створення й функціонування територій ПЗФ також наражаються на низку ризиків і бар'єрів, таких як землевідівд, відносини з місцевою владою та населенням. Положення Конвенції з біоло-

2.1. Національне законодавство щодо механізмів збереження біотичного та ландшафтного різноманіття

гічного різноманіття слабоінтегровані навіть у суміжних підгалузях із збереженням біотичного та ландшафтного різноманіття і майже не інтегровані в соціальну та економічну політику. Слабким є зв'язок із територіальним плануванням, що мав би бути одним з пріоритетних.

Отже, серед основних прогалин національного законодавства, екологічної політики, можна виділити такі.

- Незважаючи на значні напрацювання питання збереження ландшафтного та біотичного різноманіття ще недостатньо інтегровано в екологічну політику та політику інших галузей.
- Не ухвалено Закон «Про ландшафти», хоча він мав бути затверджений в рамках виконання Україною зобов'язань за іншою ратифікованою конвенцією (Закон України «Про ратифікацію Європейської ландшафтної конвенції» від 2005.09.07 № 2831-IV).
- Відсутність затвердженого як самостійний документ Національної програми збереження біологічного різноманіття, проєкт якої був об'єднаний з проєктом Програми формування національної екологічної мережі.
- Часткове виконання заходів, запланованих у Загальнодержавній програмі розвитку екомережі. На сьогодні не затверджені більшість схем регіональних і місцевих екомереж, не розроблена зведенна схема загальнодержавної екомережі. окремі об'єкти ПЗФ, що мали бути створені до 2015 р., залишились на папері (наприклад, Український лісостеповий біосферний заповідник).
- Невиконання заходів НПД до 2015 р., що значною мірою зумовлено проблемами фінансування та інституційними бар'єрами щодо освоєння коштів.
- Серед конкретних зауважень слід наголосити на таких.
 - Відсутність затверджених методичних рекомендацій для розробки екологічної мережі щодо змісту, критеріїв, єдиної картографічної основи тощо.
 - У Законі «Про Червону книгу України» недостатньо опрацьоване питання організації ведення цієї книги.
 - Не розроблена методика оцінювання екосистемних послуг.
 - Відсутній «Червоний список біотопів України».
 - Ведення кадастрів рослинного і тваринного світу має суттєві прогалини щодо невизначеності термінів, відбору об'єктів, відкритості даних, обов'язковості включення окремих даних до інших кадастрів.
 - Наявність прогалин у Земельному кодексі щодо екосистемного підходу, біорізноманіття, екологічної мережі. Кодекс містить положення щодо раціонального використання земель, але не враховує низку понять, необхідних за вимогами Конвенції з біологічного різноманіття.
 - Відсутність у земельному законодавстві ландшафтного підходу й посилень на положення Закону «Про охорону та використання біотопів (екосистем) та ландшафтів», складності в регулюванні земельних відносин.
 - Водний кодекс потребує суттєвого осучаснення та внесення поправок: відсутні поняття екосистеми, екомережі, біологічного різноманіття, сталого природокористування, а також поняття і механізм інтегрованого управління водними ресурсами для адаптації положень Водної рамкової директиви.

Розділ 2. Правові засади створення мережі заповідних територій в Україні

- Питання цінності біорізноманіття, зміни клімату та наслідків таких змін не інтегровані у законодавство, що стосується збереження, охорони атмосферного повітря і політики щодо змін клімату.
- У Кодексі про надра, у Гірничому законі не згадано потенційні впливи надрокористування на втрати біорізноманіття і деградацію екосистем, відсутні поняття сталого надрокористування та відповідальних за рекультивацію деградованих внаслідок надрокористування земель, відновлення екосистем.
- Положення про державну систему моніторингу довкілля не передбачає чіткої процедури для біорізноманіття, потребує оновлення та доопрацювання, насамперед щодо інвазивних видів, отже, не відповідає вимогам згаданої вище Конвенції.
- Відсутнє Положення про моніторинг біорізноманіття.
- Відсутні ефективні програми для інформування громадськості та підвищення суспільної свідомості у сфері біорізноманіття.

Водночас ситуація не є критичною, а потребує лише системних зусиль, спрямованих на заходи щодо збереження навколошнього середовища. Певні очікування пов'язані із реалізацією Стратегії державної екологічної політики України до 2030 р. Проблема виконання планів стосовно біорізноманіття досить поширина і в інших країнах світу. Це підтверджується висновками четвертого звіту вказаної Конвенції, де зазначено, що окремі цілі Стратегічного плану в галузі збереження та сталого використання біорізноманіття, зокрема збереження не менш ніж 17 % суші та внутрішніх вод, мають бути, за всіма ознаками, виконаними в установлений термін (до 2020 р.). У цьому самому звіті констатовано, що «екстраполяція низки індикаторів показує на те, що з огляду на поточні тенденції навантаження на біорізноманіття зростатиме, як і раніше, принаймні до 2020 р., і що стан біорізноманіття погіршуватиметься. Все це, незважаючи на різке посилення реагування Суспільства на втрату біорізноманіття і національні плани й зобов'язання, як очікується, посилюватиметься до кінця поточного десятиліття». Отже, відновлення порушеніх екосистем потребує як певного часового проміжку, так і комплексності дій.

Законодавча база заповідної справи

Національні нормативно-правові акти, які складають сучасні законодавчі основи збереження та розвитку ПЗФ в Україні, за змістом поділяють на такі блоки.

1. Акти, які визначають загальні засади правової системи держави, порядок вирішення соціально-економічних та інших питань, суттєвих для забезпечення завдань збереження та збалансованого використання біологічного і ландшафтного різноманіття. До цього блока відносять передусім Конституцію України, законодавчі акти з питань діяльності центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, бюджету, податків, діяльності підприємств і розвитку підприємництва, містобудування та територіального розвитку, адміністративної та кримінальної відповідальності, акти цивільного законодавства і деякі інші такого самого широкого змісту та значення.

2. Акти, які спеціально регулюють правовідносини щодо забезпечення стану довкілля, сприятливого для збереження біологічного та ландшафтного

2.1. Національне законодавство щодо механізмів збереження біотичного та ландшафтного різноманіття

різноманіття. Серед актів цього блока: Закони України «Про охорону навколошнього природного середовища», «Про охорону атмосферного повітря», «Про природно-заповідний фонд України», «Про тваринний світ», «Про рослинний світ» та «Про Червону книгу України», «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки», «Про екологічну мережу України», Положення про Зелену книгу України, «Про екологічну експертизу», «Про відходи», «Про геологічну службу», Земельний, Водний, Лісовий кодекси, Кодекс про надра та інші.

3. Міжнародно-правові акти, стороною яких є наша держава. За Конституцією України, в разі надання згоди на їх обов'язковість Верховною Радою України вони стають частиною національного законодавства.

Крім зазначених вище законодавчих актів законодавство України включає численні укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, нормативні акти спеціально уповноважених органів виконавчої влади, прийняті відповідно до наданих повноважень та функцій. Президент України своїми указами створює природні та біосферні заповідники, національні природні парки та інші території і об'єкти ПЗФ загальнодержавного значення та за потреби затверджує зміни їх меж, резервує території для наступного заповідання. Постановами Уряду затверджені, зокрема, такси для обчислення розміру збитків, завданих порушенням законодавства, визначені деякі інші важливі правові механізми.

Аналізуючи національне законодавство щодо дієвості механізмів збереження біорізноманіття, необхідно враховувати специфічні особливості сучасної України. По-перше, великий ступінь розораності території, наявність значних площ деградованих земель, які нині вийшли з-під сільськогосподарського та іншого використання й не використовуються (перелоги, кар'єри, осушені торфовища тощо). По-друге, регіональна природнича, соціально-економічна та демографічна мозаїчність країни (густозаселені та менш заселені регіони, більш або менш трансформовані тощо) зумовлює необхідність диференційованого підходу до територіальної охорони біорізноманіття в різних її частинах. Крім того, значною проблемою для збереження біорізноманіття є те, що звичайно природоохоронні території, забезпечені охороною, мають не дуже великі площини і оточені територіями з господарською діяльністю. Це потребує створення охоронних зон для пом'якшення впливу з боку суміжних територій і водночас зумовлює проблематичність реалізації класичної концепції природного заповідника як території з режимом абсолютної заповідності.

Низка концептуальних, організаційних, понятійних і термінологічних невідповідностей пронизує увесь комплекс природоохоронних законодавчих актів України. Насамперед це стосується базових з погляду правового забезпечення охорони біорізноманіття законів України: «Про Червону книгу України», «Про природно-заповідний фонд України», «Про екологічну мережу України», «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки», а також пов'язаних з ними законів України «Про охорону навколошнього природного середовища», «Про рослинний світ», «Про тваринний світ», а також Лісового, Водного й

Розділ 2. Правові засади створення мережі заповідних територій в Україні

Земельного кодексів України, «Положення про Зелену книгу України». Наведено й інші нормативно-правові документи: «Порядок ведення державного обліку і кадастру рослинного світу», «Положення про порядок ведення державного кадастру тваринного світу», «Порядок поділу лісів на категорії та виділення особливо захисних лісових ділянок», «Порядок визначення розмірів і меж водоохоронних зон та режиму ведення господарської діяльності в них», «Положення про Проект організації території природного заповідника та охорони його природних комплексів», «Положення про Проект організації території біосферного заповідника та охорони його природних комплексів», «Положення про Проект організації території національного природного парку, охорони, відтворення та рекреаційного використання його природних комплексів і об'єктів», «Положення про Проект організації території регіонального ландшафтного парку, охорони, відтворення та рекреаційного використання його природних комплексів та об'єктів» тощо. Уесь комплекс пурелічених документів сформувався значною мірою на початку 1990-х років, на початкових етапах становлення Української держави. Попри значну кількість змін і доповнень, що були зроблені до чинних документів упродовж майже 25 років, чинне природоохоронне законодавство України лишається істотно відмінним від подібного законодавства європейських країн і країн-членів ЄС зокрема. Незважаючи на наявність Закону України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського союзу», прийнятого 2004 р., процес гармонізації законодавства відбувався протягом останніх 10 років дуже повільно. Зазначена проблема актуалізувалась у зв'язку з підписанням Україною угод про асоціацію з ЄС. Чинне законодавство України передбачає пріоритет міжнародних законодавчих актів, ратифікованих Україною, та їх імплементацію як складової законодавства України. Однак на сьогодні це положення лишається здебільшого декларативним.

Зберігається і деяка невідповідність системи категорій ПЗФ України заповідній системі категорій МСОП (IUCN). Модифікована класифікація категорій природоохоронних територій МСОП включає 6 категорій захищених природних територій:

- I — природний резерват, що суворо охороняється (Strict Nature Reserve);
- II — національний парк (National Park);
- III — пам'ятка природи (Natural Monument);
- IV — заповідна (захищена) територія, на якій здійснюються необхідні заходи для збереження біотопів або видів (Habitat / Species Management Area);
- V — заповідний (захищений) ландшафт або морська акваторія (Protected Landscape or Seascapes);
- VI — заповідна (захищена) територія, на якій здійснюються заходи щодо управління збалансованим розвитком природних екосистем (Managed Resource Protected Area).

З цих категорій українській системі ПЗФ за функціональним значенням відповідають лише перші 4 категорії, а саме: I категорії IUCN відповідають абсолютно заповідні зони заповідників і біосферних резерватів, а також заповідні урочища, де забороняється будь-яка діяльність, що порушує хід природних

2.2. Стан імплементації в Україні вимог міжнародних нормативних документів ...

процесів; II — національні природні парки; III — пам'ятки природи національного та місцевого рівнів; IV — заказники національного та місцевого рівнів. В Україні немає природно-заповідних територій, які б відповідали V та VI категоріям IUCN, хоча деякою мірою їм можуть відповідати такі національні природні парки, до складу яких крім природних входять об'єкти, що мають етнографічну, естетичну або культурну цінність. При цьому діяльність людини має бути спрямована на підтримку природної рівноваги у системі природа—сусільство для здійснення збалансованого, невиснажливого розвитку, наприклад НПП «Подільські Товтри».

Крім того, у правовому полі України (в аспекті його практичного застосування) немає чітко узгоджених визначень біотичного й ландшафтного різноманіття, в системі природоохоронного законодавства практично відсутнє узгодження принципів ведення моніторингу біорізноманіття й менеджменту природоохоронних територій, досі існує протиставлення категорій територій та об'єктів ПЗФ (визначені Законом України «Про природно-заповідний фонд України») та інших типів природоохоронних територій, які передбачені Водним, Земельним та Лісовим кодексами України; відсутні законодавчо закріплі принципи збереження певних типів природних комплексів — біотопів (habitats) тощо. Викладене спричинено відсутністю відповідних підзаконних актів, які б вводили в практику використання в Україні відповідні положення й вимоги, що визначені міжнародними угодами й конвенціями, ратифікованими Україною.

2.2. СТАН ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ В УКРАЇНІ ВИМОГ МІЖНАРОДНИХ НОРМАТИВНИХ ДОКУМЕНТІВ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Формування системи міжнародних угод у сфері сталого розвитку є тривалим процесом, в якому Україна бере участь уже значний час.

Першою ключовою подією в цій сфері слід вважати Стокгольмську конференцію (1972), де було прийнято Декларацію з навколошнього середовища. Це привело до започаткування Програми ООН з навколошнього середовища (UNEP), що покликана сприяти раціональнішому використанню навколошнього середовища, формувати консенсус в цій сфері, надавати інформацію та допомогу з метою поліпшення якості життя. У резолюції «Майбутнє, якого ми хочемо» (2012), визначено потребу трансформації та посилення програми ЮНЕП (UNEP), створення на її основі Всесвітньої екологічної організації.

Слід зазначити, що протягом понад півстоліття, з часу заснування й донині, ООН залишається центральним «регулятором» діяльності, пов'язаної з проблематикою сталого розвитку на глобальному рівні, вищий орган якої, Генеральна Асамблея, визначає відповідні принципові позиції та орієнтири міжнародної співпраці.

Важливою є роль Глобального договору ООН, що є основою для представників ділових кіл, які бажають узгодження своєї діяльності з десятьма визнаними принципами з прав людини, трудових відносин, охорони навколошнього середовища та боротьби з корупцією.

Розділ 2. Правові засади створення мережі заповідних територій в Україні

Особливе значення для розвитку міжнародної співпраці мали конференції (саміти) ООН з проблем навколошнього середовища та розвитку.

Перший саміт, що відбувся у Ріо-де-Жанейро 1992 р., став не тільки поштовхом для прийняття основоположного документа «Порядок денний на ХХІ століття», а й низки інших, ключових для сучасного міжнародного співробітництва. Це Декларація Ріо про навколошнє середовище та розвиток; Заява про принципи управління, збереження та збалансований розвиток усіх типів лісів; Рамкова конвенція ООН про зміну клімату (РКЗК); Конвенція про боротьбу з опустелюванням (КБО); Конвенція про охорону біологічного різноманіття (КББ). Подальший розвиток положення Ріо набули на саміті в Йоганнесбурзі (2002). Важливою рисою саміту став не лише більш адресний та цілеспрямований характер прийнятої декларації, а й започаткування понад 300 партнерських ініціатив, підписаних урядами, неурядовими та комерційними організаціями.

Ключовими темами саміту Ріо + 20 (2012) «Майбутнє, якого ми хочемо» стали зелена економіка, подолання бідності, а також інституційні рамки збалансованого розвитку.

У вересні 2015 р. на саміті ООН зі сталого розвитку Нью-Йорку в рамках 70-ї ювілейної сесії Генеральної асамблеї ООН глави держав і урядів погодили Порядок денний світового розвитку на період після 2015 р. з визначенням 17 глобальних цілей сталого розвитку.

30 вересня 2019 р. було підписано Указ Президента України «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року», в якому, зокрема, поставлено завдання про підтримку проголошених резолюцією Генеральної асамблеї ООН від 25 вересня 2015 р. № 70/1 глобальних цілей сталого розвитку до 2030 р. та результатів їх адаптації з урахуванням специфіки розвитку України, викладених у Національній доповіді «Цілі сталого розвитку: Україна», забезпечення дотримання Цілей сталого розвитку України на період до 2030 р.

Україна, з огляду на ступінь деградації довкілля, потребує виконання «Порядку денного ХХІ» та положень Конвенції Ріо насамперед із внутрішніх національних міркувань. Офіційні представники України підписали ці документи, взявши участь у самітах ООН. Згодом Конвенції були ратифіковані в парламенті, але, на жаль, вони визнані лише на державному рівні.

Україна активно співпрацює з ООН у багатьох сферах, і питання збалансованого розвитку є пріоритетними у цій співпраці. Так, за даними Міністерства закордонних справ (МЗС) України, держава є стороною понад 40 глобальних і регіональних природоохоронних конвенцій та угод. Досить динамічно розвивається співробітництво української сторони з Форумом ООН стосовно лісів та з Комісією сталого розвитку ООН (крім екологічних питань у рамках Комісії Україна залучається до обговорення питань сільськогосподарського та промислового розвитку, продовольчої та енергетичної безпеки). З Програмою ООН про навколошнє середовище (ЮНЕП) Україна співпрацює в рамках тристоронньої ініціативи з довкілля та безпеки ЮНЕП, Програми розвитку ООН (ПРООН) та Організації безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ). Українська сторона є ініціатором розробки Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат (Карпатської конвенції) та головувала у Карпатській конвенції в період з 2006 по 2008 р. Представники України входять до

2.2. Стан імплементації в Україні вимог міжнародних нормативних документів ...

складу Комісії із захисту Чорного моря від забруднення, створеної відповідно до Бухарестської конвенції, та консультивативних груп цієї Комісії, Бюро Конвенції про охорону біологічного різноманіття, Комітету з дотримання Картахенського протоколу з біобезпеки, до Конвенції про охорону біологічного різноманіття, Наглядового комітету спільнотного впровадження Рамкової конвенції ООН зі зміни клімату, Бюро Угоди про збереження китоподібних та Постійних комітетів ще двох регіональних природоохоронних Угод. Деякою мірою реалізуються заходи, спрямовані на виконання Орхуської конвенції.

Україна є стороною близько 50 двосторонніх угод у природоохоронній сфері та за останні роки приєдналася до міжнародних договорів (понад 10), звітувала по ратифікованих конвенціях, водночас їх імплементація на національному рівні залишалась неоднозначною. Йдеться швидше про ефект низки локальних або галузевих рішень, ніж про системну державну політику.

Подібними є і проблеми виконання ратифікованих Україною конвенцій, зокрема Конвенції Rio, згаданих вище. Типовою є ситуація, коли на фоні здійснення певних кроків, хоч і доволі формальних, подолання суттєвих недоліків і прогалин залишається поза увагою законодавчої та виконавчої влади. Досить часто неузгодженими є планувальні документи — Генеральну схему планування території України та схеми територіального планування областей майже не враховують під час прийняття рішень на місцях, у стратегіях соціально-економічного розвитку, екологічній та інвестиційній політиці.

Слабким є і зворотний зв'язок. Існує також проблема інформаційного обміну — відпрацьованих, актуальних баз даних, придатних для швидкої міжвідомчої взаємодії, задоволення запитів користувачів майже немає.

З урахуванням викладеного Програма розвитку ООН розробила і реалізувала проект ПРООН-ГЕФ «Інтеграція положень Конвенції Rio у національну політику України». Одне із важливих завдань проекту — аналіз політики, законодавства, планів дій, програм і діяльності окремих міністерств України щодо стану виконання зобов'язань за Конвенцією Rio [1, 3].

Результатом аналізів стали відповідні звіти, які містять рекомендації та пропозиції щодо внесення відповідних змін у галузеву політику.

Втім неналежний рівень виконання та імплементації вимог Конвенції Rio є для України не найбільшою проблемою. Основним недоліком залишається відсутність у державі документа, який би відповідав цільовій настанові «Порядку денного на ХХІ століття», відповідно до якої «кожна країна має завершити в якомога коротші терміни, по можливості до 1994 р., огляд своїх потреб у галузі створення потенціалу і можливостей з метою розробки національної стратегії сталого розвитку. Однак і на сьогодні не затверджена Стратегія сталого розвитку України до 2030 р., хоч її проект було розроблено в 2017 р. під керівництвом академіка Л.Г. Руденка та передано на розгляд до органів державного управління.

Нові завдання щодо імплементації норм міжнародного законодавства виникли в контексті реалізації курсу на європейську інтеграцію країни. 27 червня 2014 р. Україна підписала, а 16 вересня того ж року ратифікувала Угоду «Про асоціацію між Україною та ЄС» (Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про імплементацію Угоди між Україною, з одного боку, та Європейським союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їх

Розділ 2. Правові засади створення мережі заповідних територій в Україні

державами-членами, з іншого»). В Угоді міститься положення про співробітництво в галузі охорони навколошнього середовища (Розділ V, Глава 6).

Угода також містить зобов'язання нашої країни про адаптацію до законодавства ЄС з питань навколошнього середовища. Це стосується впровадження 26 директив ЄС і 3 регламентів ЄС.

У контексті зазначеного, зокрема, з 12 жовтня 2018 р. набув чинності Закон України «Про стратегічну екологічну оцінку».

Однак у цілому стан імплементації міжнародних документів у нашій країні залишає бажати лішого.

У 2004 р. на замовлення Міністерства охорони навколошнього середовища в Інституті географії НАН України була виконана науково-дослідна робота з підготовки та видання наукової доповіді «Оцінка стану виконання підсумкових документів Всесвітнього саміту зі сталого розвитку (Йоганнесбург, 2002) в Україні». В монографії [80], яка була опублікована за результатами досліджень, проаналізовано виконання в Україні рішень Всесвітнього саміту зі сталого розвитку.

У 2012 р. в Інституті географії НАН України на замовлення Міністерства екології та природних ресурсів України, у співпраці з громадськими організаціями та установами НАН України, підготовлено Національну доповідь про стан виконання положень «Порядку денного на ХХІ століття за десятирічний період». В основу висновків і положень науково-дослідних робіт (НДР) покладено результати робіт, виконаних в інституті впродовж періоду з 2002 до 2012 р. [2].

Отже, і на сьогодні у діяльності в сфері охорони та збереження навколошнього середовища існує низка недоліків.

1. Наявність прогалин у веденні та використанні кадастрів.
2. Відповіальність за порушення щодо використання природних ресурсів не виконує функцію стримувального механізму в сучасних реаліях.
3. Недостатній зв'язок законодавства щодо природних ресурсів і відповідних заходів з документами терitorіального та соціально-економічного планування, що нівелює просторовий та економічний аспекти екологічної політики.
4. Відсутність дієвого механізму міжвідомчої взаємодії (діяльність таких комісій виявляється вкрай неефективною) та залучення наукового потенціалу.
5. Неінтегрованість положень численних міжнародних конвенцій та директив ЄС у національну екологічну політику.
6. Недосконалість механізму звітності та оприлюднення даних щодо стану навколошнього середовища.
7. Відсутність затвердженого документа, еквівалентного суті стратегій сталого розвитку ЄС та його окремих країн-членів.

Можна говорити про те, що в Україні на законодавчу рівні відчувається недостатнє узгодження змістового наповнення окремих законодавчих актів, які регулюють питання переходу країни до збалансованого розвитку. Законодавчі документи, програми стратегій розвитку досі не систематизовані й не узгоджені. Вони в основному стосуються або окремо взятих економічних, соціальних, або екологічних блоків розвитку; галузевих аспектів розвитку; окремих просторових аспектів розвитку на рівні регіонів, населених пунктів і локальних об'єднаних територіальних громад.

Р О З Д І Л 3

ПРОГАЛИНИ В ІСНУЮЧІЙ СИСТЕМІ ЗАПОВІДНИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ

3.1. ВИБІР СХЕМИ КОМПЛЕКСНОГО РАЙОНУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ ДЛЯ ЦІЛЕЙ ЗАПОВІДАННЯ

Серед багатьох схем комплексного природного районування території України в дослідженні використано схему фізико-географічного районування з Національного атласу України (НАУ) [9]. Серед її переваг крім найбільшої детальності, є можливість враховувати досвід та виправляти недоліки попередніх схем (згадана схема є останньою за часом видання), а також її уніфікованість для використання. Цією схемою продовжена традиція районування, започаткована у 1968 р. [12]. З 1968 по 2007 р. було опубліковано щонайменше вісім схем, які ґрунтуються на однакових принципах, хоча містять певні відмінності. Нижче для цих схем вказано рік видання, кількість країв, визначених на них (два гірські регіони в межах України зараховано до двох країв), авторство:

1. 1968 р. (11 країв) — В.П. Попов, О.М. Маринич, А.І. Ланько (ред.) [12].
2. 1978 р. (15 країв) — О.М. Маринич, А.І. Ланько, О.В. Поривкіна, М.П. Сирота, П.Г. Шищенко [1].
3. 1985 р. (14 країв) — О.М. Маринич, В.М. Пащенко, П.Г. Шищенко [6].
4. 1988 р. (табличний опис не відповідає карті, тому 15 (чи 16) країв за картою та 14 — за таблицею) — П.Г. Шищенко [13].
5. 2003 р. (14 країв) — О.М. Маринич, Г.О. Пархоменко, О.М. Петренко, П.Г. Шищенко [7].
6. 2005 р. (14 країв) — О.М. Маринич, П.Г. Шищенко [8].
7. 2005 р. (14 країв) — О.М. Маринич, О.М. Петренко, П.Г. Шищенко [8].
8. 2007 р. (14 країв) — О.М. Маринич, Г.О. Пархоменко, В.М. Пащенко, О.М. Петренко, П.Г. Шищенко [9].

З подальшого аналізу виключено схему П.Г. Шищенка 1988 р. через значні розбіжності карти з таблицею, наведених у виданні [13]: наявність на картосхемі межі рівня підзони в мішано-лісовій хвойно-широколистій зоні, тоді як в таблиці цю зону в межах України поділено лише на дві провінції; у таблиці область Малого Полісся входить до складу Полісся, а на картосхемі лежить у межах широколисто-лісової зони; виділення у південній степовій підзоні двох провінцій на картосхемі та одної — в таблиці; регіон сухих степів відокремлений на рівні зони на картосхемі, а в таблиці — на рівні підзони;

Розділ 3. Прогалини в існуючій системі заповідних територій України

поділ регіону сухих степів на дві провінції — в таблиці, а на картосхемі — лише на області. Ці неузгодженості не дають змоги використовувати зазначену схему в подальшому аналізі. Втім вона становить інтерес, тому що на ній вперше серед наведеного вище ряду було визначено зону широколистих лісів. Крім того, сухостеповий регіон (на картосхемі) виокремлено в зону, Полісся та Південну степову (Середньостепову) підзону поділено на провінції. Пізніше у схемах, розроблених за співавторством з П.Г. Шищенком, ці особливості відсутні.

З метою відстеження відмінностей семи схем усі вони були векторизовані та зведені до однакової проекції та масштабу. Контури країв семи схем були накладені на одній картосхемі (рис. 3.1, див. вклейку). Нижче наведено аналіз особливостей та відмінностей у розміщенні цих контурів.

До меж, що визначені без суттєвих розбіжностей, належать такі.

1. Межі країн, які відтинають Карпатські та Кримські гори. Накладання картосхеми на космічний знімок показує, що гірський край — Українські Карпати — на території України в основному відмежовується тальвегами річок, зокрема р. Дністер, а Кримський гірський край — висотами 100—200 м.

2. Межа між мішано-лісовою та лісостеповою зонами (крім різного погляду на приналежність Малого Полісся, вся межа встановлена порівняно узгоджено) і між лісостеповою та степовою зонами (лише у північно-східній частині вона має суттєві розбіжності).

3. Межі між краями, де вони проходять по великих річках. Це межі між Подільсько-Придніпровським і Лівобережнодніпровським краями та між Дністровсько-Дніпровським і Лівобережнодніпровсько-Приазовським краями, де вони проходять по р. Дніпро, а також межа між Донецьким і Задонецько-Донським краями, де вона проходить по р. Сіверський Донець. Чітко визначена межа між Кримським степовим та Причорноморсько-Приазовським краями, яка відмежовує Кримський півострів. Чіткими є й межі, які проходять по краях геологічних структур, яскраво виражених у рельєфі. Такими є межа між Донецьким та Лівобережнодніпровсько-Приазовським краями (відповідає межі Донецької складчастої області, вираженої у рельєфі Донецькою височиною) та межа між Лівобережнодніпровським та Східноукраїнським краями, яка відповідає межі Воронезького кристалічного масиву, вираженого у рельєфі Середньоруською височиною.

Решта меж у різних схемах визначена з більшими відхиленнями. Нижче описано групу «проблемних» меж.

1. *Межі між підзонами степової зони.* Вперше в межах зони було виокремлено сухостеповий регіон на рівні зони у виданні 1947 р. під редакцією Д.Г. Віленського [4]. Межу краю, яка в майбутньому стала відповідати межі сухостепової підзони, вперше виділили на карті фізико-географічного районування О.М. Маринич, А.І. Ланько, О.В. Поривкіна, М.П. Сирота, П.Г. Шищенко у атласі видання 1978 р. [1]. Уперше степову зону поділили на три підзони у виданні 1985 р. О.М. Маринич, В.М. Пащенко та П.Г. Шищенко [6]. У різних джерелах їхні межі визначено по-різному, хоча між підзонами чітко простежується розмежування за абсолютними висотами над рівнем моря та за

3.1. Вибір схеми комплексного районування території для цілей заповідання

характерними типами ґрунтів (північностеповій відповідають висоти 80—200 м та чорноземи звичайні, середньостеповій — 50—80 м, чорноземи південні, сухостеповій — 0—50 м, каштанові ґрунти).

2. *Межа між Східноукраїнським та Задонецько-Донським краями.* Ця межа є частиною межі між лісостеповою та степовою зонами, яку визначив ще Г.І. Танфільєв наприкінці XIX ст. [11]. У північно-східній частині межу проводили або по р. Сіверський Донець, або по лівобережжю р. Оскіл. Серед семи названих вище схем на перших двох та на передостанній ця межа визначена за р. Сіверський Донець, на решті — за лівобережжям р. Оскіл.

3. *Межа між широколисто-лісовою та лісостеповою зонами.* Вперше цю межу відобразив Л.С. Берг на карті видання 1947 р. [2]. Після цього тривалий час її визначали як межу між краями лісостепової зони. Знову її окреслив на рівні зон П.Г. Шищенко у виданні 1988 р. [13], і у подальших чотирьох виданнях її відображену теж як зональну. Ця межа потребує доопрацювання [3].

4. *Межа Малого Полісся.* Мале Полісся у різних виданнях відносили до мішано-лісової, лісостепової чи широколисто-лісової зони. Як частину Лісової області цю межу вперше визначив Г.І. Танфільєв [98]. Надалі цю межу змінювали без видимої історичної закономірності. Характерно, що в «Удосконаленій схемі фізико-географічного районування України» 2003 р., яку готували для НАУ, Мале Полісся входить до мішано-лісової зони [7], а в самому атласі 2007 р. — до широколисто-лісової зони [9].

5. *Північно-західна межа Приазовського північностепового краю.* На рівні краю (провінції) регіон виділений лише на одній схемі — з атласу 1978 р. видання, але підстави для цього (прив'язка до Приазовської височини та Приазовської низовини) можуть бути достатніми для виокремлення краю в майбутніх схемах.

6. *Межі невиділених регіонів рівня краю та вище.* Такими є визначені на рівні областей, але яскраво відмінні за природними умовами з рештою областей цього самого краю Південнобережнокримська та Закарпатська низовинна області. Існують думки щодо виділення передгірських ландшафтних комплексів на рівні країн [10].

Принципова неузгодженість цих меж у різних схемах формується методичною похибкою, величина якої розрахована як частка плоші розсіювання «проблемних» меж від сумарної площі відповідних регіонів (рис. 3.2). Вона становить 10,7 %. У середньому кожні 6 років, тобто на кожній новій схемі, накопичується методична похибка у 1,5 %.

Площа розсіювання решти меж дорівнює 11 %. Їх неузгодженість викликана інструментальною похибкою (рис. 3.2). Інструментальна похибка виникає через різні проекції та масштаби, використані для побудови картосхем. Її можна звести майже до нуля при використанні уніфікованої цифрової карти.

Можна вважати, що похибка оператора дорівнює нулю. Тому загальна похибка складається лише з методичної і становить 1,5 % за кожні 6 років, що цілком допустимо при розробці річних і десятилітніх планів розвитку ПЗФ.

Розділ 3. Прогалини в існуючій системі заповідних територій України

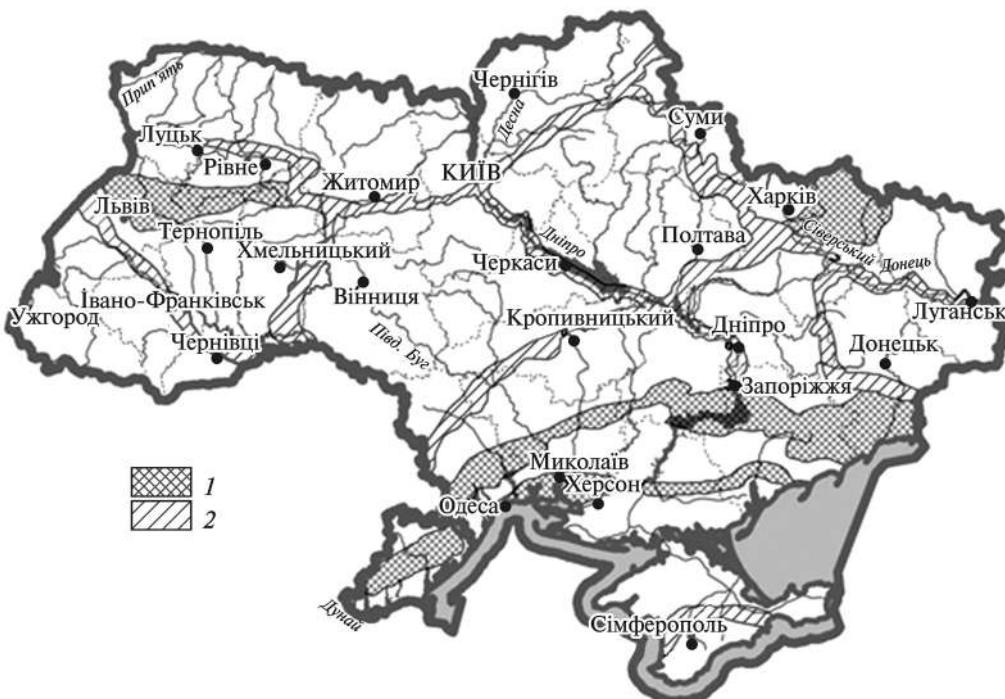

Рис. 3.2. Ділянки розсіювання меж фізико-географічних країв України із семи споріднених схем, виданих протягом 1968—2007 рр.

Неузгоджені спірні ділянки, утворені похибками: 1 — методичною, 2 — інструментальною

3.2. ОЦІНЮВАННЯ РІВНЯ ЗАПОВІДНОСТІ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Основними даними, що потрібні для розрахунку репрезентативності ПЗФ України у фізико-географічних краях, є цифрові карти меж фізико-географічних країв та ПЗФ України. За відповідною процедурою були векторизовані межі країв з карти НАУ [9]. Як два регіони рівня фізико-географічних провінцій були розглянуті територіальні води України у Чорному та Азовському морях. Цифрові межі ПЗФ України були надані Міністерством охорони навколошнього природного середовища України (далі: Міністерство). Щодо їх структури, повноти та особливостей використання нижче надано коментарі.

ПЗФ України — це складна система, елементами якої є окремі природно-заповідні ділянки. Ці ділянки можуть бути класифіковані за категоріями, значенням, органом підпорядкування, наявністю чи відсутністю адміністрації, рівнем обмежень господарської діяльності, площею, охопленням суші та моря тощо.

Внаслідок таких внутрішніх відмінностей розрахунок частки площин всього ПЗФ як однорідної системи від площин регіону може наражатися на критику.

3.2. Оцінювання рівня заповідності території України

Втім оскільки на рівні країни допустима більша міра узагальнення, ПЗФ можна розглядати як цілісну однорідну систему.

Станом на 01.01.2018 офіційно було визначено 8296 об'єктів загальною площею 43 180 км² та фактичною площею 39 850 км² (фактична площа менша від загальної, оскільки деякі об'єкти входять до складу інших).

База даних використаних тут меж заповідних ділянок: 1781 площинний об'єкт та 4216 точкові. У атрибутивній таблиці заповнені поля з назвою, роком створення, офіційною площею та категорією об'єктів. До цієї бази були додані національні природні парки та природні заповідники, створені протягом 2009—2010 рр., а також уточнені межі найзначніших об'єктів, які були вже внесені в базу даних. У результаті число об'єктів, відображені у вигляді полігонів, становить 1803. Розрахунки велись тільки по них, щоб можна було обчислити площі полігонів, оскільки табличні дані значною мірою від них відрізняються. Площа всіх об'єктів, представлених у вигляді полігонів, становить 37 356 км², фактична площа — 35 138 км².

Отже, кількість об'єктів, по яких велись розрахунки, становить 22 % від офіційної кількості, їхня площа — 87 % від офіційної площи, фактична площа — 88 % від офіційної фактичної площи станом на 01.01.2018. Значні розбіжності у кількості та набагато менші розбіжності у площі пояснюються тим, що з розрахунків були вилучені найдрібніші об'єкти (площа менша за 10 га). Такими об'єктами, в основному, є окремі дерева та невеликі їх скupчення, криниці, джерела тощо. Вони не становлять великої цінності в охороні природного ландшафтного різноманіття, тому їх відсутність у розрахунках репрезентативності є допустимою.

Основна причина відмінності у площах полягає у тому, що внесення даних до загальної картографічної бази не встигає за офіційним визнанням заповідного статусу ділянки, яке затверджується як централізовано (Міністерством), так і місцевими органами влади та іншими установами. Офіційна площа також може значно різнятися з фактичною, розрахованою за картою (наприклад, для НПП «Святі гори» така розбіжність становить 6 тис. га, або 12 % офіційної площи парку).

За таких умов наявних даних щодо розміщення заповідних об'єктів цілком достатньо для відображення репрезентативності ПЗФ всієї України.

За часткою площи ПЗФ (табл. 3.1) краї можна розділити на такі групи: 1—5 % — лісостепові та степові краї, 8—9 % — лісові краї, 11—13 % — гірські краї, 6 % — море.

Слід зауважити, що в межах Західноукраїнського краю широколисто-лісової зони розміщується найбільший НПП України — «Подільські Товтри» (понад 2,6 тис. км²). Цей парк складає майже половину ПЗФ краю, але більшу частину його площи займають орні землі та населені пункти. Без цього парку відсоток заповідності краю становить 4,88 %. У межі деяких інших об'єктів також входять перетворені ділянки, як, наприклад, господарські зони, але їх частка набагато менша, ніж НПП «Подільські Товтри». Це зауваження слід мати на увазі при розширенні ПЗФ на регіональному та локальному рівнях, розробці екологічної мережі та проведенні інших природоохоронних заходів.

Картосхема на рис. 3.3 наочно демонструє неоднорідність розподілу ПЗФ між фізико-географічними краями. Ця неоднорідність виражена кількісно за

Р о з д і л 3. Прогалини в існуючій системі заповідних територій України

Таблиця 3.1. Репрезентативність природно-заповідного фонду України у фізико-географічних краях

Номер регіону	Назва регіону	Частка площи ПЗФ від площи фізико-географічного краю, %
1	Поліський край	8,39
2	Західноукраїнський край	9,12
3	Подільсько-Придніпровський край	1,31
4	Лівобережнодніпровський край	4,42
5	Східноукраїнський край	3,90
6	Дністровсько-Дніпровський край	0,98
7	Лівобережнодніпровсько-Приазовський край	2,28
8	Донецький край	1,53
9	Задонецько-Донський край	4,35
10	Причорноморський середньостеповий край	2,76
11	Причорноморсько-Приазовський край	5,44
12	Кримський степовий край	1,73
13	Гірський край—Українські Карпати	11,25
14	Кримський гірський край	13,00
15	Чорне море	7,66
16	Азовське море	4,73

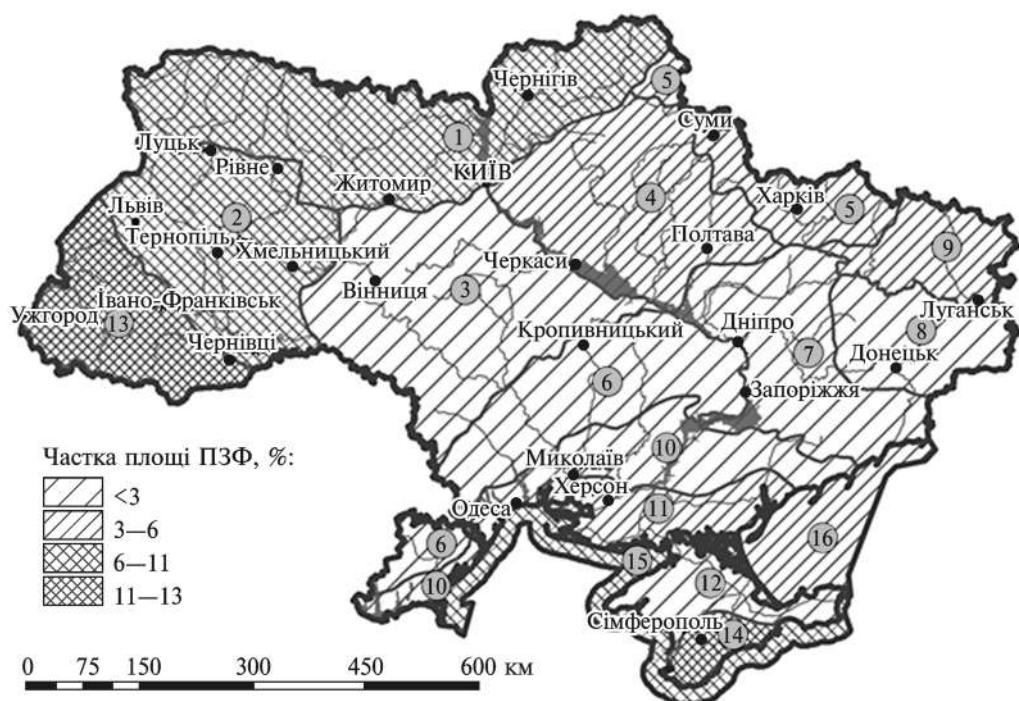

Рис. 3.3. Частка площи природно-заповідного фонду України від площи фізико-географічних країв, 2018 р.

У кружечках — номер регіону (див. табл. 3.1)

3.3. Стратегічна ціль розвитку мережі заповідних територій України

Таблиця 3.2. Розподіл фактичної та запланованої часток природно-заповідного фонду України у фізико-географічних регіонах

Регіон	Площа регіону в межах України, тис. км ²	Частка ПЗФ у регіоні, %			Площа ПЗФ у регіоні, тис. км ²		
		на 2017 р.	на 2030 р.	потреба у збільшенні	на 2017 р.	на 2030 р.	потреба у збільшенні
Зона мішаних лісів	84	11,0	15	6,6	9,2	12,6	3,4
Зона широко-листих лісів	57	9,1	15	5,9	5,2	8,6	3,4
Лісостепова зона	157	2,8	15	12,2	4,4	23,6	19,2
Степова зона	214	2,6	15	12,6	5,5	32,1	26,9
Карпати	35	13	15	2	4,5	5,3	0,8
Кримські гори	7	11,3	15	3,7	0,8	1,1	0,3
Море	49	6,1	15	8,9	3	7,4	4,4

такою шкалою: < 3 % — рівень, менший за половину від середнього по Україні; 3—6 % — рівень, більший за половину від середнього по Україні; 6—10 % — рівень, більший за середній, але менший від запланованого на 2020 р.; 11—13 % — рівень, вищий від запланованого на 2020 р.

Жоден з регіонів не характеризується достатньою площею ПЗФ, запланованою на 2030 р. (табл. 3.2), більшість не досягають навіть половини від неї. При цьому потенціал заповідання Поліського краю, гірських країн та моря досить високий — потенційних для заповідання ділянок навіть більше, ніж потрібно для поставленого завдання. Достатньо таких ділянок і у Західноукраїнському краї широколисто-лісової зони. У краях лісостепової зони досить багато природних та близьких до природних ділянок, але невелику їх частку складають степові ділянки. Ще складніша ситуація за часткою потенційних заповідних ділянок та за часткою типових ділянок у степових краях. Тому для лісостепових та степових країв крім заповідання слід планувати заходи стосовно ренатуралізації степів на місці господарських земель і лісів.

3.3. СТРАТЕГІЧНА ЦІЛЬ РОЗВИТКУ МЕРЕЖІ ЗАПОВІДНИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ

Згідно із Законом України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року», прийнятого у 2019 р., частка площи ПЗФ на 2020 р. має бути збільшена до 15 %.

Для порівняння всі країни ЄС уже мають частку заповідності понад 15 %, деякі — понад 30 % (наприклад, Польща, Словаччина, Німеччина) і навіть понад 50 % (Словенія) [14]. При цьому вони мають вищий рівень економічного розвитку та більшу густоту населення, ніж в Україні (густота населення менша лише у Болгарії, країнах Балтії та Скандинавії). Тому досягнення 15 % заповідності для України, з огляду на світовий досвід, є достатньо обґрунтованим і досяжним завданням. Більше того, його слід сприймати як проміжний етап на шляху удосконалення та розширення мережі ПЗФ. Цей етап треба

Р о з д і л 3. Прогалини в існуючій системі заповідних територій України

Таблиця 3.3. Стратегічна ціль розвитку природно-заповідного фонду України — розподіл запропонованої його частки у фізико-географічних регіонах

Фізико-географічний регіон	Площа регіону в межах країни, тис. км ²	Запропонована частка ПЗФ, %	Площа ПЗФ у регіоні, тис. км ²
Зона мішаних лісів	84	20	16,8
Зона широколистих лісів	57	15	8,6
Лісостепова зона	157	12	18,9
Степова зона	214	10	21,4
Карпати	35	25	8,8
Кримські гори	7	20	1,4
Море	49	30	14,7
Україна	604	15	90,6

завершити якнайшвидше, щоб перейти до наступного етапу, оскільки час грає не на користь збереження біорізноманіття та природного довкілля.

У різних природних регіонах процес заповідання проходить з різною швидкістю залежно від характеру господарського перетворення, сучасного стану ПЗФ, ініціативності осіб, які беруть участь у заповіданні. За площею поширення основним видом перетворення довкілля є сільське господарство, передусім — орне. В горах оранку проводити важче, ніж на рівнині. В лісових регіонах значна частка боліт та менша родючість ґрунтів стимулюють менше поширення оранки, ніж у степових та лісостепових регіонах. У лісових регіонах також можна ефективно займатись лісовим господарством з користю для довкілля. У морі взагалі нема можливості вести стаціонарне господарство на значних площах.

Якщо для кожного регіону ставити завданням досягнення 15 % заповідності, то процес розширення ПЗФ України може значно сповільнитися. Відмінності у необхідності збільшення ПЗФ у різних регіонах показано в табл. 3.2. Наприклад, у Карпатському регіоні потрібно збільшити частку ПЗФ на 2, а у степовому — на 12,6 %. В абсолютних показниках ці значення ще контрастніші: у Карпатському регіоні необхідно заповідати 0,8 тис. км², а в степовому — 27 тис. км². Інакше кажучи, ПЗФ у степовій зоні треба збільшити більш як у 33 рази порівняно з ПЗФ України у Карпатах.

Щоб розподілити зусилля щодо розширення ПЗФ України у регіонах рівномірніше, у табл. 3.3 запропоновано розрізнення по регіонах потрібної частки ПЗФ. Досягнення такого рівня можна вважати диференційованою стратегічною ціллю розвитку ПЗФ. Розподіл проведено на основі оцінювання природно-господарських умов і тенденцій заповідання у регіонах. Сумарна площа ПЗФ у регіонах становить 15 % площи України.

РОЗДІЛ 4

МЕТОДОЛОГІЯ ОЦІНЮВАННЯ ПОТЕНЦІЙНИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ ЩОДО ЗАПОВІДАННЯ

4.1. ОСНОВНІ ГЕОБОТАНІЧНІ Й ЗООЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ ТА КРИТЕРІЇ СТВОРЕННЯ МЕРЕЖІ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИХ ТЕРИТОРІЙ ТА ОБ'ЄКТИВ

Принципи створення мережі природно-заповідних територій та об'єктів. Принципи — одна із ключових основоположних категорій теорії (науки) та практики (діяльності). Це такі твердження норм, правил, що відображають основу, сутність явища, їх розвиток, відносини між внутрішніми складовими та зовнішнім світом. Сукупність принципів визначає логічність і єдність застосування певних підходів, методів, спрямованих на пізнання об'єкта, його оцінювання, отримання нової інформації. Принципи є критерієм відбору і застосування певних методів, що дає змогу отримувати нові знання. Принципи формує дослідник на підставі внутрішніх переконань, правил поведінки, світогляду [33, 42, 45]. Характер принципів змінюється, з одного боку, в міру поглиблення дослідження суті певних явищ, об'єктів, а з іншого — внаслідок загального розвитку науки, появи нових методичних підходів. Уже втратили актуальність такі принципи, як логічність, історичність та інші, через їхню тривіальність і насправді є принципами лише тоді, коли несуть певне смислове навантаження. Тому розробка принципів і критеріїв у сфері заповідної діяльності дуже важлива. Вони змінювалися залежно від наростаючих потреб збереження природи і великою мірою від розвитку та досягнень науки.

У процесі історичного розвитку відношення до охорони природи поетапно змінювалося від утилітарного, ресурсного, територіального підходів до екологічного, від усвідомлення збереження окремих об'єктів до біосфери та її складових. Це відобразилося у формуванні основних принципів створення заповідних територій [48].

Принцип еволюційний. Заповідні території мають забезпечувати оптимальні екологічні умови для збереження та розвитку всієї сукупності живих організмів, яка склалася в процесі еволюції і є основою для нормальног функціонування екосистем біосфери.

Принцип історичний. Заповідні природно-територіальні комплекси мають слугувати своєрідними еталонами історичного процесу формування живої та неживої природи як у регіональному, так і в ширшому зонально-географічному аспекті. Особливу увагу необхідно приділяти охороні екосистем з реліктовою флорою та фауною, унікальних рефугіумів рослинності, а також геологічних відслонень та інших об'єктів неживої природи, важливих для вивчення геологічного минулого Землі.

Розділ 4. Методологія оцінювання потенційних територій України щодо заповідання

Принцип зонально-географічний. Мережа заповідних територій має відображати широтно-меридіональні, а в гірських регіонах висотно-зональні закономірності розподілу природних екосистем. Охороненими мають бути як типові зональні, так і цікаві у біогеографічному аспекті азональні екосистеми, а також екосистеми з участю ендемічних і погранично ареальних видів.

Принцип екологічний. Необхідно забезпечити охороною біоценози, які мають наукову цінність і сформовані в різних екологічних умовах, зокрема й екстремальних, а також біоценози, які виконують певну екологічну функцію — ґрунтозахисну, водорегулювальну тощо.

Принцип науково-пізнавальний. Під охорону на заповідних територіях підпадають природно-територіальні комплекси, на яких можна здійснювати натурні дослідження структурної організації екосистем різних біомів, та моніторинг природних процесів з метою дослідження функціонування екосистем і розробки наукових зasad оптимізації їх функціонування. Заповідна мережа має включати також штучно створені ботанічні та зоологічні об'єкти (ботанічні сади, зоопарки відкритого типу, дендропарки тощо), які мають науково-дослідне або навчальне значення.

Принцип господарський. До складу ПЗФ потрібно включати об'єкти, які мають практичне значення для розвитку лісового, водного, сільського господарства тощо, наприклад: лісові масиви, які мають цінність у генетико-селекційному відношенні; біотопи, важливі для існування мисливських тварин, природних запилювачів, лікарських тварин тощо.

Принцип соціальний. Мережа заповідних територій спеціального оздоровчого та рекреаційного призначення має забезпечувати збереження для населення рекреаційних ресурсів з урахуванням демографічних процесів і динамічних тенденцій урбанізації та індустріалізації в країні.

ХХІ ст. характеризується планетарними змінами природи. Ці зміни не можна обмежувати локальними діями та регулювати виключно внутрішньодержавними законодавчими актами, вони потребують міжнародної координації. Водночас прийшло усвідомлення того, що сутність життя не може існувати за рахунок обмеженої кількості видів і потребує збереження максимального його різноманіття. Вчені встановили причини і темпи зменшення різноманітності видів, що викликало запровадження відповідних заходів охорони, а отже, потребувало розробки відповідних принципів і критеріїв.

У сучасній вітчизняній та зарубіжній літературі цьому приділяється велика увага, існує численна кількість публікацій, документів міжнародного рівня (MEA, 2005; TEEB, 2009; CBD, 2010; EEA, 2011). Ми не ставили завдання критичного їх оцінювання, а на основі аналізу цих документів викладаємо своє бачення і виділяємо 12 основних принципів, що можуть бути об'єднані або, навпаки, розділені на окремі складові.

Системність. Парадигмою всіх сучасних наукових дисциплін є системний підхід, що відобразилося і у сфері охорони природи. Система — це множина елементів, об'єднаних між собою сукупністю внутрішніх зв'язків та відношень. Елементами заповідних об'єктів є реальні елементи (види, ценози, екосистеми), їх функції, властивості (міграції, фенологічний, онтогенетичний розвиток, видоутворення тощо) та абстрактні характеристики. Цей найголовніший принцип забезпечує ієрархічність структури заповідних об'єктів, їх

4.1. Основні геоботанічні й зоологічні принципи та критерії створення мережі природно-заповідних ...

місце в системі екомережі, а також розподіл і відношення між складовими (ядрами, буферними зонами та зв'язувальними ланками). Разом з тим цей принцип відображає характер зв'язків між елементами систем різного рівня та процеси взаємовідношень (як у межах конкретних заповідних об'єктів, так і екомережі). Крім того, невід'ємним атрибутом системного підходу є уявлення про зміну емерджентних властивостей між елементами та системою, що виявляється і в організації заповідних об'єктів та екокоридорів від місцевого (регіонального) до міжнародного рівня. Системність є інструментом упорядкування природоохоронної діяльності. З цього принципу випливає низка важливих характеристик заповідних об'єктів: цілісність, структурованість, відкритість, динамічність, взаємозалежність тощо.

Різноманітність. Цей принцип, завдяки Рішенням Конвенції Ріо-де-Жанейро (1992), відображений у багатьох офіційних документах, а також у розробці наукових підходів, що ґрунтуються на кількісних показниках (виразах) елементів та їх характеристиках. У цьому контексті основне поняття виду розглядають як множину (тобто систему популяцій), що відображені й у трактуванні популяційно-видового рівня організації живого. Цей принцип забезпечує використання математичних підходів до природоохоронної діяльності, наприклад, методів оцінювання різноманітності. Водночас трактування різноманітності виходить за межі видової та охоплює як нижчий генетичний рівень характеристик, що визначають внутрішньовидову та видову специфіку, так і вищі ценотичний та екосистемний (екотопологічний) рівні. Такі підходи застосовано не лише до підготовки різних форматів «Червоних книг» (Червона книга України, Зелена книга України, Червоний список біотопів), а й до сучасних міжнародних категорій цих списків, які відображають не лише якінні, а й кількісні характеристики (наприклад, категоризація IUCN видів і біотопів, що потребують охорони, за ознаками їх динаміки, часових змін) [29].

Репрезентативність. Цей принцип відображений в організації заповідних об'єктів у останні десятиліття, оскільки раніше така організація базувалася лише на збереженні окремих рідкісних видів рослин чи тварин або окремих територій, а нині йдеться про забезпечення охороною всіх видів, занесених до «Червоної книги України», ценозів, занесених до «Зеленої книги України», та рідкісних біотопів. При цьому проводиться інвентаризація раритетної біоти у системі заповідних об'єктів. Однак цими характеристиками не обмежується аналіз репрезентативності. Його забезпечення передбачає охорону не лише раритетної, а й типової біоти. Для оцінювання останньої репрезентативність біоти визначають у різних аспектах: типологічному (власне класифікація видів, ценозів, біотопів), що відображає α -різноманіття; топологічному (розділ біоти за зміною ландшафтних характеристик: екомери, фації, ланки), що відображає β -різноманіття; регіональному (хоричному) (екохори, що відображені у районуванні) — γ -різноманіття; часовому (серії, сукцесійні ряди). Останнє важливе в аспекті розробки та застосування певних регулятивних режимів. Подібні режими ставлять за мету утримання екосистем на певній проміжній сукцесійній стадії, де перебуває той чи інший елемент (вид, ценоз), що може зникнути внаслідок як абсолютноного заповідання при посиленні ценотичної конкуренції, так і надмірного впливу певного фактора. З огля-

Розділ 4. Методологія оцінювання потенційних територій України щодо заповідання

ду на це передбачається використання різних способів моніторингу за показниками поведінки біоти, зокрема, періодичного картографування.

Розмірність. Цей важливий принцип ще недооцінюють при формуванні заповідних об'єктів. Розмірність ми трактуємо в різних аспектах. Насамперед мова йде про таку територіальну цілісність територій, яка забезпечувала б єдність і дієву охорону біосистем, тобто не допускала б штучної фрагментованості заповідних об'єктів. Це не означає можливості організації кластерного типу заповідних об'єктів, якщо такі кластери виконують функції доповнення, репрезентативності тих біосистем, які були відсутні у певному об'єкті. Мова йде про штучну фрагментованість, пов'язану з відомчим чи адміністративним розмежуванням, яке не забезпечує природну цілісність системи (об'єкта) або порушує її. З проблемами цілісності пов'язані питання меж об'єктів (наприклад, застосування басейнового принципу, проведення меж по природній межі перенесення речовин чи енергії) тощо. Іншою ознакою оцінювання територіальної розмірності можуть бути розміри територій, що підтримують стан популяції певних видів (наприклад, великих хижих тварин), формування повних трофічних ланцюгів, завершення пірамід розподілу енергії чи ресурсів. У межах високого освоєння території України це досить важко зробити, однак якщо мова йде про наукові критерії проведення меж та розмірність заповідних об'єктів, це завжди слід мати на увазі.

Екологічність. Цей принцип визначає зміну акцентів від охорони територій до охорони екосистем. Різниця полягає в тому, що при територіальному підході заповідний об'єкт розглядали як однорідну ділянку з однаковим режимом охорони, а зонування у окремих категоріях проводили залежно від виду господарської діяльності. Суть екосистемного підходу полягає у необхідності використання відмінностей у функціонуванні різних типів екосистем, ступеня їх стійкості до впливу зовнішніх факторів, ризиків втрати, відновлення тощо, а відтак зонування і розробка режимів охорони мають враховувати ці особливості [17]. Цей принцип відображає необхідність оцінювання умов існування видів, ценозів, екосистем, їх залежність від зовнішніх факторів. На сьогодні недостатньо внесення того чи іншого біотичного об'єкта до «Червоного списку», потрібне забезпечення дієвих заходів охорони. Це передбачає використання оселищного підходу до їх оцінювання, дослідження поведінки видів як реакції до дій зовнішніх чинників (наприклад, трактування «поведінки» видів з позицій відтіснення реліктів), оцінювання ступеня та форм адаптації, загрожуваності, ризиків втрат, способів відтворення [39]. Теоретичним науковим підґрунтам цього є поняття про еконішу видів або екопростір екосистем. Такі наукові дробки є основою для розробки режимів охорони, менеджмент-планів охоронюваних територій.

Функціональність. Цей принцип відображає динамічні аспекти організації заповідних об'єктів. Мова йде про забезпечення стійкості, самопідтримування, самовідновлення, репатріації окремих компонентів (елементів), що часто протирічить таким самим характеристикам екосистем, але вищого рівня організації або елементів іншого типу і викликає гострі дискусії. Зокрема, йдеться про певні режими заповідання, коли необхідно приймати непрості рішення щодо їх запровадження: чи дозволити проходження природних сукцесій, чи вводити певні обмеження на користь того чи іншого виду, ценозу,

4.1. Основні геоботанічні й зоологічні принципи та критерії створення мережі природно-заповідних ...

які саме, в якій кількості і яким способом. Вирішення цього питання залежить від поставленої мети і рівня наших наукових знань, а також технічних можливостей жертвувати одним заради існування іншого. Такий вибір буває непростим, оскільки поведінка елементів у природній системі зумовлена не однотипністю, а комплементарністю, певною мірою свободи, що може протидіяти поведінці іншого компонента. В цьому відношенні велике значення має моніторинг відповідних об'єктів, що відображає їх поведінку і різні часові зміни (флуктуативні, сукцесійні чи синеволюційні), встановлення причин та внутрішніх механізмів таких змін. В останні роки ми приділяємо велику увагу використанню термодинамічних, синергетичних підходів і пов'язаних з ними теорій, концепцій фракталів, катастроф тощо [21]. Це потребує використання поліфункціонального, різнопланового підходів до дослідження різних аспектів існування, функціонування та охорони заповідних об'єктів.

Регуляторність. Суть цього принципу полягає у тому, що ресурси живої природи забезпечують відповідні процеси, баланс, обмін, регуляцію й темпи колообігу речовин, трансформацію енергії, тому важливі збереження та відновлення ресурсів. Площа заповідних об'єктів становить лише 5,6 % території України, втім завдання полягає у розширенні її до 15 %. З урахуванням того, що заповідні об'єкти є основою екомережі, загальна площа якої має досягти 40 %, регуляторна функція повинна суттєво збільшитися і забезпечувати регуляцію і потоки генетичної інформації, міграцію популяцій та видів. Зокрема, вважаємо, що не лише рідкісні, цінні біотопи, а й такі, що мають водорегуляційне, ґрунтотвірне, ґрунтозахисне, протиерозійне та інше значення, тобто у яких функціональна, регуляторна роль вища, ніж утилітарна, у ресурсного задоволення потреб людини, має бути певний ступінь захисту, запобіжник проти руйнації, особливо, якщо мова йде про запровадження ринку землі.

Науковість. Історично склалося так, що з кінця XIX ст. питання охорони природи вирішували науковці. При організації заповідних об'єктів вони звертали увагу на наявність рідкісних, ендемічних, реліктових видів і заносили їх до «Червоної книги України», а також угруповань, що заносили до «Зеленої книги України». Водночас це давало змогу коригувати значущість і ранг заповідних об'єктів, слугувало оцінкою, мірилом порівняння цих об'єктів з подібними об'єктами із сусідніх держав та міжнародними стандартами (IUCN). Багаторічні наукові моніторингові дослідження слугували основою для отримання важливої нової інформації динаміки популяцій, функціонування та розвитку екосистем, встановлення закономірностей їх сукцесійних змін і розробки режимів охорони. Тому, відповідно до законів про заповідні об'єкти, вищі ранги таких об'єктів (біосферні та природні заповідники, природні національні парки) трактують як науково-дослідні установи, які потрібно забезпечувати штатом спеціалістів [41].

Еталонність. Завдяки відповідним режимам у заповідних об'єктах формуються такі природні екосистеми, їх властивості, ознаки, які можуть слугувати еталонами щодо об'єктів, трансформованих господарською діяльністю. Останнє важливе в аспекті забезпечення порівнянь, формування моделей, прогнозування можливих змін та ін. Еталонне значення заповідних об'єктів важливе для забезпечення сталого розвитку регіонів як гармонізації відношень суспільства до природи.

Розділ 4. Методологія оцінювання потенційних територій України щодо заповідання

Організованість (структурованість). Цей принцип акцентує увагу на переході від моно- до поліфункціональності заповідних об'єктів. До 1970-х років це забезпечувалось наданням різних категорій заповідним об'єктам (заповідники, заказники, пам'ятки природи), для яких були встановлені відповідні режими охорони. Створення національних природних парків поєднувало кілька функцій (охранну, рекреаційну, виховну), у сучасних біосферних резерватах (заповідниках) число функцій досягає семи. Іншим аспектом різноманітності організації є різне відомче підпорядкування. Наприклад, заповідники підпорядковані відомству Мінприроди, Департаменту лісового господарства, НАН України, НААН України, Міносвіти. Хоча є намагання звести таке підпорядкування до одного відомства (Мінприроди), але з різних причин робити це недоцільно. Особливо гострою є проблема відомчого підпорядкування та контролю діяльності таких заповідних об'єктів, як заказники та пам'ятки природи, кількість яких досить велика, а цінність значна. Між тим їх формальне підпорядкування землекористувачам, діяльність яких далека від проблем охорони, та відсутність належного контролю наносять непоправної шкоди природі, і це нагальне питання потрібно вирішувати.

Цінність (значущість). Найчастіше цей принцип розглядають як економічну категорію, однак сутність цього поняття досить багатогранна. На початкових етапах (початок ХХ ст.) заповідні об'єкти оцінювали за науковою цінністю (рідкісні види, угруповання чи екосистеми), але з часом при їх створенні все більше уваги приділяли екологічній, рекреаційній, соціально-культурній, історичній, економічній складовим, відповідно до яких були розроблені юридичні норми, закони, що регулюють відносини Природи і Суспільства. Паралельно з науковими аспектами, які могли оцінити окремі фахівці, вчені, розвиток та використання інших критеріїв стимулювали формування різних суспільних організацій, товариств тощо, що досліджують ці проблеми. Причому зацікавлені особи чи інституції у створенні заповідних об'єктів мають аргументовано довести це і донести свою позицію до суспільства, яке повинно сприйняти і підтримати її, що забезпечує успіх заповідної справи.

З цим принципом ми пов'язуємо надання «екологічних послуг», які оцінюють за трьома параметрами: вартісним (ресурсним — G), регуляторним (R) та культурно-соціологічним (I), що включає оцінку наукового значення, дидактичну, рекреаційну цінність, які інколи розглядають окремо [3, 49, 67]. Для екосистем аграрного типу $G > I$, для охоронюваних — $G < I$. Економісти деталізують види екологічних послуг: моніторинг, дизайн, екологічний менеджмент, екологічний консалтинг, екологічний аудит, екологічне страхування, екологічний інжиніринг, екологічна сертифікація [34].

Інформативність. Цей принцип важливий в аспекті організації наукових досліджень (ведення «Літопису природи») та дидактично-просвітницької діяльності (створення музеїв, виставок, екологічних стежок тощо). Важливе місце при цьому займає інформація про рідкісні (реліктові, ендемічні, екзотичні) види, сакральні місця (віковічні дерева, джерела, водоспади, скелі, гори), культурно-історичні (замки, храми), археологічні пам'ятки, події історичного значення та легенди. Важливими носіями інформації є друкована продукція (буллетіни, книги, статті). У процесі функціонування заповідного об'єкта рівень інформації збільшується і вона слугує основою для важливих теоретич-

4.1. Основні геоботанічні й зоологічні принципи та критерії створення мережі природно-заповідних ...

них наукових узагальнень, що одночасно сприяє підвищенню кваліфікації кадрів. Поширення інформації про заповідний об'єкт зумовлює підвищення екологічної свідомості, культури, вихованню населення.

Схарактеризовані вище 12 принципів не є вичерпними і можуть бути додаткові і розширені. Однак вони охоплюють головні аспекти формування та функціонування заповідних об'єктів і відображають характер спрямованості, тенденції та розвиток їх змін у ХХІ ст. Водночас принципи висвітлюють проблеми та прогалини, які потребують вирішення та удосконалення у сфері заповідної діяльності. На підставі цих принципів необхідно розробляти базові документи щодо організації та управління заповідними об'єктами, забезпечувати взаємодію у сфері наукових розробок, діяльності державних інституцій та потреб суспільства. Принципи є основою для розробки критеріїв формування та функціонування сучасної мережі заповідних об'єктів. У цілому слід зазначити, що викладені базові принципи формування та оцінювання заповідних об'єктів потребують удосконалення їх структури та внесення певних змін до законодавчих документів, положень. Разом з тим вони відповідають вимогам теорії розвитку сучасної науки (созології) та спрямовані на розв'язання актуальних і складних проблем у взаємовідношеннях Суспільства і Природи.

На підставі наведених вище принципів розробляються відповідні підходи та критерії щодо створення природно-заповідних об'єктів. Система природно-заповідних територій має відображати все різноманіття природи України. Підходи до визначення репрезентативності природно-заповідних об'єктів можна аналізувати у таких основних аспектах:

- 1) оцінювання репрезентативності на підставі критеріїв наявності (повноти охоплення) цінних у ботанічному, зоологічному, ландшафтному аспектах об'єктів (видів, ценозів, біотопів, геотопів);
- 2) визначення репрезентативності в регіонально-територіальному аспекті (повнота репрезентативності заповідних об'єктів стосовно одиниць еколо-геоботанічного, фізико-географічного, ландшафтного районування);
- 3) оцінювання просторово-динамічних критеріїв (міграційні шляхи видів, суцесійні процеси ценозів, ємність екосистем (capacity), характер їх функціонування, самопідтримка, розмірність заповідних об'єктів).

Процес створення заповідних об'єктів починається з виділення дослідниками відповідних ділянок, які мають відповідати певним критеріям. Площи таких ділянок повинні забезпечувати збереження цінного видового, ценотичного чи біотопічного різноманіття. Якщо за ступенем антропогенної трансформації ландшафтів це не можна зробити, виділяють декілька окремих ділянок, причому бажано, щоб вони були суміжними або з'єднані природними чи напівприродними сполучними територіями. Розмір природно-заповідної території залежить від біології, чисельності, характеру розподілу виду або групи видів, ценозів чи біотопів, які планується заповідати, а також ступеня різноманітності біотопів, що забезпечують цілісність функціонування певного заповідного об'єкта. Виділяють природні території під заповідання на підставі наукових обґрунтувань. Уже на стадії виділення природної території під заповідання закладаються методичні засади визначення созологічної категорії майбутньої природно-заповідної території, які ґрунтуються на закономірностях територіального поширення фітоценозів, популяцій видів, особливо рід-

Розділ 4. Методологія оцінювання потенційних територій України щодо заповідання

кісних і тих, що зникають, ступеня їх життєздатності та величини життєвого простору, розмірності ареалів таксонів, ступеня цілісності та непорушеності природних ландшафтів чи їх компонентів, сили антропогенного тиску та крайових ефектів тощо. Залежно від площи та конфігурації проєктованої території, впливу зовнішніх чинників, необхідності запровадження різних регуляторних заходів визначають відповідні категорії заповідного об'єкта.

При виділенні природних територій під заповідники чи національні природні парки основою підготовки наукових обґрунтувань здебільшого є такі науково-методичні підходи: флористичний (вивчення поширення видів й методів аналізу флори тощо); фітоценотичний (інвентаризації, динаміки та поширення фітоценозів); біотопічний (структурі біотопів, оцінювання їх унікальності, значущості, α -, β -різноманітності, характеру розподілу); картоаналітичний (на підставі аналізу флористичних, геоботанічних, ландшафтних, ґрутових та інших карт); ландшафтний (на підставі визначення ступеня антропогенного навантаження чи натуральності ландшафтів, їх структури); землевпорядкувальний та ін.

У процесі виділення природних територій для кожної категорії заповідного об'єкта є свої особливості. Найбільші складнощі виникають під час створення природних заповідників у сучасних антропогенізованих умовах. Для встановлення мінімальних розмірів природних заповідників вчені рекомендують застосувати такі критерії: 1) емпіричний (використовуються досвід та інтуїція дослідників); 2) екологічний (за наявності в абсолютно збереженому стані рідкісних та унікальних природних комплексів з усією сукупністю їх компонентів); 3) біогеографічний (тривалість стабільної кількості видів — показник розмірності та ступеня ізоляції від антропогенного чинника); 4) генетичний (за умови підтримання «якісного» генетичного різноманіття, в якому природний відбір буде найбільш ефективним, мінімальна чисельність популяції диких тварин має становити не менше 500 особин); 5) трофічний (забезпечення існування повної екологічної піраміди типової регіональної екосистеми). При цьому слід враховувати те, що для заповідників запроваджується режим повного невтручання на всій території, тобто відсутність зонування, що мусить сприяти збереженню природних комплексів, тому створення таких категорій стає все важчим. Заповідник — це маленька цяточка, краплинка на фоні зміненої антропогенною діяльністю природи, тому захистити її існування шляхом невтручання чи спостереження нереально.

В Україні 50—80 років тому за державної власності, наявності колективних господарств (колгоспів і радгоспів) подібна форма організації заповідників добре вписувалася в загальну структуру суспільних відносин, економічного укладу. Нині, коли складається цілком інша суспільно-політична й економічна формaciя, інтенсивно розвивається ринкова економіка, потужними стають агрофірми, фермерські господарства та організації, які здатні себе забезпечувати фінансово, держава, охоронні відомства не в змозі забезпечити заповідники достатнім фінансуванням, співробітників — житлом і транспортом; спеціалісти відповідного рівня часто відсутні в заповідниках. Уже на сьогодні можна констатувати, що заповідники не витримують конкуренції в умовах ринкової економіки, втрачають своє реноме, на відміну, наприклад, від національних парків, які набагато ліпше вписуються у сучасні економічні

4.1. Основні геоботанічні й зоологічні принципи та критерії створення мережі природно-заповідних ...

та суспільні реалії, близчі до реалій життя, характеризуються більшою віддачею, мають прибуток, виконують функції екологічного виховання та освіти. Можливо, саме тому ще в XIX ст. багато капіталістичних країн пішли саме таким шляхом розвитку заповідних об'єктів. І в Україні об'єктивно складається така ситуація, що в останні роки більше створюється національних парків, ніж заповідників.

З огляду на це слід змінювати акценти щодо розширення системи заповідних об'єктів у бік формування багатофункціональних із гнучкою структурою управління. У ширшому контексті це означає заміну природозаповідних підходів до більш широких та гнучкіших природоохоронних. До таких категорій належать національні та регіональні природні парки. Національні природні парки в Україні виділяють здебільшого за критеріями наукової і природоохоронної цінності екосистем, рекреаційного, природничо-пізнавального, еколого-виховного значення. При створенні національного природного парку особливо необхідним критерієм має бути наявність національної та етнічної спадщини.

Для вибору природно-заповідних територій з метою їх створення пропонуємо застосовувати такі критерії:

1. Переважання на території відносно незміненого природного ландшафту, характерного або унікального для певних регіонів.

2. Відсутність на території великих промислових центрів, істотного забруднення природних комплексів тощо, тобто в її межах ступінь екологічної загрози не має бути значним.

3. Наявність на території осередків природних біотопів з цінним рослинним та тваринним світом, на яких встановлений охоронний режим (заказників, заповідних урочищ, пам'яток природи), або ділянок, на яких можливе створення таких об'єктів.

4. Привабливість території для населення (її ландшафтний та історико-культурний імідж) з метою забезпечення потреб рекреації та екотуризму (можливість організації наукового, екологічного, мисливського, рибальського туризму, а також створення мережі екологічних стежок).

5. Наявність історичних і культурних цінностей, місць, пов'язаних з ми-нулим нашого народу, центрів народних ремесел та інше.

Важливою є роль території як елемента екологічної мережі, мережі цінних водно-болотних угідь та ін.).

Майже подібні підходи, критерії використовують при створенні регіональних ландшафтних парків, які забезпечують відповідні функції на регіональному рівні.

В останні десятиліття в усьому світі створюють біосферні резервати, які розглядають як об'єкти не лише збереження різноманіття, а й із значно ширшими їх функціями (7 позицій). Головна мета створення таких об'єктів визначена Мадридським планом дій як територій сталого розвитку в XXI ст.

Із прийнятої Дрезденської декларації стосовно біосферних резерватів і змін клімату, що включає 19 пунктів, зазначимо лише три:

- підтримувати проблемно-орієнтовані, міждисциплінарні та прикладні дослідження, моніторинг та оцінювання місцевих даних щодо змін клімату та

Розділ 4. Методологія оцінювання потенційних територій України щодо заповідання

його впливу на природу біосферних резерватів, використання результатів цих знань у національних і міжнародних науково-дослідних програмах, проектах;

- активізувати зусилля на використання біосферних резерватів як навчальних об'єктів для забезпечення сталого розвитку, збереження біорізноманіття, розв'язання екосистемних та економічних проблем;

- розвивати і надалі всесвітню мережу біосферних резерватів як один із ключових об'єктів ЮНЕСКО: полігонів досліджень для ліпшого розуміння наслідків змін клімату на людське суспільство, культуру та біотичне різноманіття, екосистемні процеси світової природної та культурної спадщини; розглянути можливість включення цих резерватів у глобальні скоординовані міждисциплінарні дослідницькі програми із зміни клімату.

Отже, біосферні резервати є досить поліфункціональними об'єктами і відіграють важливу роль не тільки у збереженні біотичного та ландшафтного різноманіття, а й поліпшенні, оптимізації відносин людини і природи на екологічних засадах.

Ми розробили концепцію створення системи транскордонних біосферних резерватів (Дідух, Черінько, 2010), що має важливе політичне, соціально-економічне, екологічне, природоохоронне та наукове значення (показово, що на межі з Росією не вдалося створити жодного біосферного резервату, хоча такі об'єкти мають велику цінність).

Утім для отримання сертифіката МАБ ЮНЕСКО для біосферних резерватів існують серйозні вимоги, які в останні роки підвищуються, тому існує загроза того, що існуючі біосферні резервати України можуть втратити цей статус. Під сумнівом стоїть питання отримання такого сертифіката новствореним Чорнобильським радіаційно-екологічним біосферним заповідником, оскільки на цій території одна із основних функцій щодо забезпечення сталого розвитку регіону не може бути реалізована у відповідному обсязі.

Однак ідея згаданої концепції досить продуктивна і має бути використана й на державному рівні, що, на нашу думку, сприятиме поліпшенню формування системи заповідних об'єктів, резерви для яких існують. Для таких комплексних, поліфункціональних об'єктів, що не матимуть міжнародного сертифіката біосферних резерватів, ми запропонували категорію *екологічні заповідники* [21]. Основу, ядро, заповідника має складати територія (зона), яка б забезпечувала збереження того біорізноманіття, ради якого його створювали. Зрозуміло, що в лісах — це зона абсолютної заповідності, а в степах — наппаки, зона режимної охорони за наявності зони абсолютноого заповідання, яка має бути невеликою за площею, аби слугувати еталоном відповідних процесів, що там відбуваються, і забезпечувати наукові дослідження. Заповідники повинні виконувати екологічно-виховну функцію, яка не протирічить їх діяльності і є нагальною вимогою часу підвищення екологічного виховання населення. Разом з тим з'явиться можливість поліпшити матеріальне забезпечення заповідників.

Тільки за такого підходу цінні заповідні об'єкти будуть спроможні вижити у складних умовах країни, відповісти потребам сьогодення й забезпечувати своє функціонування. Для цього передусім слід переглянути юридичні норми — положення про заповідник і процедури заповідання.

4.1. Основні геоботанічні й зоологічні принципи та критерії створення мережі природно-заповідних ...

Однак навіть створення кількох нових біосферних резерватів не дасть якісного стрибка, розширення системи заповідних об'єктів від 6,5 до 15 % у 2020 р., як було задекларовано у програмі формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 рр.

Імплементація однієї з директив ЄС 92/43, що повинна виконувати Україна в рамках угоди щодо асоціації з ЄС, вимагає не лише прийняття відповідного законодавства, а і його реалізації. Саме ця директива є основою розробки Смарагдової екомережі як основи збереження біорізноманіття. Відповідно до вимог, за етапом інвентаризації, класифікації біотопів, що підпадають під охорону в ЄС, настане етап їх картування та формування відповідних кадастрів, який активно відбувається в країнах ЄС. Роботу зі створення класифікації біотопів та їх оцінювання вже розпочато і в Україні, що одночасно слугуватиме документом, основою щодо відповідальності збереження рідкісних видів і біотопів [2, 16, 38]. Такий підхід означає якісно новий щабель у заповідній справі, і саме це забезпечить вихід на загальноєвропейські норми.

До категорії з багатофункціональною структурою в ЄС відносять охоронювані ландшафти (V категорія МСОП), функції яких включають 8 позицій, які практично відсутні в Україні (за винятком морської акваторії «Поле Зернова»). Оцінювання об'єктів програми NATURA 2000 Карпат сусідніх країн і України показало величезні прогалини на території нашої держави. Площу природоохоронних об'єктів тут потрібно збільшити за рахунок введення категорій згаданого типу. Під цю категорію повинні підпадати і ті водно-болотні угіддя, які на цей час не мають природоохоронного статусу тощо.

Зокрема, вважаємо, що для всіх територій із природною рослинністю, які відповідають згаданим вище критеріям, має бути певний природоохоронний статус із відповідним режимом. Для цього слід оцінити екосистемні послуги біотопів на основі відповідних критеріїв (ТЕЕВ, 2010). Суть такого оцінювання полягає в тому, що за їх значущістю виділяють три категорії біотопів залежно від того, яка функція є переважною: *R* — ресурсна, забезпечувальна (продукція, їжа, прісна вода, деревина і волокна, паливо, інші форми матеріального забезпечення); *F* — регулювальна, підтримувальна — природні екосистеми, що підтримують процеси регуляції, колообігу речовин, функціонування екосистем, формування ґрунтів, регулювання повеней, очищення води, збереження енергетичного балансу; *I* — суспільно-созологічна (задоволення культурних, естетичних, рекреаційних та науково-ціннісних потреб) (ТЕЕВ, 2010). Результати оцінювання за критеріями, розробленими відповідними фахівцями (економістами, екологами тощо), мають бути покладені в основу «використання» біотопів. І якщо біотоп категорії *I*, що має суспільно-созологічну цінність, буде порушений чи зруйнований, то порушник чи власник мусить відшкодувати вартість збитків. У такому разі власникам буде вигідно віддати ці ділянки під заповідні об'єкти, ніж нести за них відповідальність.

Саме такий підхід є основою забезпечення сталого розвитку держави, збереження біорізноманіття на різних рівнях існування живого.

Зоологічні критерії створення мережі природно-заповідних територій та об'єктів. Практика створення заповідних територій в Україні здебільше спирається на використання списків видів тварин, які підпадають під особливу охорону. Наявність таких видів є головним критерієм для оцінювання важливості території. Мова йде про списки як міжнародного рівня, так і національного й

Розділ 4. Методологія оцінювання потенційних територій України щодо заповідання

регіонального. У деяких випадках використовують інформацію про підвиди, або географічні популяції видів. Комплексні показники (наприклад, індекс Шенона—Уївера, Маргалефа та ін.) для оцінювання територій щодо доцільноті їх заповідання майже не застосовують. Найчастіше наводять лише перелік видів, які потрібно охороняти, з посиланням на офіційні документи, в яких ці види зазначені. Слід зауважити, що формування списків пріоритетних видів або підвидів чи популяцій, ґрунтуються на оцінках їх природоохоронного статусу (conservation status), які отримують шляхом аналізу трендів чисельності видів та динаміки їх ареалів. Наприклад, такі критерії було розроблено конгресом IUCN уже близько 20 років тому, їх досі широко використовують у світі. Водночас у зарубіжній практиці, зокрема у країнах ЄС, досить широко застосовують і критерії іншого типу, за якими можна доповнювати списки видів тварин, що потребують охорони, або критерії, що не пов’язані з конкретними видами. Наприклад, використовують такі порогові критерії:

- територія (акваторія) підтримує більш як 1 % національної популяції виду;
- територія (акваторія) підтримує більш як 1 % географічної популяції виду;
- на водно-болотному угідді регулярно перебуває понад 20 тис. водоплавних птахів.

Останній критерій є прикладом критеріїв, для яких використовують не списки рідкісних видів, а загальну чисельність птахів, незалежно від того потребують вони охорони чи ні. В цьому випадку важливість території оцінюють за її загальним значенням для збереження видів водоплавних птахів.

Імовірно, найскладніша система для оцінювання та виділення територій, цінних для охорони, розроблена за програмою Birdlife International для визначення територій, цінних для птахів, — Important Bird Areas. Запропоновану систему широко використовують у країнах ЄС для створення мережі охоронюваних територій Natura 2000, зокрема її частини, пов’язаної із птахами, — Special Protected Areas, які створюються в рамках Bird Directive.

Критерії оцінювання територій з урахуванням міжнародних угод і пропозицій міжнародних організацій

Рамсарська конвенція (Ramsar Convention). Україна є стороною глобальної Рамсарської конвенції, завданням якої є охорона та раціональне використання водно-болотних угідь (ВБУ) міжнародного значення. Під терміном «водно-болотні угіддя» Конвенція розуміє широкий спектр угідь — річок, озер, боліт, морських прибережних вод тощо. Для ідентифікації ВБУ міжнародного значення розроблено систему критеріїв, яка, зокрема, включає і критерії щодо біорізноманіття. На сьогодні у світі визначено 2186 Рамсарських угідь, загальною площею 2,085 млн га. В Україні нині існує близько 40 ВБУ міжнародного значення (частина у процесі затвердження). Відповідно до 4-го Стратегічного плану Рамсарської конвенції на 2016—2024 рр., передбачається подальше значне розширення глобальної мережі ВБУ міжнародного значення (Ціль 6), особливо для недостатньо презентованих екорегіонів та для транскордонних угідь.

Статус ВБУ міжнародного значення може бути наданий за такими критеріями.

4.1. Основні геоботанічні й зоологічні принципи та критерії створення мережі природно-заповідних ...

Група критеріїв Б. Угіддя, які мають міжнародне значення для збереження біорізноманіття.

Критерії щодо видів та угруппувань

Критерій 2. Угіддя потрібно розглядати як ВБУ міжнародного значення, якщо воно підтримує існування вразливих видів, видів, яким загрожує зникнення, або зникаючих видів, або угруппувань, яким загрожує небезпека.

Критерій 3. Угіддя потрібно розглядати як ВБУ міжнародного значення, якщо воно підтримує існування популяцій видів рослин та/або тварин, важливих для підтримання біологічного різноманіття певного біогеографічного регіону.

Критерій 4. Угіддя потрібно розглядати як ВБУ міжнародного значення, якщо воно підтримує види рослин та/або тварин на критичних стадіях їх життєвих циклів або надає їм притулок у разі незадовільних умов.

Спеціальні критерії щодо водних птахів

Критерій 5. Угіддя потрібно розглядати як ВБУ міжнародного значення, якщо воно регулярно підтримує знаходження тут 20 тис. або більше водних птахів.

Критерій 6. Угіддя потрібно розглядати як ВБУ міжнародного значення, якщо воно регулярно підтримує існування тут 1 % чисельності осіб у популяціях одного виду або підвіду водних птахів.

Спеціальні критерії щодо риб

Критерій 7. Угіддя потрібно розглядати як ВБУ міжнародного значення, якщо воно підтримує важливі пропорції місцевих підвидів, видів або родин риб, окремі стадії їх життєвого циклу, видову взаємодію та/або популяції, які є репрезентативними щодо вигод ВБУ та/або їх цінностей, і у такий спосіб робить свій внесок у збереження глобального біологічного різноманіття.

Критерій 8. Угіддя потрібно розглядати як ВБУ міжнародного значення, якщо воно є важливим джерелом живлення для риб, нерестовищем, місцем для підростання мальків та/або міграційним шляхом, від якого залежать популяції риб як у межах угіддя, так і поза його межами.

Спеціальний критерій щодо інших таксонів

Критерій 9. Угіддя потрібно розглядати як ВБУ міжнародного значення, якщо воно регулярно підтримує існування тут 1 % чисельності особин у популяціях одного виду або підвіду нелітаючих видів тварин, що залежать від ВБУ.

Боннська конвенція зі збереження мігруючих видів диких тварин та дочірні угоди (Bonn Convention, AEWA, ACCOBAMS, EUROBATS). Глобальна Боннська конвенція зі збереження мігруючих видів диких тварин має кілька дочірніх угод, в яких Україна є стороною угод AEWA, ACCOBAMS, EUROBATS, присвячених відповідно мігруючим водно-болотним птахам, китоподібним та леючим мишам.

Боннська конвенція має два додатки. Додаток I містить список мігруючих видів, які перебувають під загрозою зникнення. У додатку II перелічені види, які мають несприятливий охоронний статус і потребують міжнародних зусиль для їх збереження та відновлення. У Статті III Конвенції вказано на необхідність збереження та відновлення біотопів (habitats), які важливі для

Розділ 4. Методологія оцінювання потенційних територій України щодо заповідання

видів конвенції. Відповідно до Стратегічного плану щодо мігруючих видів 2015—2023 рр. Ціль 3, завдання 10, усі ключові біотопи та місця (habitats and sites), важливі для мігруючих видів, мають бути ідентифіковані, до них мають бути вжитими необхідні заходи щодо збереження. Одним з індикаторів досягнення мети є відсоток ключових для мігруючих видів біотопів, які включені до заповідних територій.

Афро-Євразійська угода зі збереження мігруючих водно-болотних птахів (AEWA). Перелік видів як об'єктів угоди налічує близько 170 видів, значна частина з яких також мешкає в Україні або перебуває під час міграцій.

Відповідно до Статті II Угоди, Сторони мають вживати скоординованих заходів для підтримки сприятливого статусу збереження мігруючих видів водно-болотних птахів або для відновлення цього статусу. Для досягнення зазначеного Сторони мають здійснювати в межах їх національної юрисдикції заходи, які встановлені у Статті III, разом із спеціальними діями, визначеними згідно зі Статтею IV цієї Угоди, в Плані дій, що додається. При здійсненні заходів для збереження мігруючих водно-болотних птахів Сторони мають звертати особливу увагу на види, що перебувають під загрозою зникнення або мають несприятливий статус збереження (Стаття III). Серед загальних заходів збереження, перелічених в цій статті, зокрема визначено:

«... Сторони мають:

... (с) визначати середовища існування мігруючих водно-болотних птахів, які мешкають в межах їх територій, та сприяти охороні, управлінню, реабілітації і відновленню цих середовищ у взаємодії з органами, які зайняті збереженням середовищ існування і перелічені в пунктах (а) і (б) Статті IX цієї Угоди».

Відповідно до Стратегічного плану Угоди на 2009—2017 рр. (AEWA Strategic Plan 2009—2017), розділ 6.6.1 — репрезентативна та скоординована мережа територій, які знаходяться під охороною та відповідним менеджментом, має бути створена для водно-болотних птахів.

Згідно з текстом Угоди, пріоритетними є види та (або) їх окремі популяції, зазначені у колонці А таблиці 2, яка додається до неї. Сторони мають намагатися на пріоритетних засадах виявити всі угіддя міжнародного і національного значення для всіх популяцій, що перелічені в таблиці 2 (у тексті Конвенції), та розробляти і здійснювати плани управління цими угіддями.

У поясненнях до категорій пріоритетних видів/популяцій, наведених у колонці А, вказано таке.

Категорія 1:

(а) види, які включені до Додатку І Боннської конвенції (995_136);

(б) види, які названі як такі, що перебувають в небезпеці і занесені до Червоної книги МСЗП (IUCN) від 1996 року стосовно тварин, які перебувають під загрозою зникнення; або

(с) популяції, чисельність яких менша за 10 000 особин.

Категорія 2: популяції чисельністю від 10 000 до 25 000 особин.

Категорія 3: популяції чисельністю від 25 000 до 100 000 особин, їх розглядають як такі, що знаходяться в зоні ризику через:

(а) концентрації в обмеженій кількості угідь на будь-якій стадії їх річного циклу;

4.1. Основні геоботанічні й зоологічні принципи та критерії створення мережі природно-заповідних ...

- (b) залежність від типу середовища існування, який знаходиться під серйозною загрозою;
- (c) наявність довготривалого і значного зниження чисельності; або
- (d) наявність значних коливань чисельності популяцій або тенденцій зміни чисельності.

Ці пояснення є критеріями для визначення пріоритетних видів водно-болотних птахів та їх окремих популяцій, для яких потрібно створення заповідних територій.

Договір з охорони Китоподібних Чорного та Середземного морів і прилеглих районів Атлантики (ACCOBAMS, Agreement on the conservation CETACENS of the Black Sea, Mediterranean Sea and contiguous Atlantic area). Передбачається, що учасники Угоди вживають усіх необхідних заходів для збереження Китоподібних у межах зазначених районів її дії. Одним із важливих механізмів виконання Угоди є захист біотопів, важливих для збереження Китоподібних. Для Чорного моря об'єктами охорони визначено три види — *Phocoena phocoena*, *Tursiops truncatus* та *Delphinus delphis*. Усі ці види мешкають і в водах України.

Договір з охорони кажанів у Європі (EUROBATS, Agreement on the Conservation of Bats in Europe). Мета угоди — збереження кажанів на території Європи. Одним з важливих механізмів її виконання є захист територій, важливих для збереження кажанів. До Угоди долучено Додаток, де перелічені 53 види кажанів, які є об'єктами охорони у Європі. Більша частина цих видів мешкає і в Україні.

Бернська конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Bern Convention on the conservation of European wildlife and natural habitats). Україна є Стороною Бернської конвенції, тобто зобов'язана зберігати цінні види та оселища (біотопи), які вказані у відповідних переліках, доданих до цієї конвенції. Одним з найважливіших шляхів їх збереження є створення мережі охоронюваних територій — Смарагдової. Ця мережа фактично є аналогом мережі Natura 2000, але поза межами ЄС. У грудні 1996 р. Постійним комітетом Конвенції було затверджено Резолюцію № 4 (1996), яка визначила і надала перелік видів оселищ, що знаходяться під загрозою зникнення і потребують спеціальних заходів для їх збереження. У 1998 р. Постійний комітет прийняв Резолюцію № 6 (1998), що містить список зникаючих видів флори і фауни, для охорони яких необхідно виконати особливі заходи стосовно збереження їх оселищ (біотопів). Для включення території у Смарагдову мережу, згідно з Рекомендацією № 16 (1989), вона має відповідати одній або кільком з таких умов:

- істотно сприяти виживанню зникаючих видів, ендемічних видів або будь-яких видів, перелічених у додатках I і II Бернської конвенції;
- утримувати значну кількість видів великого видового різноманіття або важливі популяції одного чи більше видів;
- містити важливий і/або репрезентативний зразок оселищ (біотопів), що перебувають під загрозою зникнення;
- містити видатний приклад особливого типу оселища (біотопу) або мозайку різних типів оселищ;

Розділ 4. Методологія оцінювання потенційних територій України щодо заповідання

- бути важливою для виживання одного або більше мігруючих видів;
- іншим способом робити істотний внесок у досягнення цілей Конвенції.

Рекомендація № 16 містить й інші умови.

Робота з ідентифікації потенційних об'єктів Смарагдової мережі була розпочата ще в 2001 р., але в основному здійснена у 2009–2014 рр. Благодійною організацією є Інтерекоцентр в рамках впровадження проекту Ради Європи та ЄС «Підтримка для впровадження Програми робіт щодо природно-заповідних територій Конвенції про біологічне різноманіття в рамках політики сусідства ЄС на сході та в Росії: Розширення реалізації принципів мережі ЄС Natura 2000 через Смарагдову мережу». Проект Ради Європи та ЄС дав змогу визначити та описати близько 150 потенційних об'єктів Смарагдової мережі в Україні, які розташовані по всій Україні і займають площу близько 4 млн га. У найближчі роки планується завершення визначення потенційних територій Смарагдової мережі в Україні, а також, відповідно до встановлених процедур, завершення перевірки якості наданих Раді Європи даних. Слід підкреслити, що значна більшість потенційних територій Смарагдової мережі, визначених в Україні, є територіями ПЗФ країни. Інакше кажучи, фактично було оцінено відповідність існуючих природоохоронних територій України критеріям Смарагдової мережі. Важливим етапом офіційного затвердження територій Смарагдової мережі є проведення так званих біогеографічних семінарів, на яких у межах окремого біогеографічного регіону оцінюються якість зібраних даних і достатність мережі запропонованих територій забезпечити довгострокове збереження конкретних видів чи оселищ.

Україна, відповідно до класифікації, яку використовують в ЄС, розташована в чотирьох біогеографічних регіонах: Степовому, Континентальному, Альпійському і Паннонському.

Пташина (Bird Directive) та оселищна (Habitat Directive) директиви ЄС

Зазначені директиви ЄС на сьогодні не є обов'язковими для виконання в Україні. З огляду на те що Україна підписала угоду про асоціацію з ЄС та знаходиться на стадії апроксимації свого законодавства до законодавства ЄС, ми розглядаємо ці директиви як перспективний інструмент для розвитку мережі ПЗФ в Україні у разі приєднання її до ЄС. Обидві директиви є основою для створення мережі охоронюваних територій Natura 2000, спільної для всіх країн ЄС і побудованої за однаковими критеріями.

Директива Європейського союзу зі збереження диких птахів (Council Directive 79/409/EEC on the conservation of Wild Birds). Директива набула чинності 1979 р. Вона стосується збереження всіх видів птахів, які є природними видами для Європи, а також збереження їх місць існування. Проте у Додатку 1 Директиви визначено перелік видів птахів, які потребують першочергових природоохоронних заходів, зокрема збереження їхнього середовища існування. Для досягнення цього країни ЄС мають створити мережу охоронюваних територій:

- для видів під загрозою зникнення;
- видів, уразливих до конкретних змін у середовищі їх проживання;

4.1. Основні геоботанічні й зоологічні принципи та критерії створення мережі природно-заповідних ...

- видів, які вважають рідкісними через невелику чисельність або обмежений розподіл;
- інших видів, які потребують уваги через специфіку їх середовища існування.

Держави-члени ЄС мають вжити аналогічних заходів для *регулярно мігруючих видів*, не перелічених у Додатку I, з урахуванням їх потреби у захисті на ділянках морів та суші, яких ця Директива стосується, — у місцях їх розмноження, линьки, зимівлі та перевальних пунктів уздовж шляхів міграції. З цією метою держави-члени повинні приділяти особливу увагу охороні водно-болотних угідь і, зокрема, ВБУ міжнародного значення.

Виділення спеціальних охоронюваних територій для збереження птахів (Special Protected Areas) в межах Пташиної директиви провадиться з використанням IBA критеріїв (див. нижче).

Директива Європейського Союзу зі збереження природних оселищ, дикої фауни та флори (Council Directive 92/43/EEC on the conservation of natural habitats and wild fauna and flora). Метою Директиви є збереження природних біотопів (habitats) і дикої фауни та флори. Перелік біотопів і видів, які є пріоритетними для ЄС, наведено у додатках до Директиви. Території, визначені для збереження як видів, так і біотопів, формують єдину мережу охоронюваних територій Natura 2000. Усього до різних додатків Директиви включено 447 видів тварин, зокрема, до Додатку II — 297 видів, збереження яких потребує створення спеціально охоронюваних територій мережі Natura 2000.

У Додатку III Директиви наведено критерії визначення на національному рівні заповідних територій для збереження видів тварин, наведених у Додатку II:

- а) розмір та щільність популяції видів, які мешкають на певній території, порівняно з розміром і щільністю популяцій в межах країни;
- б) рівень охорони біотопу, важливого для виду, та можливості його відродження;
- в) ступінь ізоляції популяції, яка мешкає на певній території, стосовно ареалу виду;
- г) глобальне оцінювання значущості певної території для певного виду.

Міжнародні організації – Birdlife International

Програму «Важливі пташині території (Important Bird Areas, або IBA)» було розроблено та втілено організацією Birdlife International. Відповідно до програми, в усьому світі визначають території, важливі для птахів, та намагаються забезпечити їх охорону або відповідний менеджмент. Усього у світі вже визначено близько 12 000 IBA-територій, з них в Україні близько 140. Мережа IBA-територій є найбільшою у світі мережею територій, визнаних важливими для збереження біорізноманіття. На сьогодні лише близько 40 % IBA-територій мають різні форми охорони, багато інших потребують нагальних заходів щодо їх збереження, зокрема надання статусу охоронюваних територій.

IBA-програма не надає юридичних основ для охорони IBA-територій. Це прерогатива державних установ міжнародного (конвенції) та національного рівнів (мережа природоохоронних об'єктів). Програма забезпечує державні установи базовими даними, необхідними для розбудови національної екоме-

Розділ 4. Методологія оцінювання потенційних територій України щодо заповідання

режі, надає можливість швидкого аналізу сучасного стану територій, що відіграють ключову роль у збереженні видового різноманіття птахів, за результатами якого можуть ухвалюватися урядові рішення.

IBA-програма має досить складну систему оцінювання територій, яка ґрунтуються значною мірою на IUCN- та SPEC-класифікаціях видів та на розмірі частини популяції. Цінність *IBA*-програми полягає у тому, що для розбудови мережі територій вона використовує добре розроблені кількісні критерії. Кількісні критерії *IBA*-програми, як і міжнародних конвенцій, єдині для всіх країн. Їх, зокрема, використовують при створенні охоронюваних територій в рамках Пташиної директиви (Bird Directive). В Україні визначено більш як 140 критеріїв *IBA*-програми. Вони не мають офіційного статусу, але є цінними для розбудови мережі ПЗФ. Частину критеріїв уже використовують для існуючих територій ПЗФ України.

IBA-програма з її кількісними критеріями для територій — це важливий крок у напрямі інтеграції мережі природно-заповідних об'єктів України до світової мережі.

Детальну інформацію щодо *IBA*-категорій та критеріїв їх визначення, а також їх зв'язку із системами природоохоронних категорій IUCN та SPEC наведено нижче (за [36]).

Згідно з IUCN-класифікацією, всі види поділяють на кілька категорій.

1. Зникаючий (Extinct) — EX.
2. Зникаючий в дикій природі (Extinct in the Wild) — EW.
3. Критично загрозливий (Critically Endangered) — CR.
4. Загрозливий (Endangered) — EN.
5. Уразливий (Vulnerable) — VU.
6. Малого ризику (Low Risk) — LR:
 - а) цілком залежний від охорони (Conservation Dependent) — CD;
 - б) близький до загрозливого (Near Threatened) — NT;
 - в) відносно благополучний (Least Concern) — LC.
7. Недостатньо вивчений (Data Deficient) — DD.
8. Невизначений (Not Evaluated) — NE.

Другою відомою системою категорій, яку використовує *IBA*-програма, є SPEC-категорії (Species of European Conservation Concern) — (види загально-європейської природоохоронної значущості). Система створена G.M. Tucker та M.F. Heath (1994).

На підставі критеріїв і категорій IUCN та SPEC для *IBA*-програми розроблено категорії та критерії оцінювання екологічної цінності територій для збереження видового різноманіття та кількісного багатства птахів.

A. Території, що мають глобальне значення для збереження птахів (GIBAs).
Категорія A1. Території, що забезпечують життєдіяльність птахів одного чи кількох видів, які перебувають під загрозою зникнення — *Globally threatened species*. Критерії базуються на видах, які за системою IUCN критеріїв належать до категорій CR, EN, VU.

Територія може бути віднесена до цієї категорії у разі постійного перебування в її межах птахів категорій CR та EN незалежно від їх кількості. Якщо територія має велике значення для збереження видів категорій VU, CD,

4.1. Основні геоботанічні й зоологічні принципи та критерії створення мережі природно-заповідних ...

DD, NT, то під час оцінювання території використовують кількісні значення критеріїв. Приводом для віднесення території до цієї категорії може бути знахождення або тимчасове перебування на території птахів означених видів у кількості, що становить 1 % загальної чисельності їх популяції, або у кількості, зазначеній у табл. 4.1.

К а т е г о р і я А2. *Території, які забезпечують життєдіяльність частини або всієї популяції ендемічних видів (Restricted range species).* Територія може бути віднесена до цієї категорії, якщо вона забезпечує життєдіяльність одного або кількох ендемічних видів. Ендемічними вважаються види, ареал яких становить менш як 50 тис. км².

К а т е г о р і я А3. *Території, які забезпечують життєдіяльність групи видів, що трапляються лише в межах однієї екосистеми/біома (Biome-restricted assemblages).* Критерії стосуються видів, ареал яких більший за 50 тис. км² і які займають лише одну екосистему в межах ландшафту, де складно визначити межі (тундра, пустеля, тайга). Розмір території, що пропонується до цієї категорії, слід визначати з огляду на регіональні особливості території, характер існуючих для території загроз та можливості її охорони. Територія має бути досить великою, щоб забезпечити підтримку життєдіяльності популяції птахів, але не занадто великою для забезпечення її дієвої охорони. Віднесення території до цієї категорії з метою збереження одного чи двох видів не пріпустяється.

К а т е г о р і я А4. *Території, які забезпечують життєдіяльність та безпеку птахів, що утворюють скупчення світового значення (Conggregations).* Територія може бути віднесена до цієї категорії, якщо вона відповідає одному або кільком наведеним нижче критеріям:

- I) місце концентрації більш як 1 % біогеографічної популяції водно-болотяних птахів;
- II) місце концентрації більш як 1 % глобальної (світової) популяції морських або наземних видів птахів;
- III) місце концентрації більш як 20 000 особин водно-болотяних птахів або більш як 10 000 пар морських птахів одного або кількох видів;
- IV) місце концентрації птахів на відпочинку під час міграції або місця, де спостерігається інтенсивна міграція птахів («bottleneck sites»).

В. Території, що мають регіональне (європейське) значення для збереження птахів (ІВА). **К а т е г о р і я В1.** *Території, які забезпечують життєдіяльність та безпеку птахів, що утворюють скупчення регіонального (європейського) значення.* До цієї категорії належать території:

- I) які використовує більш як 1 % птахів популяції одного чи кількох видів будь-якої пори року протягом будь-якого проміжку часу;
- II) які використовує більш як 1 % птахів добре означені популяції морських видів птахів;

Таблиця 4.1. Кількість птахів, яка є основою для віднесення території до категорії А1

Характеристика птахів	Загальна чисельність популяції (в парах)		
	Менше 1000	1000—10 000	Понад 10 000
I	2	5	10
II	5	10	20

Примітка. I — птахи великого розміру або дисперсно гніздуючі види; II — птахи малого розміру або колоніально гніздуючі види.

Розділ 4. Методологія оцінювання потенційних територій України щодо заповідання

Таблиця 4.2. Кількість територій, які може бути віднесено до категорії В2 залежно від частки національної популяції щодо загальноєвропейської

Максимальна кількість територій	Частка національної популяції, %
5	1—5
10	6—15
20	16—25
30	26—35
40	36—45
50	46—55
60	56—65
70	66—75
80	76—85
90	86—95
100	96—100

Примітка. Розмір національної частки популяції багатьох видів птахів для більшості європейських країн більш-менш відомий (Tucker, Heath, 1994). Для України таких даних немає для переважної більшості видів.

Категорія В3. Території, що забезпечують життєдіяльність популяції видів зі сприятливим охоронним статусом, але такіх, що мешкають переважно в Європі. До цієї категорії можуть бути віднесені кілька найбільш важливих територій, що забезпечують життєдіяльність популяції видів із сприятливим охоронним статусом, але поширення яких обмежується. Використовують кількісні критерії, подібні до критеріїв категорії В2. Розмір території, що пропонується до будь-якої категорії, визначають у кожному окремому випадку. Проте принциповий підхід один — територія має бути досить великою, щоб птахи мали вдосталь їжі, добрий захист та відпочинок, але водночас і порівняно малою для організації моніторингу її стану та ефективної охорони. Межа території повинна проходити по добре визначених та помітних елементах ландшафту (яр, річка тощо) або штучних орієнтирах (дорога, лінія електропередачі тощо).

Критерії оцінювання територій на національному рівні

Червона книга України. Третє видання Червоної книги України [53] включає 542 види тварин, з них хордові — 245 видів: круглороті — 2, риби — 69, земноводні — 8, плазуни — 11, птахи — 87, ссавці — 68. Залежно від стану та ступеня загрози зникнення видів тваринного і рослинного світу, занесених до Червоної книги України, їх поділяють на такі категорії: зниклі, зниклі в природі, зникаючі, вразливі, рідкісні, неоцінені, недостатньо відомі. Для обґрун-

4.2. Географічні принципи і критерії створення перспективної мережі заповідних територій

тування нових заповідних територій найчастіше використовують види, які належать до категорій: зникаючі, вразливі, рідкісні. Як правило, будь-які чисельні дані, наприклад, відсоток від національної популяції виду чи дані стосовно трендів змін чисельності видів, не використовують. Головна причина цього — відсутність відповідних даних.

Регіональні списки охорони видів. На підставі законів України «Про охорону навколошнього природного середовища», «Про рослинний світ», «Про тваринний світ» та «Про Червону книгу України», з метою посилення охорони природних рослинних і тваринних ресурсів обласні ради України та Верховна рада АР Крим мають право затверджувати власні, регіональні, переліки видів тварин і рослин, які підпадають під особливу охорону в межах області. Регіональні червоні списки дають змогу охороняти в цілому благополучні види на неблагополучних ділянках їх ареалів з урахуванням особливостей місцевих популяцій, їх значення для підтримання локального біологічного різноманіття; забезпечувати охорону мігруючих тваринних видів, не занесених до Червоної книги України, та ін. Як правило, такі списки використовують для створення територій ПЗФ місцевого значення.

4.2. ГЕОГРАФІЧНІ ПРИНЦИПИ І КРИТЕРІЇ СТВОРЕННЯ ПЕРСПЕКТИВНОЇ МЕРЕЖІ ЗАПОВІДНИХ ТЕРИТОРІЙ

Збільшення площі заповідних територій — це процес, який суспільство здійснює на противагу господарському освоєнню та перетворенню природи. При збільшенні площі заповідних територій необхідно щонайперше керуватися трьома географічними принципами:

- збільшенням частки заповідних територій у регіоні (принцип частки);
- охопленням природного територіального різноманіття заповідною мережею (принцип репрезентативності);
- встановленням функціональних зв'язків між елементами заповідної мережі (принцип зв'язності).

Ці принципи взаємопов'язані та можуть реалізовуватись певною мірою без умисного слідування ним, але на практиці нехтування хоча б одним з них призводить до формування територіально незбалансованої природно-заповідної мережі.

В Україні національною мережею заповідних територій є природно-заповідний фонд. Від природно-заповідних мереж міжнародного значення, які представлені в Україні, ПЗФ відрізняється більшою площею, наявністю земель із суворим заповідним режимом і наявністю окремих адміністрацій у відповідних типах об'єктів. Це робить ПЗФ основним інструментом заповідання природи України.

Сутність трьох географічних принципів. *Принцип частки.* Частку заповідних територій можна визначати для природної територіальної одиниці, для країни чи її адміністративної одиниці та для всього світу. Необхідне значення частки визначається певною потребою (збереженням видів, підтриманням здорового довкілля, його естетичного та ресурсного потенціалу тощо). Необхідний рівень заповідності також залежить від заповідного режиму територій (сувора

Розділ 4. Методологія оцінювання потенційних територій України щодо заповідання

заповідність, підтримання довкілля у стані, близькому до природного, ведення невиснажливого господарства та ін.).

Зазвичай необхідну частку заповідних територій розраховують відповідно до потреби збереження біорізноманіття. Найпоширеніше формальне вираження цього розрахунку ґрунтується на ідеї Археніуса про співвідношення видів і площин, яка виражена формулою: $S = cA^2$ (де S — площа, A — кількість видів, c — коефіцієнт, який визначають емпірично залежно від кількості таксонів і площин території) [99].

Принцип репрезентативності. Він ґрунтується на використанні методичного підходу до «аналізу прогалин». У контексті збільшення площин заповідних територій цей підхід включає такі кроки: 1) вибір схеми районування; 2) визначення стану заповідної мережі у кожному регіоні та виявлення регіонів з недостатньою часткою заповідних територій (виявлення «прогалин»); 3) концентрація зусиль для заповнення «прогалин» [26].

Одним із перших принципів репрезентативності до заповідних територій застосував В.В. Докучаєв. Він планував створити мережу природних «лабораторій» шляхом заповідання ділянок у кожній природній зоні (визначених за типом ґрунту). Першими стали три ділянки в українському Степу, наданих вченому у 1894 р. [4].

Першу схему районування всього світу для цілей заповідання розробили Р.Ф. Даєман і М.Д.Ф. Удварді протягом 1972—1975 рр. [98]. Вона була надана МСОП у рамках програми «Людина та біосфера». Схема складається із 193 біогеографічних провінцій суші. Детальнішу схему у наступні роки розробили Д. Олсон і Е. Дінерстайн [84, 85] для Всесвітнього фонду дикої природи (WWF). За цією схемою територію суші поділено на 867 екорегіонів.

При складанні схем районування для потреб заповідання також використовують флористичний метод, методи «зон життя», фізичний, фізіогномічний, біогеографічний та інші [99].

Принцип зв'язності. Передбачає забезпечення просторового та/або функціонального об'єднання фрагментованого природного середовища, щоб забезпечити розповсюдження та пересування біоти. Фрагментація природного середовища була спричинена перетворенням його людиною, тому відновлення зв'язності має відбуватися шляхом «відвоювання» господарських земель на користь природі, що передбачає досягнення компромісу в процесі природо-користування.

Теоретичним підґрунтям принципу зв'язності є кілька теорій:

Теорія острівної біогеографії Макартура та Вілсона прогнозує інтенсивніше зменшення біорізноманіття на ізольованих островах архіпелагу порівняно з однаковою за площею суцільною ділянкою. Застосування цієї теорії до фрагментованого природного середовища виявляє додаткові закономірності: окраїнний ефект, вплив фонового середовища, синергетичний ефект, зменшення біорізноманіття під час трансформації середовища, інтенсифікацію процесів у фрагментованому середовищі [95].

Теорія метапопуляції Левінса ґрунтуються на існуванні зв'язків між популяціями, які внаслідок цього об'єднуються у метапопуляцію. Прогнози цієї теорії слід враховувати під час відновлення місцевих видів та при боротьбі з екзотичними видами.

4.2. Географічні принципи і критерії створення перспективної мережі заповідних територій

Теорія «джерела» та «стоку» Пуліама [86] розділяє оселища виду на «джерела», де баланс народжуваності та смертності додатний, та місця «стоку», де баланс народжуваності та смертності від'ємний. Для збереження природи важливішим є заповідання територій-«джерел».

Принцип зв'язності покладений в основу багатьох екологічних мереж та окремих екологічних коридорів. Зв'язність у них може бути забезпеченна не тільки просторово суцільним поєднанням, а й коридорами, які складаються з «островів», між якими у біоти має бути можливість безперешкодно переміщуватися.

Застосування принципу частки. Насамперед потрібне кількісне визначення цієї частки. Згідно з розрахунками за модифікованою формулою Археніуса, відношення частки видового різноманіття (%) до частки заповіданих територій суходолу (%) становить: 100/100, 90/50, 80/20, 70/10, 50/3. Якщо частка заповідних територій менша за 3 %, то частка видового різноманіття стрімко зменшується, тому цей показник слід вважати критичним [99].

Як указано в розділі 1, Сторонами Конвенції про охорону біологічного різноманіття у 2010 р. в Японії був прийнятий Стратегічний план щодо збереження біологічного різноманіття на 2011—2020 рр. Одним з цільових завдань цього плану (Цілі Айті) є збільшення до 2020 р. частки природоохоронних територій світу до 17 % для суші та внутрішніх вод і до 10 % для моря та узбережжя. За даними 2014 р. [68], частка природоохоронних територій у світі становить 14 % площин суші та 3,41 % площин моря.

В Україні одним із пунктів державної екологічної політики є збільшення частки ПЗФ до 15 % на 2020 р. Нині офіційна частка площин ПЗФ становить 6 % у державних кордонах, один заказник площею 402 500 га створений в морській економічній зоні України в Чорному морі.

Зауважимо, що 99 % площин ПЗФ України відповідає визначенню природоохоронної території за критеріями МСОП. Цьому визначенню відповідають й інші території України (ліси I категорії, ВБУ міжнародного значення тощо), які не входять до ПЗФ, тому в Україні площа природоохоронних земель (за визначенням МСОП) більша за площу заповідних земель (за національним визначенням). Таким чином, національні рекомендації стосовно розширення ПЗФ України ставлять вище завдання. Реалізуючи принцип рівня заповідності на цьому етапі, необхідно його збільшити до 15 %.

Для розрахунку частки заповідних територій України та інших розрахунків використано дані щодо ПЗФ Міністерства екології та природних ресурсів України, згідно з якими вона становить 89 % площин ПЗФ від офіційної кількості. Відсутність даних щодо 11 % площ пояснюється тим, що місцеві органи влади не завжди координують свою заповідну діяльність з Міністерством, тому формування бази даних відстає у часі. Проте існуюча база даних включає всі найважливіші об'єкти — парки та заповідники національного значення. Даних достатньо для великомасштабного аналізу стану заповідної мережі України та планування її розвитку.

Застосування принципу репрезентативності. Реалізація принципу репрезентативності передбачає насамперед вибір схеми районування. Найпростіший спосіб проведення аналізу репрезентативності ґрунтуються на розподіленні території на рівновеликі прямокутники (або інші рівновеликі фігури) і обчисленні площин заповідних ділянок у межах кожного прямокутника. Такий підхід

Розділ 4. Методологія оцінювання потенційних територій України щодо заповідання

може бути застосований для аналізу концентрації заповідних ділянок, але він дуже схематичний і не має прив'язки до фактичних просторових відмінностей.

Досить поширене обчислення репрезентативності за політико-адміністративним поділом. Цей підхід використовують для порівняння рівня заповідності у різних державах світу. В Україні його застосовують на державному рівні при аналізі стану та розподілу ПЗФ по адміністративних областях. Цей підхід теж відображає концентрацію заповідних ділянок, враховує територіальні особливості в управлінні, але не зважає на природні просторові відмінності.

Ще один підхід ґрунтуються на поділі простору за природними ознаками, які можуть відобразжати видове різноманіття, біотичні й ландшафтні комплекси та ін. З огляду на те що природа не має адміністративних меж, цей підхід є найперспективнішим. Принаймні його слід застосовувати в межах окремих держав, всередині яких функціонують подібні правила управління.

Для вітчизняної науки характерний аналіз репрезентативності заповідної мережі на основі комплексного природного та ботанічного районування.

Одним із перших ідею розвитку мережі заповідних об'єктів у регіонах висунув В.В. Докучаєв у 1895 р. Особливо піклуючись про збереження степів, він запропонував створити заповідні об'єкти, де була б заборонена будь-яка господарська діяльність. Допускалась лише наукова діяльність на створених при об'єктах дослідницьких станціях. В.В. Докучаєв пропонував створення таких об'єктів як у степовій, так і в інших природних зонах відповідно до схеми зонування, яку він розробив.

У 1910 р. Г.Ф. Морозов запропонував планомірне створення заповідних ділянок на основі ботаніко-географічного поділу у такий спосіб, щоб заповідні ділянки були створені у кожній ботаніко-географічній області. У сукупності ці ділянки мали репрезентувати найхарактерніші та найцінніші у науково-му аспекті типи рослинності.

У 1917 р. В.П. Семенов-Тянь-Шанський запропонував проект географічної мережі заповідників, систематизованих по природних зонах. Визначені заповідні об'єкти крім наукової мали виконувати ще й туристичну функцію.

У 1959 р. П.С. Погребняк визначив необхідність створення мережі заповідників, в яких охороненими були б останні вцілілі ділянки природних лісів, степів, боліт та інших рослинних угруповань. У основу такої мережі мав бути покладений географічний принцип. Дослідник визначив заповідні землі, які вже створені та які треба створити за природно-зональним принципом у таких регіонах: Полісся, Гірський Крим, Карпати, Лівобережний та Правобережний Лісостеп, Північний та Кримський Степ.

У праці «Природа України та її охорона» під редакцією Б.І. Вольтовського, що побачила світ у 1975 р., подано стислий аналіз фізико-географічних регіонів на рівні зон, провінцій та областей. По фізико-географічних областях вказано створені та перспективні для створення найзначніші заповідні об'єкти (державні заповідники, парки, заказники тощо).

У 1978 р. М.Ф. Реймерс і Ф.Р. Штільмарк вказували на недостатність принципу «кожному природному регіону — свій заповідник», оскільки існують перешкоди, через які така мережа не може виконувати бажані цілі. Серед цих перешкод є недостатня площа заповідного об'єкта, недостатня площа

4.2. Географічні принципи і критерії створення перспективної мережі заповідних територій

типових природних комплексів у заповідному об'єкті, відсутність у регіоні незайманої природної ділянки, неврахування цілісності суходільних і континентальних водних комплексів, невключення ділянок для зимування та перельоту, неврахування ступеня впливу на заповідну ділянку господарства, що розташоване поряд, відсутність єдиної думки щодо меж природних регіонів.

М.Ф. Реймерс і Ф.Р. Штільмарк запропонували створювати систему природно-заповідних територій у фізико-географічних районах, яка забезпечуватиме природну рівновагу, зокрема просторову зв'язність та визначений відсоток заповідності, для кожного природного регіону. Ця мережа має складатися з ядер (заповідників, національних парків, заказників), які охоронятимуть найвразливіші екосистеми (верхів'я та дельти річок, деякі естуарії), паркові та зелені зони населених пунктів, курортні зони. Ядра мають бути пов'язані «мостами», функцію яких можуть виконувати водозахисні та полезахисні смуги. Для цих смуг треба забезпечити режим суврої охорони. У заповіданих ділянках потрібна охорона ландшафтів різного сукцесійного віку. До складу заповідної системи можуть входити ділянки із перетвореним природним середовищем, на яких будуть забезпечені відновлювальні процеси. Більшою мірою ця схема характерна для екологічної мережі, ніж для ПЗФ.

У праці «Перспективна мережа заповідних об'єктів України» 1987 р., під редакцією Ю.Р. Шеляга-Сосонка, запропоновано розглядати репрезентативність мережі заповідних об'єктів по ботаніко-географічних регіонах. Аналіз проведено по таких регіонах: Полісся, Лісостеп, Степ, Карпати, Крим, а також по ділянках з азональною рослинністю (лучною та водною). Детальніший розгляд репрезентативності мережі здійснено з позиції відображення в ній рослинного покриву і ландшафтів, типових і рідкісних угруповань рослинності, а також флори України. У праці подано перспективні заповідні об'єкти по ботаніко-географічних регіонах за категоріями: біосферні заповідники, державні природні національні парки, державні заповідники, державні заказники й державні пам'ятки природи республіканського значення.

У державній програмі «Заповідники» 1994 р. передбачалося створення у кожній фізико-географічній провінції щонайменше одного природного чи біосферного заповідника або національного природного чи ландшафтного регіонального парку.

У 2000 р. М.П. Стеценко висловив думку, що у кожній фізико-географічній області слід створити «висококатегорійний» природно-заповідний об'єкт (заповідник — природний чи біосферний, парк — національний природний чи регіональний ландшафтний). У 2002 р. А.А. Ковальчук зазначав, що репрезентативність природних комплексів у мережі заповідних об'єктів слід розглядати щонайменше на рівні фізико-географічних областей. Він також допускав, за умови відсутності достатніх за площею природних ділянок, заповідання перетворених ділянок, які будуть максимально віддалені від великих промислових центрів, щоб забезпечити на них процес відновлення природи.

У 2003 р. А.О. Домаранський запропонував використовувати при аналізі картографічного матеріалу для цілей заповідання рівень ландшафтних урочищ (іх родів чи видів) з урахуванням суспільно-господарської функції геокомплексів. Аналіз ландшафтного різноманіття регіону потрібно проводити на трьох рівнях: фоновому, рівні об'єктів ПЗФ та суміжних з об'єктом ділянок.

Розділ 4. Методологія оцінювання потенційних територій України щодо заповідання

У 2007 р. С.Ю. Попович висунув «концепцію мінімуму» заповідної мережі, тобто кожну фізико-географічну провінцію (край) репрезентує один біосферний заповідник, кожну фізико-географічну область — один природний заповідник або один національний природний парк.

У світовій практиці заповідання найпоширенішим підходом до визначення репрезентативності є аналіз даних щодо біогеографічних регіонів та екорегіонів.

З часу заснування МСОП (1948 р.) виникла потреба у створенні всесвітньої мережі заповідників, яка б репрезентувала різноманіття світових екосистем. У 1960-х роках принцип репрезентативності широко підтримувало багато вчених. Перший варіант природного районування світу для цілей заповідання розробив Р.Ф. Дасман у 1972 р. Цю схему було вдосконалено протягом наступних років, і в останній редакції М.Д.Ф. Удварді у 1975 р. її було надано для потреб МСОП [98]. Вона відома як система Дасмана—Удварді.

М.Д.Ф. Удварді розрізняє три основні регіональні біосферні складові: морські, азональні та суходільні. Тільки для останньої він подає схему районування, а також розглядає озера як важливі з позиції біогеографічних процесів. Найвищою таксономічною одиницею регіонального поділу М.Д.Ф. Удварді є біогеографічна країна (*biogeographical realm*). Ця одиниця має розмір континенту чи субконтиненту, виділяється за географічними, флористичними, фауністичними особливостями та особливостями рослинності. На наступному рівні стойть біогеографічна провінція (*biogeographical province*). Дослідник вважає, що цих двох рівнів достатньо для створення уніфікованої схеми районування світу для цілей заповідання, а подальше її уточнення мають виконувати регіональні експерти.

В усьому світі виділено 8 біогеографічних країн та 193 біогеографічні провінції. Згідно з цією системою, Україна знаходиться в Палеарктичній біогеографічній країні, а в межах її території простягаються 4 біогеографічні провінції: Середньоєвропейська лісова, Паннонська, Середземноморська склерофільна, Понтійська степова. Гірські регіони Карпат та Криму не вказані, як й інші азональні регіони.

Уперше систему Дасмана—Удварді було використано на національному рівні у 1982 р. для розбудови заповідної мережі Індонезії. Для детальнішого аналізу біогеографічні провінції розділили на біогеографічні одиниці — юніти (*biogeographical unit*). У кожному біогеографічному юніті необхідно було створити значний за площею заповідник, який би репрезентував типові екосистеми регіону. Менші заповідники слід було створювати для заповідання регіональних природних особливостей, а також унікальних природних об'єктів.

Д. Олсон та Е. Дінерстайн розробили схему поділу світу на екорегіони для Всесвітнього фонду дикої природи (WWF), опубліковану у 1998 р. На першому рівні простір світу був поділений на три країни (*realms*): суходільну, прісноводну та морську. Наступним рівнем поділу стали основні оселищні типи (OOT) (*Major Habitat Types* (МНТ)), виділені за спільними умовами навколошнього середовища, структурою оселищ, комплексами біологічного різноманіття; в межах ОOT існують спільноти з однаковою внутрішньою підпорядкованістю та способом адаптації. Було виділено 14 суходільних ОOT. Останнім рівнем поділу є екорегіони (*ecoregions*), які відображають відмінно-

4.2. Географічні принципи і критерії створення перспективної мережі заповідних територій

сті біорізноманіття в межах ООТ. Більшою за екорегіон є відносно велика ділянка простору, яка містить конкретний набір природних угруповань та видів, вона обмежена межами, які усереднено відповідають поширенню природних угруповань, що сформувались до господарського перетворення згаданої ділянки. На суші було виділено 867 екорегіонів. Середній розмір суходільного екорегіону в світі становить приблизно 150 тис. км² (медіана — 56 300 км²). Для порівняння середній розмір біогеографічної провінції зі схеми Дасмана—Удварді становить 740 тис. км² (медіана — 306 тис. км²).

В Україні визначено шість екорегіонів: Карпатський гірський хвойний ліс, Кримський субсередземноморський лісовий комплекс, Паннонський мішаний ліс, Понтійський степ, Східноєвропейський лісостеп, Центральноєвропейський мішаний ліс. Території двох з них (ліси Карпат та Криму) наведено у переліку «Global 200», до якого входять 142 суходільні, 53 прісноводні та 43 морські екорегіони, що мають визначні характеристики біорізноманіття та репрезентативну цінність своїх ООТ і біогеографічних країн. Кожному регіону присвоюють один з трьох статусів збереження: критичний, вразливий та відносно стабільний. На 40 % цей статус визначається втратою оселищ, на 25 % — числом та розміром незайманих оселищ, на 20 % — рівнем фрагментації, на 15 % — рівнем заповідності. Визначені в Україні екорегіони зі списку «Global 200» на 2002 р. мали статус критичних і потребували активних природоохоронних дій.

Менш поширеним є підхід до визначення репрезентативності заповідної мережі на видовому рівні. У 2004 р. був опублікований аналіз репрезентативності світової заповідної мережі, проведений групою авторів з різних частин світу під керівництвом Т.М. Брукса. Аналіз ґрунтувався на поширенні видового різноманіття та на охопленні ареалів окремих видів заповідною мережею.

Традиційно в державних установах України при веденні статистики ПЗФ у регіонах використовують адміністративний поділ. Певною мірою це зумовлене значними повноваженнями місцевих органів влади у питаннях заповідання. Проте при формуванні централізованого плану розвитку ПЗФ необхідно спиратися на схеми природного районування.

Практичне застосування принципу репрезентативності до ПЗФ України відображене у розділі 3.

Застосування принципу зв'язності. Зв'язність природного середовища та зв'язність ПЗФ — відмінні, але тісно пов'язані поняття. ПЗФ є лише частиною природного середовища, однак він значною мірою відображає стан останнього. Тому і в ПЗФ, і у природному середовищі діють подібні закономірності зв'язності.

Зв'язність визначається багатьма показниками: видом живих організмів, типом переміщення, маршрутом, типом перешкоди, тривалістю існування перешкоди, типом оселища, розміром оселища тощо. Нестача даних щодо переміщення тварин викликає необхідність модельного обчислення параметрів зв'язності або навіть інтуїтивного їх визначення [65, 66]. Усі показники можна розділити на такі групи: параметри оселища, параметри фону оселища, параметри мережі оселищ та параметри біоти.

Оцінювання параметрів оселища. Параметрами оселища (або ділянки ПЗФ) є його розміри, форма, ступінь природності. Практично доведено, що чим

Розділ 4. Методологія оцінювання потенційних територій України щодо заповідання

більше за площею оселище, тим більшу чисельність виду та видове різноманіття воно може підтримати. Видовий склад у різних за розміром оселищах формується не випадково. Види, яких менше турбує перетворене середовище, можуть жити у менших оселищах. У більших оселищах трапляються ті види, яких нема у менших [65].

Форма оселища впливає на формування «зони спокою» в межах оселища, куди не проникають негативні фактори навколошнього середовища. За рахунок дії крайового ефекту компактно розміщене та витягнуте оселища однакової площин матимуть різну за площею зону спокою. На основі цього компактніше розміщення оселища зазвичай визнається вигіднішим, хоча деякі пропущення, такі як більша видова різноманітність та ліпший баланс між вимірянням та заселенням, свідчать на користь витягнутих оселищ [102].

За ступенем природності оселище може бути більш або менш придатне для тривалого перебування в його межах. Згідно із сукцесійними та еволюційними змінами оселищ, з часом сприятливість їхніх умов зменшується для одних видів і збільшується для інших. Тому стан якості оселища слід оцінювати насамперед не з точки зору збереженості окремих видів, а з позиції біорізноманіття — чим воно більше, тим ліпший стан оселища. Зазвичай людина руйнує та спрошує екосистеми внаслідок господарської діяльності, чим збіднює біорізноманіття. Тому ступінь природності оселища можна визначити за рівнем господарського освоєння за активністю та інтенсивністю господарських заходів або за ступенем відновлення після їх припинення.

Картографувати оселища можна за допомогою:

- 1) точок, якщо важливим є відображення розміщення оселищ, а не їхні розміри та форма;
- 2) однорідних полігонів, якщо треба розділити простір на оселища та нeoseliща, з відображенням при цьому розміру, форми та розміщення оселищ;
- 3) неоднорідних полігонів, якщо крім розміщення, розміру та форми треба виділити внутрішні відмінності оселища;
- 4) растроного зображення, якщо треба передати максимальну кількість інформації для подальшої її класифікації [65].

При розгляді зв'язаності окремих груп оселищ (окремих ділянок ПЗФ) їх ліпше картографувати за допомогою неоднорідних полігонів, відображаючи внутрішні відмінності оселищ та навколошнього середовища. Для картографування всього ПЗФ України достатньо відображення його ділянок однорідними полігонами.

Оцінювання параметрів фону оселища та мережі оселищ. Фон оселища (або ділянки ПЗФ) — це середовище, яке оточує оселище, створює різного роду перешкоди для пересування біоти, формуючи у такий спосіб ізольованість.

Фон оселища можна картографувати по-різному [65]:

- 1) як однорідне середовище;
- 2) гетерогенне середовище, класифіковане за ступенем впливу на рух біоти, чи за іншою ознакою;
- 3) раstroве зображення, на якому можна бачити перешкоди та виділяти їх у процесі класифікації.

ПЗФ не є інструментом створення зв'язків між оселищами, він може лише сприяти ефективному налагодженню цих зв'язків через своє раціональне

4.2. Географічні принципи і критерії створення перспективної мережі заповідних територій

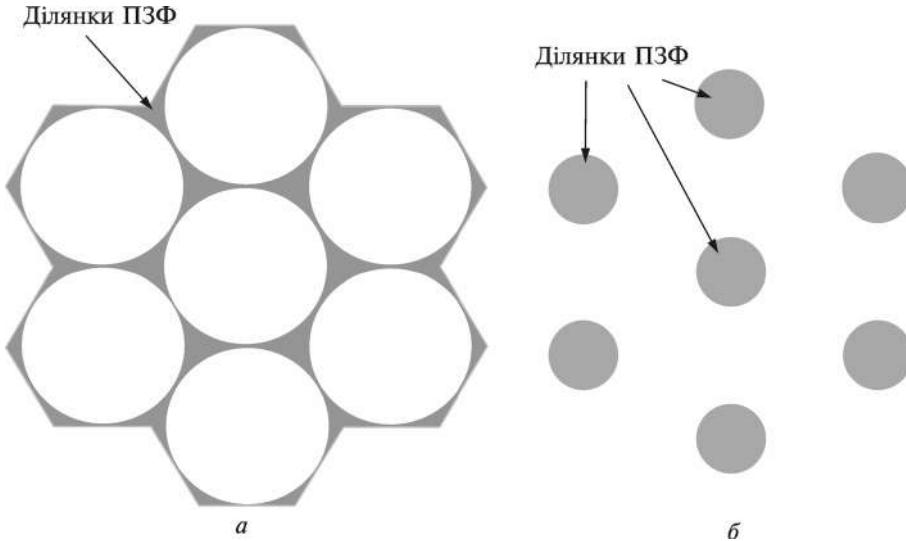

Рис. 4.1. Модель максимально поєднаного (а) і максимально роз'єднаного (б) розміщення ділянок ПЗФ за 15 % їх частки

розміщення. Тому для ПЗФ у масштабі країни достатньо зображувати фон у вигляді однорідного середовища.

Параметрів мережі оселищ (мережі ділянок ПЗФ) буде більше, якщо оселища та їх фон розглядати як гетерогенний простір. Проте якщо вважати оселища та їх фон однорідними утвореннями, то основним параметром мережі оселищ буде взаємне розміщення її елементів.

Взаємне розміщення оселищ може бути оцінено шляхом вимірювання відстані до найближчого сусіда, формуванням та вимірюванням «полігонів Вороного», окреслення буферних зон (буферів) тощо [30, 65, 81]. Буферизація є одним із ліпших способів оцінювання зв'язності, якщо ширина буфера обґрунтована емпіричними даними [64].

Модельне розміщення ділянок ПЗФ можна зобразити двома способами: максимально поєднано та максимально роз'єднано. Перший варіант (рис. 4.1, а) більш характерний для розміщення ділянок екологічної мережі, другий варіант («острівного» розміщення ділянок) — для ПЗФ (рис. 4.1, б). З цієї моделі можна знайти залежність найменшої відстані між сусідніми ділянками та площи окремої ділянки при 15 % заповідності (рис. 4.2). Ці показники є ключовими для біоти.

Для розрахунків у моделі використано шестикутні комірки. В центрі кожної з них розташована ділянка ПЗФ, яка займає 15 % її площини:

$$S_{\Delta} = 0,15S_k; \quad d_{\Delta} = d_k - 2\sqrt{\frac{S_{\Delta}}{\pi}}; \quad d_k = 2\sqrt{\frac{S_k}{2\sqrt{3}}} = 2\sqrt{\frac{10S_{\Delta}}{3\sqrt{3}}};$$

$$d_{\Delta} = 2\sqrt{\frac{10S_{\Delta}}{3\sqrt{3}}} - 2\sqrt{\frac{S_{\Delta}}{\pi}} = \sqrt{S_{\Delta}}\left(2\sqrt{\frac{10}{3\sqrt{3}}} - 2\sqrt{\frac{1}{\pi}}\right); \quad d_{\Delta} \approx 1,65\sqrt{S_{\Delta}}, \quad (4.1)$$

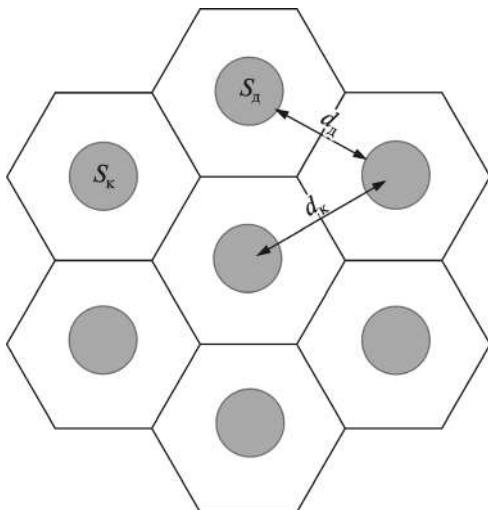

Рис. 4.2. Параметри моделі взаємного розміщення ділянок природно-заповідного фонду

потребують більшої індивідуальної площині, тому не залишаються в межах одного невеликого оселища, та на менш мобільних тварин, які важче долають відстань між оселищами, але можуть залишатись у межах одного невеликого оселища, утворюючи життєздатні популяції.

Здатність тварин долати перешкоди визначає відстань, яку вони можуть пройти, і напрямок, який вони найімовірніше виберуть. На підставі цих даних можна розраховувати рух тварин між сусідніми оселищами, щоб мати змогу створити на її шляху заповідні ділянки. Для врахування напрямку руху розроблено численні моделі з використанням різноманітних даних середовища [79, 104]. За спрощеного відображення фонового середовища як однорідного простору напрямок руху можна не враховувати. Слід зважати лише на відстань переміщення.

Одним із ключових видів переміщення, яке характеризує мобільність тварин та визначає їхню потребу поширюватися між оселищами, є розповсюдження молодняка (з англ. natal dispersal), під час якого особини переміщуються від місця народження до місця розмноження.

Канадські вчені проаналізували публікації за 1930—1998 рр., в яких наведено дані щодо розповсюдження молодняка птахів та ссавців, та представили відповідну вибірку [93]. Максимальна відстань розповсюдження молодняка різних видів коливається від 1,3 до 1305 км серед птахів та від 0,068 до 432 км серед ссавців. Переважна більшість хижих тварин і птахів долають відстань понад 3 км. Більшість трав'oidних та всеїдних птахів долають відстань менше 1 км (переважно це маленькі гризуни та комахоїдні масою менш як 1 кг), а переважна більшість з решти долають відстань понад 3 км. Таким чином, можна розділити переважну більшість тварин на дві групи: на мобільніших, які долають відстань у 3 км, і менш мобільних, які долають відстань менш як 1 км.

де d_k — відстань між центрами дотичних комірок; S_k — площа комірки; d_d — найменша відстань між сусідніми заповідними ділянками; S_d — площа заповідної ділянки.

Для сприятливої зв'язаності за заданої частки площи ПЗФ відстань між його ділянками не має перевищувати d_d , а площа не має бути менша від S_k .

Оцінювання параметрів біоти. Як викладено вище, зв'язаність може сильно відрізнятися для різних видів біоти. Основною досліджуваною групою біоти є хребетні тварини [104]. Їх можна поділити на мобільніших тварин (зазвичай це літаючі тварини, хижаки і тварини з великою масою тіла), які можуть долати порівняно значну відстань між оселищами, але

загальну відстань між оселищами, але

</div

4.2. Географічні принципи і критерії створення перспективної мережі заповідних територій

Ще одним важливим показником, який визначає потреби тварини у переміщенні протягом життя, є індивідуальна ділянка, в межах якої тварина живе та подорожує. Розмір індивідуальної ділянки значною мірою залежить від маси тіла тварини, причому ця залежність характерна як для ссавців, так і для птахів та плазунів. Тому емпіричні дані щодо одних видів можна екстраполювати на інші види.

А.С. Херстад та Ф.Л. Банел проаналізували публікації, видані протягом 1925—1976 рр., в яких подано емпіричні дані стосовно індивідуальної площини тварин, та створили відповідну вибірку для ссавців переважно помірних широт Північної Америки [93]. Для України ця вибірка репрезентативна, оскільки містить дані для характерної більшості з представлених або близькоспоріднених видів. Індивідуальні площини вибірки варіюють від 0,02 до 150 тис. га. За потребою у індивідуальній площині тварин можна поділити на такі групи: 1) переважно гризуни та землерийні — від сотих гектара до декількох гектарів; 2) невеликі та середні за розміром хижаки і середні за розміром трапоїдні — від десятків до півтисячі гектарів; 3) великі ссавці — від 400—500 га до десятків тисяч і більше гектарів.

Наведені дані щодо ссавців можна екстраполювати на птахів і плазунів відповідно до їхньої маси тіла [93]. В Україні птахи та плазуни в середньому за розмірами значно поступаються ссавцям. При цьому мобільнішим, ніж плазунам, птахам легше пересуватися між фрагментованими оселищами, а плазуни внаслідок своєї холоднокровної природи потребують менше харчових ресурсів. Тому ці дві групи мають менші вимоги до розмірів ізольованих оселищ, ніж ссавці. Таким чином, саме ссавці є «слабкою ланкою» у розрахунках зв'язності.

Підставивши значення відстані у 3 км, яку долають мобільніші тварини, у формулу (4.1), отримаємо площину ділянки у 330 га. В її межах може існувати життєздатна популяція тварин з малою індивідуальною ділянкою (землерийка, бабак, миша та ін.), група тварин із середньою індивідуальною ділянкою та значною мобільністю (лисиця, заєць, олень та ін.). Подібна ділянка може бути і частиною середовища існування індивідів мобільних тварин з великою вимогою до розміру індивідуальної ділянки (вовк, рись, ведмідь та ін.). Отже, відстань у 3 км є ключовою. Розміщення ділянок ПЗФ на такій відстані великою мірою забезпечить зв'язність для біоти.

Картографування та оцінювання зв'язності ПЗФ України. Навколо ділянок ПЗФ суходолу було виділено 1,5-км буфери, позначені із самими ділянками однаковим кольором (рис. 4.3, див. вклейку). Це дає змогу бачити ізоляційний 1,5-км бар'єр навколо ділянок, у межах якого немає першочергової необхідності заповідати майбутні ділянки. Злиття цих буферів вказує на те, що між ділянками відстань дорівнює 0—3 км. Навколо ділянок побудовано інші буфери, позначені градацією кольорів.

Серед ділянок ПЗФ є досить малі за розміром (від десятків квадратних метрів). Вони практично не можуть вплинути на зв'язаність, тому немає сенсу будувати навколо них буфери. З цієї причини деякі ділянки ПЗФ за площею менш як 50 га були вилучені з аналізу.

Про переміщення водних тварин у Чорному та Азовському морях за відсутності достатніх даних параметри зв'язності були взяті із загальних рекомен-

Розділ 4. Методологія оцінювання потенційних територій України щодо заповідання

дацій «Проекту по морській заповідній зоні» [60]. Згідно з цим проектом, відстань між заповідними ділянками, що охоплюють подібні оселища, не має перевищувати 40—80 км. Для оцінювання зв'язаності ПЗФ моря проведено три буферні зони (підхід до визначення цих відстаней аналогічний підходу, застосованого до буферних зон на суходолі) — на відстані 20, 40 та 80 км від заповідної ділянки (рис. 4.3). Буферні зони не проводили по інший бік значної сухопутної перешкоди (наприклад, буфер навколо Нижньодністровського НПП не проведено далі, за косу між Дністровським лиманом і морем). Ділянки з мінімальними поздовжніми розмірами менш як 1 км виключали як такі, що слабко сприяють зв'язаності і можуть викривлювати загальну картину, якщо їх враховувати [36, 60].

Зв'язаність ПЗФ у межах материкового водного простору не визначали через малий їх розмір у масштабі держави та порівняно невеликий прямий вплив ПЗФ на відновлення зв'язаності їх оселищ. Поверхневі материкові води були розглянуті разом із сушою.

Найліпша зв'язність ПЗФ суші представлена в Карпатах та в західній і східній частинах Українського Полісся. У морі ПЗФ найліпше зв'язаний уздовж Херсонської, Запорізької та Донецької областей, а також уздовж півдня Одеської обл. Темними плямами на рис. 4.3 показано найбільш віддалені від ПЗФ регіони. На суші вони згруповани у два пояси: вздовж степового регіону та вздовж правого берега Дніпра. У морі найвіддаленіші від ПЗФ регіони знаходяться на півдні Азовського моря та вздовж західної, південно-західної та східної частин Кримського півострова.

На підставі даних стосовно зв'язності заповідання материкової частини бажано проводити у такій послідовності:

- 1) заповідати великі та середні ділянки (градацію ділянок за розміром обґрунтовано у наступному підрозділі) у найбільш віддалених від ПЗФ частинах країни;
- 2) на відстані 10—25 км від ПЗФ заповідати середні та маленькі ділянки, розмістивши їх таким чином, щоб найвіддаленіші від ПЗФ місця знаходились на відстані не більш як 10 км до нього (відстань між заповідними об'єктами при цьому становитиме 0—20 км);
- 3) заповідати маленькі та середні ділянки, розмістивши їх таким чином, щоб ділянки ПЗФ, оточені 1,5-км буфером, утворювали нерозривну мережу.

У морі першочерговими для заповідання є узбережні зони, найбільш віддалені від ПЗФ. Тут слід заповідати великі та середні за розміром ділянки.

Це ключові рекомендації, що ґрунтуються на збільшенні зв'язності ПЗФ, але вони не мають перешкоджати заповіданню цінних природних ділянок у будь-якому місці, якщо існує потреба і можливість внесення їх до мережі ПЗФ.

Ландшафтознавчий підхід до організації перспективної мережі заповідних територій. Традиційно при проектуванні заповідних об'єктів і територій увага концентрується на оцінюванні територій за геоботанічними та/або зоологічними критеріями, які є визначальними для обґрунтування цінності ареалів за ступенем біологічного різноманіття. Проте при визначенні територій та об'єктів, що потребують заповідного статусу, зростає роль застосування *ландшафтознавчого підходу*, який забезпечує комплексне дослідження територій і дає

4.2. Географічні принципи і критерії створення перспективної мережі заповідних територій

змогу враховувати як сукупність фізико-географічної інформації, так і дані щодо антропогенної трансформації місцевості.

Ландшафтознавчий підхід [10] — сукупність прийомів у географічних і екологічних дослідженнях, в основу яких покладено уявлення про диференційованість географічної оболонки на систему природних територіальних комплексів різного рангу, що мають генетичну єдність і пов'язані сукупністю латеральних процесів: поверхневий і підземний стік, привнесення речовини, біогенна міграція та ін. Для ландшафтознавчого підходу до досліджень природи характерним є уявлення простору як сукупності територіальних одиниць, у межах яких компоненти природного середовища (геокомпоненти) протягом тривалого розвитку пристосувалися один до одного, тісно взаємо-пов'язані, є єдиним цілим і як ціле реагують на зовнішні впливи (зокрема антропогенні).

Дослідницьке виокремлення цих одиниць передбачає взаємоузгоджене вивчення всіх компонентів природи шляхом аналізу масиву даних різного характеру — отриманих у результаті польових досліджень, дешифрування матеріалів дистанційного зондування Землі (ДЗЗ), роботи з літературними та фондовими матеріалами тощо. На сьогодні класичні методи ландшафтного картографування (Анненская, Видина, Жучкова и др., 1962; Видина, 1963) поєднуються із сучасними ГІС-технологіями (рис. 4.4, див. вклейку). Створюються цифрові ландшафтні карти з відповідними базами геоданих щодо ландшафтів на підставі аналізу масиву інформації про окремі компоненти природи та ландшафтну структуру досліджуваних регіонів України. В Інституті географії НАН України опрацьована методика середньомасштабного геоінформаційного картографування ландшафтів, спрямована на використання можливостей сучасних ГІС-технологій для збору, систематизації й аналізу даних стосовно ландшафтів та їх складових і різноцільового прикладного оцінювання ландшафтів [47].

У процесі природоохоронного планування території, під час якого виявляють вузлові ділянки екомережі, такі ландшафтні карти є одним з основних джерел інформації для аналізу і виділення територій, що потребують захисту. Зазначені ділянки виявляють шляхом оцінювання за визначеними критеріями потенціалу кожного ландшафтного виділу з урахуванням їх спряженості та горизонтальних зв'язків [27].

При аналізі просторової структури ландшафтів території важливим і необхідним є врахування сучасного стану ландшафтів [56], який моделюють, зокрема, за співвідношенням різних видів природокористування на досліджуваній території, поєднанням ділянок, наблизених до природних і різною мірою антропогенно модифікованих.

Території та об'єкти ПЗФ у контексті створення екомереж є ключовими, оскільки забезпечують збереження найцінніших і типових для певного регіону складових ландшафтного та біологічного різноманіття (табл. 4.3).

Нові методичні можливості для оцінювання території з метою заповідання надає ландшафтне планування, яке розглядають як інструмент просторового планування, спрямований на збереження природи, догляд і розвиток ландшафтів. Одним із найважливіших завдань ландшафтного планування є дослідження наслідків природокористування в конкретному регіоні, а також

Розділ 4. Методологія оцінювання потенційних територій України щодо заповідання

Таблиця 4.3. Критерії вибору ключових територій екомережі

Критерій	Ознаки відповідності критерію
	Ландшафтні критерії
Природність	Ландшафти території зберегли свій вигляд у природному або наближенному до нього стані
Унікальність	На території наявні унікальні природні ландшафти
Ландшафтна різноманітність	На території трапляється значна кількість різних і контрастних видів ландшафтних комплексів
Репрезентативність	Ландшафтна структура території є типовою для певного регіону
Культурне значення	Ландшафти території перетворені людиною і мають значну історико-культурну цінність
	Територіальні критерії
Достатність площі	Площа території достатня для виявлення її біоекологічного, функціонального, ландшафтного, історико-культурного значення в масштабі регіону
Територіальна цілісність	У межах ключової території цінні у біоекологічному або ландшафтному аспекті ділянки представлені суцільним масивом або у такому масиві є незначні за площею вікна антропогенно перетворених ділянок, або цінні ділянки розміщені неподалік одна від одної і просторово пов'язані у локальну екомережу

пошук шляхів вирішення існуючих конфліктів та їх запобіганню між користувачами і втратою природних властивостей ландшафтів унаслідок деструктивного впливу людини. Ландшафтне планування спрямовано на розробку рекомендацій щодо тривалої охорони: 1) біологічного різноманіття; 2) здатності природних екосистем до функціонування та саморегуляції; 3) різноманітності, своєрідності і краси природи й ландшафту, а також їх значущості для відпочинку [8, 32].

4.3. ОЦІНЮВАННЯ ТЕРИТОРІЙ ЗА КРИТЕРІЯМИ БІОТИЧНОГО РІЗНОМАНІТТЯ

Зазначене оцінювання ґрунтуються на аналізі видового, ценотичного та біотопічного різноманіття. Основою оцінювання видового різноманіття є аналіз рідкісних і раритетних видів, занесених до «Червоних книг» та «Червоних списків» різних категорій, а також видів, які мають ботанічну цінність, — ендемів, неоендемів, реліктів, видів з диз'юнктивним ареалом, видів, що знаходяться на межі ареалу, зростають у екстремальних типах оселищ та ін. Аналіз третього видання «Червона книга України» [52] показав, що до нього включено 826 видів, із яких судинні рослини представлені 611 видами (11,5 % від кількості видів судинних рослин), мохоподібні — 46 (6,0 %), водорості — 60 (1,2 %), лишайники — 52 (3,9 %), гриби — 57 видами (1,1 %).

При цьому за природоохоронним статусом зниклі види становлять 0,2 %, зниклі з території України — 1,7, зникаючі — 21,4, вразливі — 35, рідкісні — 30,2, неоцінені — 8,4, недостатньо відомі, що потребують охорони, — 3,1 %. Такий розподіл засвідчує значні темпи скорочення популяцій, що потребує

4.3. Оцінювання територій за критеріями біотичного різноманіття

розробки відповідних заходів щодо їх охорони, зокрема, включення до мережі заповідних об'єктів [18].

В аспекті репрезентативності великий інтерес становлять географічні особливості розподілу видів Червоної книги України щодо природних регіонів України. За цим показником на рівні геоботанічних провінцій та підпровінцій в Поліській підпровінції хвойно-широколистих лісів (Східноєвропейська провінція хвойно-широколистих та широколистих лісів) налічують 119 видів, з яких більшість (близько 70 видів) характерні для всього Полісся, 41 — Правобережного, лише 6 — Лівобережного Полісся. Центральноєвропейська провінція широколистих лісів, яка охоплює Волинську височину, Мале Полісся, Розточчя, Опілля, Покуття, Західне Поділля до Товтрового кряжа, включає 154 види. Лісостепова зона, що належить у межах України до двох провінцій (трьох підпровінцій), характеризується такими показниками: Паннонська провінція (займає невелику територію Закарпатської обл.) налічує 73 види (12 % усього списку), Східноєвропейська лісостепова провінція — 156 видів, при цьому Українська лісостепова підпровінція — 145 видів (23,7 %), Середньоруська, що займає частину Сумської та Харківської областей, — 70 видів (11,4 %). Українська лісостепова підпровінція за розподілом видів досить неоднорідна: у Правобережній частині зростають 63 види Червоної книги України, у Лівобережній — лише 13, а спільними є 69 видів. Степова зона, що займає 40 % території України, налічує найбільше видів, занесених до Червоної книги України (всього 246), з числа яких в усій Понтичній провінції поширені 212 видів, з них 53 характерні лише для Правобережжя, 69 — Лівобережжя, 84 — півдня (пониззя Південного Бугу, Дніпра, Сиваша, Степового Криму), 103 види — для Середньодонської підпровінції, з яких 34 характерні саме для неї.

Гірські системи займають невелику площину, але мають досить багату флору. Вони характеризуються високим ступенем ендемізму, наявністю видів, дуже локального диз'юнктивного поширення, що викликано висотною поясністю. За числом занесених до Червоної книги України в Карпатах трапляється 207, а в Гірському Криму — 179 видів.

Зовсім інша картина вимальовується, якщо проаналізувати поширення цих видів по адміністративних регіонах України (табл. 4.4). Тут перше місце займає Кримська АР (334 види, з яких найвищий відсоток становлять вразливі — 135 видів). На другому місці знаходиться Закарпатська (268 видів), на третьому — Івано-Франківська обл. (227 видів). У їхніх межах найбільше рідкісних видів — відповідно 100 і 84. При цьому в Закарпатській обл. зафіксовано найбільше видів (6), які зникли з території України. Для Криму ця цифра, ймовірно, вища, однак зниклі види не були включені до списку, оскільки багато із них представлені одно-, малорічниками (*Cerastium stevenii*, *Beta maritime*, *Trigonella smirnea*).

До числа областей, що налічують понад 100 видів, занесених до Червоної книги України, належать Львівська, Чернівецька, Донецька, Одеська, Херсонська, Тернопільська, Київська, Луганська, Хмельницька, Житомирська, Харківська, Волинська та Рівненська. Найнижчий показник характерний для Дніпропетровської, Запорізької та Кіровоградської обл., що не мають такої

Розділ 4. Методологія оцінювання потенційних територій України щодо заповідання

Таблиця 4.4. Розподіл видів рослин, занесених до Червоної книги України по адміністративних регіонах України [18]

Область, АР	Охоронний статус							
	Зниклі	Зниклі в природі	Зникаючі	Вразливі	Рідкісні	Неоцінені	Недостатньо відомі	Разом
Вінницька		2	7	41	13	22		85
Волинська			10	61	21	17		109
Дніпропетровська		1	4	42	13	13		73
Донецька			18	61	25	26	11	141
Житомирська			11	58	21	21		111
Закарпатська		6	52	88	100	22		268
Запорізька			4	36	12	12		64
Івано-Франківська	1	2	30	80	84	28	12	227
Київська			16	57	26	18		117
Кіровоградська				35	8	12		55
Львівська		3	29	79	41	26		178
Луганська			16	45	20	28	7	116
Миколаївська			7	41	23	14	2	87
Одеська			14	66	36	20	3	139
Полтавська			7	41	10	24		82
Рівненська			9	54	23	18		104
Сумська			9	41	13	21	1	85
Тернопільська	1		15	48	30	24		118
Харківська			9	57	15	28	2	111
Херсонська			13	70	25	16	3	127
Хмельницька			14	56	19	24		113
Черкаська			8	42	20	18		88
Чернівецька	1	1	19	57	37	25	1	141
Чернігівська			7	38	14	21		80
Кримська АР		3	58	135	96	33	9	334
Усього	2	14	177	289	249	69	26	826

різноманітності біотопів, а територія їх поширення настільки зачеплена антропогенным впливом, що багато типових для зони видів уже зникли.

З метою оцінювання репрезентативності видів, що охороняються у заповідних об'єктах, такий аналіз було проведено лише стосовно заповідників та НПП: біосферний заповідник (Б3) Асканія-Нова — 20, Б3 Дунайський — 26, Б3 Карпатський — 148, Б3 Чорноморський — 30, природний заповідник (П3) Горгани — 25, П3 Дніпровсько-Орільський — 16, П3 Древлянський — 17, П3 Єланецький степ — 25, П3 Казантипський — 24, П3 Канівський — 27, П3 Карадазький — 91, П3 Кримський — 97, П3 Луганський — 47 (Станично-Луганське відділення — 10, Стрільцівський степ — 28, Провальський степ — 33, Трихатський степ — 7), П3 Медобори — 49 (Медоборська частина — 39, філіал «Кременецькі гори» — 30), П3 Мис Мартян — 37, П3 Опукський — 25, П3 Поліський — 26, П3 Рівненський — 38, П3 Розточчя — 36, П3 Український степовий — 72 (відділення «Хомутівський Степ» — 33, відділення «Кам'яні Могили» — 33, відділення «Крейдяна Флора» — 33, відділення «Михайлівська Цілина» — 14, відділення «Кальміуське» — 18), П3 Черемсь-

4.3. Оцінювання територій за критеріями біотичного різноманіття

кий — 46, ПЗ Ялтинський гірсько-лісовий — 100, НПП Азово-Сиваський — 20, НПП Білобережжя Святослава — 24, НПП Білоозерський — 7, НПП Бузький Гард — 34, НПП Великий Луг — 20, НПП Верховинський — 59, НПП Вижницький — 35, НПП Галицький — 60, НПП Гетьманський — 21, НПП Голосіївський — 24, НПП Гомільшанські ліси — 20, НПП Гуцульщина — 50, НПП Дворічанський — 26, НПП Дермансько-Острозький — 36, НПП Деснянсько-Старогутський — 33, НПП Джарилгацький — 15, НПП Дністровський каньон — 49, НПП Зачарований край — 28, НПП Ічнянський — 11, НПП Кармелюкове Поділля — 24, НПП Карпатський — 107, НПП Ківерцівський «Цуманська пуша» — 21, НПП Кременецькі гори — 59, НПП Мезинський — 16, НПП Меотида — 33, НПП Нижньодністровський — 9, НПП Нижньосульський — 10, НПП Олешківські піски — 16, НПП Пирятинський — 19, НПП Північне Поділля — 82, НПП Подільські Товтри — 77, НПП Приазовський — 14, НПП Прип'ять-Стохід — 30, НПП Святі Гори — 42, НПП Синевир — 64, НПП Сколівські Бескиди — 35, НПП Слобожанський — 12, НПП Тузловські лимани — 11, НПП Ужанський — 51, НПП Чарівна гавань — 38, НПП Черемоський — 49, НПП Шацький — 45, НПП Яворівський — 19.

Найбагатшими за кількістю видів з Червоної книги України є гірські заповідники і НПП. У Карпатах значно вищі показники мають об'єкти з добре виявленим субальпійським поясом, розташовані у південно-східній частині Українських Карпат. За кількістю видів з Червоного списку МСОП перші місяці займають території Гірського Криму, мало поступаються їм приазовські території. За кількістю видів з Європейського Червоного списку провідні місця займають території Гірського Криму і Лівобережного Степу. Видів Додатку І Бернської конвенції найбільше в заповідниках Гірського Криму, а також у Канівському заповіднику. Найменшою кількістю видів з Червоної книги України є на територіях північного сходу і частково центру України (НПП «Мезинський», «Ічнянський», «Пирятинський», «Слобожанський», «Гетьманський», «Нижньосульський») та на деяких територіях південно-західної частини степової зони (НПП «Нижньодністровський», «Тузловські лимани», «Білобережжя Святослава», «Олешківські піски»). Деякі з цих «бідних» територій мало вивчені, але великого зростання кількості видів з Червоної книги на них очікувати не слід. Бідність названих територій степової зони значною мірою пов'язана з їх екотопічною нерепрезентативністю — у них відсутні або слабо представлені зональні степові ценози. Кількість угруповань із Зеленої книги України найвища переважно на територіях заходу країни і територіях з високою репрезентативністю водної рослинності.

Найбільше унікальних видів, наявних лише на одній території, у Б3 «Карпатський» (25 видів). Велика кількість унікальних видів у цьому заповіднику значною мірою пов'язана з його кластерним характером і великою площею. окремі кластери заповідника мають від 0 до 8 унікальних видів, значно менше, ніж ПЗ «Карадазький» [50, 51].

Подібний аналіз репрезентативності видів з Червоної книги України нещодавно був проведений для проєктованої екомережі степової зони України [24]. Зокрема, виявлено, що в більшості областей степової зони охороною не охоплені від третини до половини виявлених на їхніх територіях раритетних

Розділ 4. Методологія оцінювання потенційних територій України щодо заповідання

видів. Місцезростання деяких видів з Червоної книги України взагалі не представлені на території об'єктів ПЗФ (*Carex depauperata* Curtis ex With., *C. lippicarpos* Gaudin, *C. loliacea* L., *Fimbristylis bisumbellata* (Forssk.) Bub., *Ornithogalum amphibolum* Zahar., *Gladiolus palustris* Gaudin, *Stipa majalis* Klokov, *Zingera biebersteiniana* (Claus) P. Smirn., *Bupleurum ranunculoides* L., *Palimbia turgaica* Lipsky & Woronow, *Centaurea appendicata* Klokov, *C. paczoskii* Kotov ex Klokov, *C. protomargaritacea* Klokov, *C. salicifolia* M. Bieb., *Klasea donetzica* (Dubovik) J. Holub, *Erysimum krynkense* (Lavrenko та ін.).

Неповне охоплення вказаних видів визначає недостатню репрезентативність мережі об'єктів ПЗФ та зумовлює необхідність її розширення. Причому чим більший охоронний статус виду, тим вищим ступенем охорони він має бути охоплений.

Оцінювання репрезентативності ценотичного різноманіття ґрунтуються на підставі аналізу «Зеленої книги України» [25], що має статус офіційного державного документа. В ньому зведено відомості про сучасний стан рідкісних типових, зональних, реліктових угруповань, що становлять інтерес у філоценогенетичному аспекті; ценозів з рідкісним типом асоційованості домінуючих видів, домінанти, діагностичні або константні види яких мають аутфітосозологічну (занесені до Червоної книги України, Європейського Червоного списку, регіональних списків), ботаніко-історичну значущість (ендеміки, диз'юнктивно-ареальні, погранично-ареальні види та види, що знаходяться на межі висотного поширення), або такі, що стали рідкісними внаслідок впливу антропогенних чинників і знаходяться під загрозою зникнення в разі подальшої дії несприятливих факторів. Відповідно до Положення про Зелену книгу України, вона є основою для розроблення охоронних заходів щодо збереження, відтворення та використання занесених до неї природних рослинних угруповань. Охорона цих угруповань спрямована на збереження їх ценотичної структури, популяцій рідкісних видів рослин та умов місцезростання і забезпечується у такий спосіб:

- установлення їх особливого правового статусу, врахування вимог щодо охорони цих угруповань під час розроблення нормативно-правових актів;
- створення на місцевостях, де існують угруповання, об'єктів природно-заповідного фонду;
- врахування спеціальних вимог щодо їх збереження під час розміщення продуктивних сил, вирішення питань відведення земельних ділянок, розроблення проектної та проектно-планувальної документації, здійснення екологічної експертизи тощо;
- проведення постійного спостереження (моніторингу) за їх станом та необхідних наукових досліджень;
- запровадження особливих видів режиму збереження тощо.

На підставі переліку угруповань, занесених до Зеленої книги України, потрібно створювати об'єкти ПЗФ вищого рангу. Мають бути також розроблені й офіційно затверджені для всіх областей України списки регіонально рідкісних угруповань, які на наш час існують тільки для деяких регіонів, зокрема західних [48]. На їх основі необхідно створювати об'єкти ПЗФ нижчого рангу. Деякі угруповання, занесені до Зеленої книги України, взагалі не представлені на території об'єктів ПЗФ. Зокрема, до таких належать угрупо-

4.3. Оцінювання територій за критеріями біотичного різноманіття

вання грабово-серцелистоліпово-букових лісів, клейковільхових лісів угорськобузькових, буково-ялицевих лісів та грабово-буково-ялицевих лісів, угруповання формації водопериці черговоквіткової, марсилії чотирилистої та пухирнику Брема [25].

В останні десятиліття все більше уваги приділяють охороні біотопів, що відображені у Директиві 43/92 ЄС[15]. У зв'язку із необхідністю адаптації законодавства України до вимог ЄС цю директиву потрібно виконувати; отже, у найближчі роки питання має бути вирішено. Класифікацію біотопів ми розглядаємо як оцінювання біорізноманіття на екосистемному рівні існування живого. Біотоп трактуємо як історично сформовану екосистему, яка характеризується певною організацією, структурою, цілісністю, способом функціонування, акумуляцією і розподілом речовин і енергії. Це об'єкт класифікації, просторового виміру, картування екосистем; об'єкт збереження біорізноманіття на популяційно-видовому, ценотично-екосистемному рівні залежно від характеру загроз і режимів охорони; одиниця оцінювання екологічних послуг (Дідух, 2019). Відповідно, створено класифікацію біотопів України за принципами EUNIS до четвертого ієархічного рівня, що включає 217 біотопів [38], а для лісової, лісостепової зон і Гірського Криму України — до п'ятого-шостого рівня [2, 16]. Для лісової та лісостепової зон виділено 120, а для Гірського Криму — 124 біотопи. В цілому для України можна очікувати біотопічну різноманітність на рівні 400—500 категорій. Паралельно розроблено принципи созологічного оцінювання біотопів [21].

Попередній і неповний аналіз біотопічного різноманіття засвідчує недостатню репрезентативність біотопів у сучасній системі ПЗФ, який потребує розширення.

Важливе значення має оцінювання репрезентативності заповідних об'єктів у регіонально-територіальному аспекті, основою якого є геоботанічне районування України [22]. Геоботанічне районування тісно пов'язане з іншими природними районуваннями, особливо з фізико-географічним, хоча межі територіальних одиниць різних ступенів підпорядкованості цих двох районувань можуть не збігатися, що пов'язано з різними принципами районування. В геоботанічному районуванні прийнято таку систему одиниць: основні — область, провінція, округ, район. Україна лежить у межах трьох геоботанічних областей.

Європейська широколисто-лісова область. До неї належить північно-західна частина Середньоруської височини, Полісся, Мале Полісся, Волинська височина, значна частина Подільської височини й Українські Карпати. В межах України територію області підрозділяють на Центральноєвропейську, Східноєвропейську (Сарматську) та Карпатсько-Альпійську гірську провінції.

Центральноєвропейська провінція широколистих лісів включає Південно-польсько-Західноподільську підпровінцію широколистих лісів, луків, лучних степів та евтрофних боліт, характеризується поширенням букових, буково-соснових і дубових лісів з участю атлантических й субатлантических видів. На території провінції виділено 6 геоботанічних округів. Тут функціонують 6 НПП («Подільські Товтри», «Яворівський», «Кременецькі гори», «Дністровський каньон», «Північне Поділля» та «Хотинський») та 2 ПЗ («Розточчя» та «Медобори»).

Розділ 4. Методологія оцінювання потенційних територій України щодо заповідання

Східноєвропейська (Сарматська) провінція хвойно-широколистих та широколистих лісів поділена на Поліську та Середньоруську підпровінції. Поліська підпровінція хвойно-широколистих лісів займає практично всю, крім східної частини лівобережжя р. Десна, територію провінції, підрозділена на 6 округів і характеризується переважанням соснових та широколисто-соснових лісів, що зумовлено специфічними едафічними умовами. Мережа територій ПЗФ Поліської підпровінції має у своєму складі 4 ПЗ (Древлянський, Поліський, Рівненський, Черемський) та 9 НПП («Білоозерський», «Деснянсько-Старогутський» (Деснянсько-Старогутський біосферний резерват), «Дермансько-Остrozький», «Залісся», «Мезенський», «Межиріченський», «Прип'ять-Стохід», «Шацький», «Цуманська пуща»).

Середньоруська підпровінція листяних лісів у межах України представлена лише своєю південно-західною окраїною, займає Придеснянські відроги Середньоруської височини і включає один геоботанічний округ. У рослинному покриві панують дубові, липово-дубові та дубово-соснові ліси на відміну від Поліської підпровінції. На території підпровінції ПЗ та НПП немає.

Карпатсько-Альпійська гірська провінція лісів та високогірної рослинності характеризується наявністю чотирьох чітко виражених висотних поясів рослинності широколистого (букових лісів), темнохвойного (смерекових лісів), субальпійського (з домінуванням сосни гірської — жерепа, вільхи зеленої, рододендрона східнокарпатського) та альпійського (альпійських луків). У межах провінції виділено Східнокарпатську підпровінцію листяних та хвойних лісів і високогірної рослинності, яку підрозділено на 2 округи. На території провінції функціонує досить розвинена мережа територій ПЗФ, у тому числі Карпатський біосферний заповідник, ПЗ «Горгани», НПП Карпатський, «Сколівські Бескиди», «Синевир», «Вижницький», «Верховинський», «Галицький», «Гуцульщина», «Зачарований край», «Ужанський».

Євразійська степова область. *Лісостепова підобласть (зона)* в Україні представлена Паннонською провінцією геліофільних і неморальних лісів, остепнених луків та лучних степів і Східноєвропейською лісостеповою провінцією дубових лісів, остепнених луків та лучних степів.

Паннонська провінція в межах України включає один округ, який займає Закарпатську низовину і межує з Карпатсько-Альпійською гірською провінцією. На його території розташований трилатеральний біосферний резерват «Стужиця» та відділення Карпатського біосферного заповідника «Долина нарцисів».

Східноєвропейська лісостепова провінція дубових лісів, остепнених луків та лучних степів розташована на південь від Поліської підпровінції і межує зі Степовою підобластю. Південна її межа проходить по північній межі поширення звичайних черноземів. У доагрікультурний період на вододільних просторах були поширені широколисті (дубові, грабово-дубові, кленово-липово-дубові) ліси, борові тераси річок займали соснові та дубово-соснові ліси, а на безлісих площах панували лучно-степові рослинні угруповання. На сьогодні характерною особливістю рослинного покриву є чергування лісових та лучно-степових ділянок. У межах території України провінція включає Українську лісостепову та Середньоруську лісостепову підпровінції.

Найбільшу територію займає Українська лісостепова підпровінція, яка охоплює 11 геоботанічних округів. Мережа природно-заповідних територій включає

4.3. Оцінювання територій за критеріями біотичного різноманіття

природні заповідники — Канівський та «Михайлівська Цілина» (відділення Українського природного степового заповідника); 3 НПП («Кармелюкове Погорілля» «Верхнє Побужжя», «Голосіївський», на межі із Європейською широколисто-лісовою областю). Мережа природно-заповідних територій включає 4 НПП («Гетьманський», «Нижньосульський», «Пирятинський» та «Ічнянський»).

Українська частина *Середньоруської лісостепової підпровінції* розташована на південно-західних та південних відрогах Середньоруської височини й охоплює 2 округи. В минулому більшу частину території підпровінції займали дубові, кленово-липово-дубові та липово-дубові ліси. Нині внаслідок надмірного вирубування лісів та випасання худоби значно посилилися ерозійні схилові процеси, що привело до значної деградації ґрунтів і рослинності. В мережі ПЗФ підпровінція представлена НПП «Гомільшанські ліси».

Степова підобласть (зона) в Україні представлена Понтичною степовою підпровінцією *Степової провінції*, розміщується на південь від Лісостепу, доходить до берегів Чорного та Азовського морів і через Перекоп простягається до передгір'їв Криму. Зональним типом рослинності є справжні ковилові та типчаково-ковилові степи, які до розорювання займали плакорні простори. Ліси в межах області поширені на Донецькому кряжі, а на рівнинній частині ростуть у долинах річок і балок. У Західній частині провінції наявні відслонення крейди, на яких формується своєрідна кретофільна флора з багатьма ендемічними видами. У складі провінції виділено дві степові підпровінції — Чорноморсько-Азовську, яка займає територію від пониззя Дунаю на заході до Сіверського Дінця на сході, а також частину Кримського півострова, та Середньодонську, яка в Україні представлена лише своєю західною частиною — правобережжям Дінця.

Чорноморсько-Азовську степову підпровінцію підрозділено на 14 геоботанічних округів. На її території створена досить репрезентативна мережа територій та об'єктів ПЗФ, яка включає 3 біосферні заповідники (Дунайський, Чорноморський та Асканія-Нова ім. Ф.Е. Фальц-Фейна), 8 природних заповідників (Дніпровсько-Орільський, «Кам'яні Могили», «Хомутівський Степ», «Кальміуське» (відділення Українського природного степового заповідника), «Єланецький степ», «Провалля» (відділення Луганського природного заповідника), «Опукський» та «Казантіпський»); 12 НПП («Азово-Сиваський», «Бузький Гард», Білобережжя Святослава», «Великий Луг», «Джарилгачський», «Меотида», «Нижньодністровський», «Олешківські піски», «Приазовський», «Слобожанський», «Тузлівські лимани» та «Чарівна Гавань»).

Середньодонська степова провінція охоплює правобережну частину басейну Сіверського Дінця в межах України. Панівним типом рослинності є різно-травно-типчаково-ковилові степи на піщаних терасах річок, де раніше були поширені соснові ліси, домінують угруповання піщаних степів, зокрема за участю ендемічного виду житняка донського, на відслоненнях крейди формуються угруповання за участю кретофільних видів. На цій території функціонують заповідники «Стрільцівський степ» та «Трьохізбенський степ» (відділення Луганського ПЗ), а також «Крейдяна флора» (відділення Українського природного степового заповідника); НПП «Святі гори» та «Дворічанський».

Середземноморська область склерофільних лісів, маквісу, фриган і томілярів. Представлена субсередземномор'ям (Евксинська провінція), до якої в Україні

Розділ 4. Методологія оцінювання потенційних територій України щодо заповідання

належить *Кримсько-Новоросійська підпровінція* геміксерофільних та неморальних лісів, гірських степів і томілярів, яка включає Гірсько-кримський округ. Незважаючи на його незначну площину, тут функціонує чотири ПЗ — Ялтинський гірсько-лісовий, Кримський, Карадазький та «Мис Март'ян».

Відповідно до принципу репрезентативності, природно-заповідні об'єкти мають бути створені в межах усіх одиниць геоботанічного районування. Зокрема, кожен геоботанічний район повинен включати заповідний об'єкт місцевого рівня, а кожен геоботанічний округ й вищі категорії — об'єкти державного (природні та біосферні заповідники, національні природні парки, заказники державного значення) або регіонального рівня з адмініструванням території (регіональні ландшафтні парки). При цьому слід враховувати, що частина одиниць геоботанічного районування виходить за адміністративні межі України і такі об'єкти можуть функціонувати у суміжних країнах.

Аналіз репрезентативності заповідних об'єктів вищого рангу на територіях підпровінцій та геоботанічних округів у межах України засвідчує, що у Средньоруській підпровінції та у 6 геоботанічних округах інших підпровінцій відсутні такі об'єкти високого державного рівня (НПП, ПЗ, БЗ):

8. Люблинсько-Волинський округ грабово-дубових, дубових лісів та остепнених лук (частково Дермансько-Острозький РЛП).

19. Північноподільський округ грабово-дубових, дубових лісів, остепнених лук та лучних степів.

21. Центральний Правобережнопридніпровський округ грабово-дубових, дубових лісів та лучних степів.

25. Південнокодринський округ пухнасто- та звичайнодубових лісів та разнотравно-злакових степів.

34. Саратський округ різнотравно-злакових степів.

37. Бузько-Інгульський округ злакових степів, подових лук та рослинності вапнякових відслонень.

У межах цих округів є території, достатні для охорони на високому рівні, і такі, що мають бути створені якомога швидше. Зокрема, Михайлівський ліс, один із найпівденніших великих соснових масивів (Північноподільський округ), пухнастодубові ліси в околицях міст Балта і Подільськ (колиш. Котовськ) (Південнокодринський округ), Тарутинський степ (Саратський округ), проектований Інгулецько-Висунський РЛП (Бузько-Інгульський округ) тощо.

У деяких округах існують природно-заповідні об'єкти високого рангу, але вони займають невеликі площини порівняно з площею геоботанічного округу:

3. Сандомирсько-Верхньодністровський округ дубових, дубово-соснових лісів, лук та евтрофних боліт (тільки РЛП «Стільське Горбогір'я», можливе збільшення мережі ПЗФ).

12. Київський правобережний округ грабово-дубових, дубово-соснових лісів, заплавних лук та евтрофних боліт (в межах м. Київ існують 2 невеликі за площею РЛП — Партизанська слава, та Дніпровські острови. Створення Чорнобильського заповідника).

13. Лівобережнополіський округ дубово-соснових, соснових лісів, заплавних лук і евтрофних боліт — можливе створення Дніпровського та Деснянського НПП.

4.3. Оцінювання територій за критеріями біотичного різноманіття

27. Південний Правобережнопридніпровський округ дубових лісів та лучних степів (тут тільки частково заходить територія РЛП «Кременчуцькі плавні», дубові ліси та лучні степи не охоплені охороною; необхідне заповідання Чорного лісу та інших лісових масивів).

30. Дністровсько-Бузький округ різнотравно-злакових степів та байрачних лісів (тільки частково в долині р. Південний Буг заходить територія НПП «Бузький Гард» — менш як 1 % порівняно із загальною територією округу).

39. Дніпровсько-Азовський округ злакових і полиново-злакових степів та подових лук (невелика площа об'єктів ПЗФ відносно загальної площини округу, низька зв'язаність об'єктів).

Для цих округів має бути проаналізовано співвідношення створених об'єктів ПЗФ із загальною площею округу і обґрунтовано можливість розширення їх мережі.

Оцінювання територій за просторово-динамічними критеріями. Визначення репрезентативності об'єктів ПЗФ ґрунтуються на твердженні, що заповідні об'єкти мають бути поєднаними у просторі та часі, їхня площа має бути достатньою для підтримання біорізноманіття. Оцінювання просторово-динамічних критеріїв є досить складним завданням, і на сьогодні така кількісна інформація відсутня. В основному з метою оцінювання використовують якісні характеристики, принципи формування екокоридорів, зокрема забезпечення міграційних шляхів для видів.

З урахуванням викладеного дуже важливим є аналіз кількості заповідних об'єктів та їх зв'язаності. Якщо цих показників недостатньо, необхідне розширення мережі об'єктів. Зокрема, у Дніпровсько-Азовському геоботанічному окрузі існують деякі об'єкти ПЗФ високого рангу (БЗ Асканія-Нова, Приазовський НПП), які, проте, мають низьку зв'язаність, що спричинено фрагментованістю ландшафтів. Тому необхідно розширити мережу об'єктів у цьому окрузі, а також відновити природну рослинність в межах окультурених ландшафтів. Міграційний підхід також дає змогу враховувати міграційні шляхи птахів, які мають бути охоплені охороною. Важливим є питання достатності площ об'єктів ПЗФ, яке також слід вирішувати на підставі наукових розрахунків. Зокрема, це можна виявити шляхом дослідження впливу ізоляції біотопів та їх фрагментації на видове багатство. Подібні дослідження проведено (Niebuhr et al., 2015) на основі вивчення міграції видів тварин між островами біорізноманітності різного розміру.

З метою забезпечення формування заповідних об'єктів відповідно до наведених принципів, зокрема, забезпечення функціонування екомережі особливу увагу необхідно звернути на долини річок, де, на відміну від плакорів, добре зберігаються природні риси біотичного різноманіття, характерні висока різноманітність екосистем, їх оригінальність, складна структурованість і динамічність. Ключовими компонентами долини річки є катена та заплава. Катену можна розглядати як складний комплекс, де інтегруються геоморфологічні, ґрунтотвірні процеси та ценозоутворення. У свою чергу, геоморфологічні процеси впливають на кінематику рельєфу, алювіальні, транзитивні, акумулятивні процеси. Ценозоутворення у межах катени визначається сукцесіями, що, на відміну від плакору, не досягають кінцевих стадій, а їх розвиток до стійкого стану зумовлений впливом лімітувальної дії певного зовнішнього

Розділ 4. Методологія оцінювання потенційних територій України щодо заповідання

фактора на певній сукцесійній ланці, яку слід трактувати як еоклімакс. Унаслідок процесів, що характеризуються певною спрямованістю, швидкістю, формуються вузлові стадії (ланки) рослинних угруповань, послідовність розміщення яких у долинах річок розглядають як ряди. Залежно від впливу того чи іншого лімітувального фактора або їх групи можна виділити літогенні, гідрогенні, псамогенні, автогенні ряди. Отже, значення катен полягає в тому, що на них найповніше виявляються природні як просторові, так і часові властивості екосистем, що характеризують різноманітність екосистем певного регіону та його динаміку [69].

Інший характер диференціації та функціонування має високодинамічна заплава, де спостерігається найнижча стійкість екосистем. Заплаву можна розглядати як ділянку збурення парагенетичної конфігурації ландшафту, що характеризується високою сезонною флюктуативністю, турбулентністю і навіть катастрофічними процесами, які становлять великий інтерес в аспекті дослідження динаміки екосистем.

Синдинамічний підхід до визначення репрезентативності ПЗФ передбачає охоплення охороною всіх компонентів сукцесійної системи регіону за умови забезпечення стану її рівноваги. З позиції збереження біорізноманіття важливим є недопущення випадіння будь-якої ланки, оскільки в такому разі унеможливоється самовідновлення цієї системи. При цьому якщо відсутній генетичний матеріал наступної стадії сукцесії, то руйнується структура ценозу та частково екотопу і, як наслідок, угруповання заміщається або похідною, або ранішою сукцесійною ланкою. А за відсутності діаспор попередньої стадії за певних порушень ценозу та екотопу угруповання не зможе відновитися до свого вихідного стану [6]. Вважаємо, що заповідні об'єкти кожного геоботанічного округу мають включати всі стадії сукцесії — від піонерних до клімаксів.

Однією із проблем забезпечення сучасною системою заповідних об'єктів сукцесійних ланок є режими функціонування цих об'єктів. Якщо заказники, природні регіональні та національні парки, біосферні заповідники передбачають різні режими використання, то природні заповідники, які створювалися з метою збереження унікальних та рідкісних екосистем, в умовах абсолютно заповідного режиму втрачають свою цінність. Особливо актуальною ця проблема є для таких динамічних екосистем, як степові заповідники. Як один із варіантів розв'язання цієї проблеми ми запропонували створення нового типу заповідників — екологічних заповідників на кшталт біосферних резерватів, але таких, що з різних причин не можуть мати відповідних сертифікатів МАБ ЮНЕСКО [21].

Важливим критерієм оцінювання просторово-динамічних аспектів репрезентативності заповідних об'єктів є їх розмірність. Насамперед мова йде про таку територіальну цілісність територій, яка забезпечувала б єдність і дієву охорону біосистем, тобто не допускала б штучної фрагментованості заповідних об'єктів. Це не означає можливості організації кластерного типу заповідних об'єктів, якщо такі кластери виконують функції доповнення, репрезентативності тих біосистем, що були відсутні у певному об'єкті. Мова йде про штучну фрагментованість, пов'язану з відомчими чи адміністративним розмежуванням, яке не забезпечує чи порушує природну цілісність системи (об'ек-

4.3. Оцінювання територій за критеріями біотичного різноманіття

та). З проблемами цілісності пов'язані питання меж об'єктів (наприклад, застосування басейнового принципу, проведення меж по природній межі перенесення речовин чи енергії) тощо. Іншою ознакою територіальності можуть бути розміри територій, що підтримують стан популяцій певних видів (наприклад, великих хижих тварин), формування повних трофічних ланцюгів, завершення пірамід розподілу енергії чи ресурсів). У межах високого освоєння території України це досить важко зробити, однак якщо мова йде про наукові критерії проведення меж та розмірність заповідних об'єктів, то це завжди слід мати на увазі.

Схарактеризовані підходи до оцінювання репрезентативності та попередні результати свідчать, що існуюча система заповідних об'єктів ще далека від оптимального стану, необхідні значні зміни. Виявлені «білі прогалини» потребують зусиль різних спеціалістів, що сприятиме оптимізації мережі заповідних об'єктів відповідно до сучасних вимог.

Оцінювання територій за зоологічними критеріями. Аналіз просторової щільноті раритетної частини фауни свідчить про існування кількох регіональних центрів фауністичного багатства. Такими насамперед є Карпатський та Гірсько-кокримський регіони, а також Волино-Поділля, Нижньодніпровські арени, меншою мірою — Середнє Подніпров'я та Слобожанщина. Очевидно, що значну частку їх фауністичного багатства складають види з обмеженим поширенням, що є ендемічними для цих ділянок або для території суміжних регіонів. Типовими представниками їх є альпійські та спелеобіонтні фауністичні угруповання. Найяскравішими та найвразливішими серед цих комплексів, що водночас є природними ядрами відповідних типів фауни, є монтанні, печерні та степові фауністичні угруповання.

Монтанні фауністичні комплекси представлені в Україні виключно в Карпатах і охоплюють як лісовий, так і субальпійський пояс. Значна кількість гірських видів та географічно ізольованих підвидових форм різних груп ссавців, птахів, хвостатих амфібій та риб має офіційний охоронний статус або отримає його вже у новому виданні Червоної книги України. Зауважимо, що саме тут збереглись ізольовані гірські популяції низки рідкісних в Україні бореальних видів хребетних після скорочення їх ареалів на рівнині. Карпатський регіон належить до числа територій з найвищим індексом заповіданості території (Загороднюк, Хоменко, 1995), однак природно-історичні процеси підвищення верхньої кліматичної межі лісу можуть привести до локального вимирання низки рідкісних видів зі складу монтанних угруповань.

Карстові печери є місцями концентрації кажанів та унікальної троглобіонтної фауни загалом. В основному тільки зі складу печерних угруповань відомі в Україні знахідки представників двох червонокнижних груп (у масштабах як національного, так і європейського червоного переліку) — родини підковоносих (*Rhinolophidae*, 2 види) та підродини довгокрильцевих (*Miniopterinae*, 1 вид). Такі «гарячі» ділянки репрезентують значну частку загального таксономічного багатства регіональної фауни, втім серед них практично відсутні об'єкти ПЗФ.

Іншу значну проблему становить формальне заповідання степових і лісостепових систем у тому просторовому їх обсязі, який не може забезпечити збереження наявних фауністичних комплексів у масштабах наявних заповідних ділянок розміром 200—500 га. Великі збережені донині цілинні ділянки

Розділ 4. Методологія оцінювання потенційних територій України щодо заповідання

на території Луганщини мають стати основою створення нових великих заповідних одиниць з реально потрібною для збереження таких угруповань площею від 10—30 тис. га. При уточненні переліку охоронних видів степові угруповання хордових займатимуть одне з провідних місць у рейтингу наявних в Україні угруповань, що потребують першочергових заходів охорони. Вже на сьогодні зі складу природних степових екосистем випали типові для Степу види великих ссавців, зокрема, більшість типових степових родів і видів гризунів (*Muriformes*), практично всі види ратичних (*Cerviformes*), копитних (*Equiformes*) і хижих ссавців (*Caniformes*), а так само змій (*Viperiformes*) та більшості груп великих птахів — хижих (*Falconiformes*), журавлеподібних (*Gruiformes*) тощо.

4.4. ОЦІНЮВАННЯ СТАНУ ЛАНДШАФТІВ І ЛАНДШАФТНОГО РІЗНОМАНІТТЯ

Поняття про ландшафт. Основні підходи до інтерпретації поняття. «Ландшафт» — поняття, що активно використовують не лише у ландшафтознавстві, а й поза його межами — у інших наукових дисциплінах, мистецтві, у сфері юриспруденції — правових документах, зокрема міжнародних: Всеєвропейській стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття (1995), Європейській конвенції про ландшафти (2000) тощо. Цей факт засвідчує наявність широкого спектра трактувань зазначеного поняття. У межах класичного ландшафтознавства як природничо-географічної дисципліни є множина підходів до його розуміння, за кожним з яких стоять наукові школи зі своїми багаторічними традиціями [12].

Для цілей нашого дослідження доцільно відштовхуватися від бачень ландшафту, що знаходяться у межах природничої та соціоприродознавчої груп його інтерпретацій. Це два погляди на ландшафт, поширені у межах традиційного ландшафтознавства, як на територіальний комплекс, утворений: а) взаємодією компонентів природи; б) тілами природного та антропогенного походження.

Перший із зазначених підходів до трактування поняття «ландшафт», що лежить в основі створення традиційних карт ландшафтів, дає змогу розкрити територіальні закономірності та особливості диференціації природи. Наявний на земній поверхні рисунок антропогенних змін накладається на контури ландшафтних виділів. У такому разі говорять про природний ландшафт, змінений діяльністю людини.

Другий підхід до трактування вказаного поняття акцентує увагу на сучасному стані території, як на результаті змін природних умов під впливом діяльності людини. За такого бачення ландшафту при виокремленні окремих ландшафтних виділів значну, а часом і першочергову увагу приділяють сучасному стану використання території. Тоді говорять про польові, сельбищні, садово-паркові та інші ландшафтні комплекси. Такі ландшафти називають антропогенними, які прийшли на зміну природним і займають нині практично усю поверхню Землі.

Сучасні ландшафти. Аналіз і оцінювання сучасного стану ландшафтів у нашему досліджені пропонуємо виконувати на основі методичних підходів

4.4. Оцінювання стану ландшафтів і ландшафтного різноманіття

до моделювання екологічних територіальних одиниць (Ecological Land Units — ELU). Зазначені підходи були реалізовані при створенні карти «Екологічні земельні одиниці Світу» (World Ecological Land Units Map) [103], комплексної за змістом розробки, у якій брали участь Асоціація американських географів, Геологічна служба США, компанія ESRI та Група спостереження за Землею (The Group on Earth Observation).

У США модель ELU використовують у цілях охорони природи, зокрема у великомасштабних проєктах із планування природоохоронних заходів, установлення пріоритетів збереження ландшафтів тощо [59, 73]. Подібні методичні підходи використано при картографуванні рослинності Північної Аляски — Integrated terrain unit mapping (ITUM) [100], у проєкті створення бази даних (кадастру) щодо природних ресурсів Австралії — Australian Soil Resource Information System [61]. В Україні методичний підхід до визначення та аналізу структури змінених унаслідок антропогенного впливу ландшафтів, зокрема, застосовано при вивчені наслідків аварії на Чорнобильській АЕС [14, 46].

У контексті цих напрацювань *екологічну територіальну одиницю* (ELU) визначають як ареал поєднання своєрідних біокліматичних, літологічних умов, форм земної поверхні і типів земного покриву (Land Cover) [90]. Модель ELU є за своєю суттю географічною — її зasadничі положення біжжчі до концепції геоекосистем, ніж до біоекосистем, тому що увагу закентовано передусім на комплексі фізичних особливостей території, що формують ландшафт, а не на біоті [59, 88]. Клімат, рельєф і літологічні умови є фізичними «драйверами» (факторами) розподілу рослинності, оскільки вони багатоманітно впливають на фізико-хімічні умови ґрунту, параметри місцевого клімату і мікроклімату (сумарне випаровування, опади, температуру, вітер, хмарність та радіаційний режим тощо). До цих складових ми долучили ґрунти, які є однією із головних складових ландшафтного комплексу і його важливою діагностичною ознакою. Критерій ґрутового покриву має посилити зasadничі положення виокремлення ландшафтних одиниць.

Людина та її вплив на ландшафт у цій моделі враховані через включення інформації про земний покрив, оскільки деякі класи земних покривів пов'язані із землекористуванням певних типів — штучні поверхні та міські території, поля та ін. Людина та її вплив у моделі ELU враховані через включення даних щодо земного покриву. Часто поняття земного покриву вважають синонімом землекористування (LandUse), хоча це не зовсім правильно. Земний покрив є сучасним (біо)фізичним покриттям Землі [63], тобто мова йде про стан земної поверхні, «як є», — забудова, заасфальтовані ділянки, водні поверхні і, звичайно, рослинний покрив.

Базові підходи до визначення сучасного стану ландшафтів. Стан збереження природних ландшафтів може бути оцінений за результатами аналізу їхньої компонентної структури [14, 46]. В основі аналізу — порівняння вихідного стану ландшафтів і сучасного їх використання. Вихідний, або природний, стан ландшафтів відображається на ландшафтних картах. Ці карти укладають на підставі аналізу компонентної структури, вони характеризують інваріант ландшафту. Наступний крок — аналіз сучасного землекористування. Порівняння вихідного стану ландшафтів і їх сучасного використання дає змогу ви-

Розділ 4. Методологія оцінювання потенційних територій України щодо заповідання

значити ступінь зміни або порушення структури (будови) антропогенізованого природного комплексу і оцінити, наскільки ландшафт є збереженим, тобто наскільки відповідає вихідному, природному, стану.

Ландшафти, які зазнали впливу людської діяльності, можуть бути класифіковані з огляду на зміненість їхньої компонентної структури за принципом провідного фактора.

- *Літоваріантні* — із незворотною зміною літогенної основи. Чинниками, що призводять до таких перетворень, є промислова, міська і сільська забудова, створення штучних водойм, каналів, дамб, добування корисних копалин і створення кар'єрів, прокладання автомобільних доріг з твердим покриттям і залізниць. Зазвичай, літоваріантні ландшафти займають незначні площи, проте зазнають найбільших, часом незворотних перетворень.

- *Гіроваріантні* — із зміненим режимом зволоження, порушеннями природного водного балансу, що формуються у зонах підтоплення, у місцях спорудження дамб, у зонах впливу осушувальних меліоративних систем.

- *Фітоваріантні* — із зміненим рослинним покривом. Причиною таких перетворень є використання їх під сільськогосподарські угіддя із повним заміщенням природної рослинності, а також лісове господарство, що виражається у зміні типових біоценозів, штучній заміні їх певним одним видом, наперед сосною. Однак лісові ландшафти найменш змінені й найбільше відповідають природним умовам, їхній стан може розглядати як найбільш наближений до природного.

Комплексним показником, що дає змогу оцінити ступінь збереженості природних ландшафтів, є коефіцієнт антропогенного перетворення [56, 57]. Методика, яку розробив професор П.Г. Шищенко, базується на розрахунку регіонального індексу антропогенного перетворення. Суть її полягає у тому, що кожному виду землекористування присвоюють ранг і вагу антропогенного перетворення, які визначають експертним шляхом і які показують внесок кожного з виду людської діяльності у перетворення природного ландшафту. Крім того, враховують частку площи, яку займає певний вид землекористування у межах ландшафту. Коефіцієнт антропогенного перетворення розраховують за формулою

$$K_{\text{ан}} = \frac{\sum_{k=i}^n (r_i \times p_i \times q)}{100},$$

де $K_{\text{ан}}$ — коефіцієнт антропогенної перетвореності; r_i — ранг антропогенного перетворення ландшафтів i -видом використання; p_i — площа рангу (%); q — індекс глибини перетворення ландшафту; n — кількість виділів у межах контуру ландшафту; ділення на 100 — для зручності користування значеннями коефіцієнта.

Коефіцієнт антропогенного перетворення змінюється у межах $0 > K_{\text{ан}} > 10$ і характеризує таку загальну закономірність: чим більша площа виду природокористування і вище індекс глибини та рангу відповідного такому виду природокористування, тим ландшафт більшою мірою перетворений господарською діяльністю. Ці показники змінюються в межах $0 > K_{\text{ан}} > 10$ і характеризують таку загальну закономірність: чим більша площа виду природоко-

4.4. Оцінювання стану ландшафтів і ландшафтного різноманіття

ристування і вищий індекс глибини перетворення ним ландшафтів, тим більший ступінь перетворення ландшафту [56]. Розрахунок коефіцієнта $K_{\text{ап}}$ спирається на аналіз ландшафтної структури досліджуваної території, яка є індикатором природного (вихідного) стану та структури сучасного використання території. На значних за площею територіях для визначення сучасної структури землекористування найбільш доцільним і ефективним є застосування даних ДЗЗ.

Запропонована методика оцінювання стану трансформованості природних ландшафтів ґрунтуються на аналізі структури сучасного землекористування, ключем до з'ясування якої є дані щодо земного покриву (Land Cover). Ці дані використовують для розрахунку коефіцієнта $K_{\text{ап}}$ [56], який трактують як показник ступеня збереженості природного ландшафту: чим менше значення коефіцієнта, тим більший ступінь відповідності стану ландшафту його природному стану.

Ландшафтне різноманіття. Уявлення про неоднорідність або гетерогенність (heterogeneity) території є одним з фундаментальних у сучасній ландшафтній екології — постулюється тісний зв'язок між просторовим рисунком, структурою (spatial patterns) та процесами, що відбуваються у ландшафті [97].

Це процеси різної природи, зокрема ті, що істотно впливають на просторову організацію біоти та безпосередньо стосуються біорізноманіття. У ландшафтознавстві таку гетерогенність інтерпретують через поняття ландшафтного різноманіття (ЛР). Тому, показник ЛР є одним із важливих критеріїв оцінювання важливості території з позиції її заповідання. Детальніше поняття ландшафтного різноманіття та його типи розглянуто у публікаціях [9, 23, 40, 54, 72], його зв'язок з біотичним різноманіттям — у працях [70, 76, 81, 101].

Гетерогенність (англ. heterogeneity) у контексті природничих досліджень — властивість чи стан, що полягає у наявності різнопідвидових складових, наприклад місцевостань чи типів покриву, що існують у ландшафті, на відміну від гомогенності, для якої характерна однорідність його складових [81]. Гетерогенність виявляється на рівні усіх компонентів природи: поверхневих і підстильних відкладів, поверхневих і підземних вод, ґрутового і рослинного покривів та проявів діяльності людини: мережі доріг, поселень, плям сільськогосподарських угідь, промислових об'єктів тощо. Вияв такої гетерогенності тісно пов'язаний із поняттям різноманіття. Різноманіття неживої природи — **георізноманіття** [83], живої — **біорізноманіття**. Своєрідний інтегративний вияв цих різноманіттів — **ландшафтне різноманіття**.

Ландшафтне різноманіття — реально існуюча на земній поверхні множинність створених природою (а тепер майже скрізь тією чи іншою мірою антропогенізованих) цілісних дискретно-континуальних структур — ландшафтних комплексів будь-якого розміру та ієрархічного рангу — від ландшафтних фаций і урочищ до ландшафтних районів, мезо-, макро- та мегарегіонів та їхньої генеральної структури — ландшафтної сфери Землі [9]. Це визначення тісно корелює із трактуванням ландшафту як природного, хоча й антропогенізованого на цей час. До розгляду сучасних ландшафтів як антропогенних близьким є визначення ЛР як різноманіття типів земного покриву (Land Cover), що відображає наявний стан різних ділянок поверхні.

Розділ 4. Методологія оцінювання потенційних територій України щодо заповідання

М.Д. Гродзинський [12] усю сукупність «різноманіть ландшафтних різноманітт» зводить до чотирьох його основних вимірів, які закономірно доповнюють один одного. У контексті нашого дослідження слід зупинитися на двох із них: просторово-структурному та ландшафтно-антропічному. Їх виділення чітко корелює з поглядами В.М. Пащенка [41], який розрізняє первинне (інварінатне) та вторинне (варіантне) ландшафтне різноманіття.

Просторово-структурне ландшафтне різноманіття стосується територіальної структури ландшафту, визначається його метричними, топологічними і типологічними особливостями. Розрізняють три аспекти просторово-структурного різноманіття ландшафтів, кожен з яких характеризується відповідними показниками: хорологічне, типологічне та «інтегроване» різноманіття територіальних ландшафтних структур. Хорологічне різноманіття визначається кількістю контурів геохор у регіоні, а типологічне є функцією від кількості видів геохор. «Інтегральне» ландшафтно-структурне різноманіття (складність територіальної структури ландшафту) — характеристика, що поєднує оцінки хорологічного та типологічного різноманіття.

Антрапічне ландшафтне різноманіття стосується територіальної структури сучасного ландшафту, що представлена поєднанням земель різного використання і стану — різноманіття угідь або типів земельних покривів (Land Cover) у межах певної території. Антропічне ЛР порівняно із структурно-ландшафтним значно динамічніше. Показники для розрахунків антропічного ландшафтного різноманіття є тими самими, що і для просторово-структурного ЛР. Проте їх розраховують не за контурами і типами ландшафтних виділів, а за контурами угідь або типів земельних покривів [12].

Показники ландшафтного різноманіття визначають за допомогою ландшафтних метрик. *Ландшафтні метрики* (landscape metrics) — алгоритми, що у кількісній формі визначають різноманітні характеристики ландшафту; такі розрахунки стосуються окремих виділів, або патчів (patches), їх класів (classes) та усієї території у цілому (landscape mosaics). Ландшафтні метрики визначають два основні аспекти структури ландшафтів: композицію (composition) та конфігурацію (configuration).

Композиція ландшафтів пов'язана із різноманіттям типів і кількістю виділів (патчів) безвідносно до їх просторових характеристик та специфіки просторової організації. Конфігурація ландшафтів на відміну від їх композиції є проявом просторової організації складових ландшафту, зокрема особливостей їх взаємного розташування у межах ландшафтної мозаїки, враховує такі просторові параметри, як форма, відстань, характер межі тощо [97].

Кожна ландшафтна метрика відображає лише певний аспект структури ландшафту, пов'язаний із конкретними екологічними процесами. Тому виникає необхідність їх поєднаного використання.

У табл. 4.5 наведено базові метрики різноманіття (diversity metrics), які розраховують за програмою FRAGSTATS. Вони відображають особливості композиції та структури ландшафту, ґрунтуються на розрахунку двох складових — багатства (richness) та рівномірності (evenness). Багатство стосується кількості наявних типів виділів (патчів), рівномірність — розподілу по території виділів (патчів) різних типів [71].

4.4. Оцінювання стану ландшафтів і ландшафтного різноманіття

Таблиця 4.5. Основні метрики різноманіття, які використовує програма Fragstats

№ п/п	Назва метрики (індексу)	Формула	Зміст показника та коментарі
1	Індекс багатства типів виділів (патчів) (Patch Richness — PR)	$PR = m, PR \geq 1$	Відображає кількість типів виділів (патчів) у межах ландшафту. Один із найпростіших показників, що відображає композицію ландшафту. Не відображає відносного багатства типів виділів (патчів)
2	Індекс щільноти ландшафтного різноманіття (Patch Richness Density — PRD)	$PRD = \frac{m}{A} (10,000)(100), PRD \geq 0$	Показує кількість різних типів виділів (патчів) у межах ландшафту в розрахунку на одиницю площини
3	Індекс різноманіття Шеннона (SHDI)	$SHDI = -\sum_{i=1}^m (P_i \ln P_i), SHDI \geq 0$	Відображає одночасно кількість типів патчів і рівномірність їхнього поширення (в умовних одиницях). Якщо $SHDI = 0$, то наявний тільки 1 тип виділів (патчів) (немає різноманіття). Збільшується зі зростанням кількості типів патчів і/або рівномірності їх розподілу
4	Індекс різноманіття Сімпсона (SIDI)	$SIDI = 1 - \sum_{i=1}^m P_i^2, 0 \leq SIDI < 1$	Відображає ймовірність того, що дві випадково вибрані точки належатимуть фрагментам різного класу (умовні одиниці). $SIDI = 0$ за умов, якщо наявний тільки 1 тип виділів (патчів) (немає різноманіття). $SIDI$ зростає до одиниці, якщо збільшується кількість типів патчів і/або рівномірність їх розподілу. Вищі значення індексу свідчать про вищу різноманітність (вищу ймовірність того, що вибіркова пара точок належить різним класам)
5	Індекс рівномірності Шеннона (SHEI)	$SHEI = \frac{-\sum_{i=1}^m (P_i \cdot \ln P_i)}{\ln m}, 0 \leq SHEI \leq 1$	Становлять частку від максимально можливого показника індексу різноманіття Шеннона (умовні одиниці). $SHDI = 0$ за умов, якщо ландшафт містить тільки 1 виділ (патч) і наближається до нуля при вкрай нерівномірному розподілі типів патчів. $SHDI = 1$, якщо розподіл площ між різними типами патчів є рівномірним (однакова частка)
6	Індекс рівномірності Сімпсона (SIEI)	$SIEI = \frac{1 - \sum_{i=1}^m P_i^2}{1 - \left(\frac{1}{m}\right)}, 0 \leq SIEI < 1$	Частка від максимально можливого показника індексу різноманіття Сімпсона (умовні одиниці). $SIDI = 0$, якщо ландшафт містить тільки 1 виділ (патч) і наближається до нуля при вкрай нерівномірному розподілі типів патчів. $SIDI = 1$, якщо розподіл площ між різними типами патчів рівномірний (однакова частка)

Примітки: m — кількість типів виділів (патчів); m_{\max} — максимальна кількість типів виділів (патчів); A — загальна площа території дослідження, m^2 ; P_i — частка ландшафту, зайнята виділом (патчем) i -го типу.

Розділ 4. Методологія оцінювання потенційних територій України щодо заповідання

Для виконання цієї частини дослідження як вихідну основу для аналізу використано растр сучасних ландшафтів, що відображає як незмінні природні передумови для формування екосистем (біоклімат, літологія, рельєф), так і типи земного покриву (land cover). Роздільна здатність вихідних растрових геоданих 250 м. Використання вихідних даних із такою роздільною здатністю зумовлене не лише їх перебуванням у відкритому доступі. Як показало дослідження Т. Кучми [31], найменш чутливими до просторого розрізnenня вихідних даних є індекси групи різноманіття, зокрема індекс різноманіття Шеннона (SHDI) та індекс рівномірності (SIEI). Коefіцієнт кореляції за Пірсоном для цих індексів є високим, як і між вибірками з розрізnenням 250 та 30 м ($R > 0,80$ при $p < 0,001$). Таким чином, для визначення ландшафтних метрик на регіональному рівні є усі підстави для заміни вихідних даних з просторовим розрізnenням від 30 м на дані з розрізnenням 250 м.

Оцінювання з метою визначення територій, значущих з позиції заповідання, доцільно здійснювати за допомогою ландшафтних метрик, що належать до групи метрик різноманіття (diversity metrics). Базовим для таких розрахунків нами визначено індекс різноманіття Шеннона (SHDI).

4.5. ОЦІНЮВАННЯ РАМКОВИХ УМОВ ЗАПОВІДАННЯ, СУСПІЛЬНОЇ ЗНАЧУЩОСТІ ПЕРСПЕКТИВНИХ ТЕРИТОРІЙ ДО ЗАПОВІДАННЯ ТА МОЖЛИВОСТЕЙ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОТЕНЦІАЛУ ЕКОСИСТЕМНИХ ПОСЛУГ

Визначення рамкових умов заповідання є обов'язковою ланкою оцінювання потенційних територій України щодо заповідання. Характеристика рамкових умов дає змогу у стислом вигляді проаналізувати основні параметри й особливості економічного та соціального розвитку територій, специфіки екологічної ситуації у їх межах.

У межах зазначеного аналізу має бути схарактеризовано:

- географічне положення регіону та його природно-ресурсний потенціал як передумови розвитку;
- площину території та густоту населення, його структуру, динаміку природного руху і місце регіону за цими показниками в Україні;
- адміністративно-територіальний устрій регіону;
- основні параметри рівня економічного розвитку регіону (обсяги валового регіонального продукту, структури господарського комплексу, промислового та сільськогосподарського виробництва тощо) та порівняння регіону за цими показниками з іншими регіонами в межах України;
- загальну структуру землекористування, зокрема структуру земельних угідь за категоріями;
- екологічну ситуацію в регіоні;
- основні параметри антропогенного впливу на стан і якість компонентів навколошнього середовища (обсяги водоспоживання і скидання забруднених стічних вод, викидів шкідливих речовин в атмосферний басейн, обсяги утворення відходів різного класу шкідливості);

4.5. Оцінювання рамкових умов заповідання, суспільної значущості перспективних територій ...

- наслідки антропогенного впливу на стан компонентів довкілля та здоров'я населення;
- основні показники ПЗФ на поточний період;
- пріоритетні завдання у природоохоронній сфері, що визначені у стратегічних документах розвитку регіону.

Оцінювання *суспільної значущості* при створенні територій ПЗФ має ґрунтуватись на таких положеннях.

1. Потенційний внесок території, що охороняється, з позиції розвитку локальної, регіональної та національної економіки.
2. Наявність об'єктів історико-культурної спадщини або відомостей про їх потенційну наявність і характеристики.
3. Наявність місць, що наділені сакральними властивостями для місцевої громади, регіону, країни.
4. Наявність об'єктів природно-рекреаційного використання або відомостей про їх потенційну наявність і характеристики.
5. Естетика ландшафтів.
6. Потенційні можливості використання природно-рекреаційного потенціалу території з погляду можливостей забезпечення існуючих туристично-рекреаційних потреб на локальному, регіональному та національному рівнях.
7. Потенційні можливості використання історико-культурного потенціалу території з точки зору можливостей забезпечення існуючих туристично-рекреаційних потреб на локальному, регіональному та національному рівнях.
8. Потенційні можливості використання природно-ресурсного та історико-культурного потенціалу території з позиції виконання вимог міжнародних документів природоохоронного характеру, країною-учасницею яких є Україна.
9. Затребуваність використання природно-рекреаційного та історико-культурного потенціалу території з позиції можливостей забезпечення існуючих туристично-рекреаційних потреб на локальному, регіональному та національному рівнях (йдеться про кількість наявного населення, його розподіл за віковою структурою, рівнем доходів та іншими чинниками, що формують потребу у формуванні туристичного продукту).
10. В особливих випадках — затребуваність використання природно-рекреаційного та історико-культурного потенціалу унікальних територій з погляду можливостей забезпечення існуючих туристично-рекреаційних потреб на міжнародному рівні.
11. Потенціал екосистемних послуг території та можливості його реалізації у разі встановлення природно-заповідного режиму.
12. Можливості комплексного використання природних комплексів та об'єктів історико-культурної спадщини для розвитку туризму і рекреації.
13. Стратегічне екологічне оцінювання, моделювання та моніторинг комплексного використання об'єктів ПЗФ як елементів у системі організації процесу природокористування в регіоні.
14. Можливості організації наукових досліджень, моніторингу стану навколошнього середовища.
15. Можливості використання території/об'єкта ПЗФ для цілей освіти/просвіти.

Розділ 4. Методологія оцінювання потенційних територій України щодо заповідання

16. Значущість території з позиції підтримки загального екологічного балансу в регіоні.

Рамкові умови мають містити і стисле оцінювання *потенціалу екосистемних послуг* території регіону, що важливо у контексті вирішення завдань переходу до сталого розвитку.

Актуальність впровадження в практику оцінювання і використання екосистемних послуг зумовлена низкою причин. На територію України, яка займає менш як 6 % площин Європи, припадає приблизно 35 % європейського біорізноманіття. Наприклад, до переліку водно-болотних угідь міжнародного значення в Україні віднесено 33 об'єкти загальною площею 676 251 га. Унікальними є гірські природні комплекси Криму і Карпат, які виконують найважливіші природорегулювальні та кліматоформувальні функції в масштабах Європи, а також екосистеми Чорного і Азовського морів.

Разом з тим у зв'язку з особливостями історично сформованого характеру природокористування на території країни потенціал екосистемних послуг в Україні значною мірою підріваний. Так, природні степові екосистеми практично зникли з території України внаслідок інтенсивного розвитку сільського господарства (раніше степовий біом займав близько 40 % території держави).

Площа водно-болотних угідь скорочується через осушення, вони деградують під впливом господарської діяльності людини. Половина лісових екосистем є штучними. Як назначають фахівці, збереженню екосистем сільськогосподарських земель загрожують наслідки нераціональної практики сільського господарства, водних екосистем — незбалансоване ведення господарської діяльності в басейнах водойм, незаконне використання водних живих ресурсів, недотримання обмежень діяльності у прибережних захисних смугах та водоохоронних зонах, степових екосистем — запіснення, розорювання, водно-болотних угідь — порушення гідрологічного режиму.

Впровадження концепції екосистемних послуг стратегічно важливе для розвитку та функціонування системи територій, що охороняються, і в Україні, і у світі.

Для України це питання актуалізується низькими порівняно із європейськими показниками рівня заповіданості території, взятими на себе зобов'язаннями щодо збільшення частки ПЗФ у загальній площині держави. У зв'язку з цим на нових заповідних територіях постане завдання щодо забезпечення переходу від домінуючих досі традиційних видів ресурсовиснажувального природокористування до видів діяльності на основі використання потенціалу екосистемних послуг.

На сьогодні в Україні населення локальних громад, у межах яких планується організація територій заповідання, часто виступає проти, не вірячи у можливості мати з цього економічні дивіденди. Про зазначене, зокрема, свідчить історія навколо відкриття НПП «Холодний яр» у Черкаській обл.

Значною мірою це зумовлено «неявним» характером корисності збережених екосистем для життєдіяльності людини та громади. В українському суспільстві, з його низькою екологічною свідомістю на фоні бідності, нездовільного рівня соціально економічного розвитку країни та її регіонів, концепція екосистемних послуг набуває особливої актуальності.

4.5. Оцінювання рамкових умов заповідання, суспільної значущості перспективних територій ...

Отже, доцільними є обґрунтування загальної цінності різних видів послуг екосистем, а також, за можливості, розробка індикаторів для наукового оцінювання та коригування суспільного сприйняття.

Насамперед зупинимось на майже «непомітному» виді послуг заповідних екосистем — регулювальних послугах. Це регулювання якості підземних і поверхневих вод, водного балансу території в цілому, призупинення ерозійних процесів, забезпечення оптимального балансу міжвидових зв'язків, якості повітря та оптимізації мікроклімату. Для місцевого населення це означає споживання чистої води та повітря, відсутність підтоплень, збереження родючості ґрунтів, умов ведення сільського господарства на прилеглих територіях. На глобальному рівні можна говорити не лише про збереження властивостей компонентів ландшафту, а й про вплив на зміну клімату, депонування вуглецю тощо.

Очевидно, що найезрозумілішими для місцевого користувача можуть стати так звані послуги з постачання (забезпечення), що демонструють «монетизовану» вигоду через окремі види економічної діяльності — сільське господарство, рекреацію. В Україні відповідні можливості створені в рамках такої категорії заповідання, як національні парки, а в майбутньому — й біосферні резервати. Вже на сьогодні цінність наданих екосистемних послуг може бути відображеня показниками доходу від перебування відвідувачів (а опосередковано — і створенням робочих місць). Щоправда, за доходами українські території суттєво поступаються європейським аналогам.

Диверсифікація економічної діяльності в сільській місцевості значною мірою пов'язана з розвитком туризму (локальні ресурси для регионального, національного, рідше глобального дозвілля), органічним землеробством та/або позицюванням локальних чи регіональних брендів, відродженням традицій та ремесел, маркетинговими стратегіями для місцевих фермерів, підтримкою соціального капіталу. Одним із вдалих прикладів реакції є співпраця сільських громад з біосферними резерватами в Німеччині. За останніми даними світова мережа об'єднує 631 біосферний резерват у 119 країнах світу, з них — 289 у 34 країнах Європи та Північної Америки. Незважаючи на спільні критерії внесення територій до списку ЮНЕСКО, в різних країнах це доволі відмінні за площею та якістю управління утворення.

Загальна площа біосферних резерватів Німеччини — 1 846 904 га, 15 резерватів приймають близько 65 млн відвідувачів щорічно, що відповідає обороту майже в 3 млрд євро. Це суттєвий внесок у розвиток місцевої економіки. До того ж на двох відвідувачів припадає один свідомий щодо охоронного статусу території. Високі прибутки тут отримують не лише привабливі за природними ландшафтами біосферні резервати, на кшталт баварського «Berchtesgadener». Одним із показових є приклад резервату «Spreewald», де креативне поєднання унікального культурного ландшафту і важливих для збереження біорізноманіття природних територій та зважена концепція управління ними дали змогу розвинуті не лише екологічний туризм (в середньому — 4 млн туристів на рік), а й органічне землеробство, збалансоване сільське господарство. Нині одноіменна марка харчової продукції (передусім — огірки) є однією з найпопулярніших у Німеччині, що також сприяє зайнятості близько 50 тис. осіб, які проживають у регіоні. Однак слід зазначити, що розвиток і менеджмент біосферних резерватів та інших природоох-

Розділ 4. Методологія оцінювання потенційних територій України щодо заповідання

ронних територій в Німеччині ґрунтуються на детально розроблених матеріалах планування, узгоджених з усіма зацікавленими сторонами і насамперед з місцевою громадою.

Ще потужнішим джерелом доходів може стати і збалансоване ведення сільського господарства. Продукти, отримані у безпосередній близькості (у господарській зоні) заповідних територій, мають вищу вартість та користуються попитом якщо не на внутрішньому (що регламентується поки що низькими доходами населення), то на зовнішньому ринку.

Повертаючись до питання досліджень за тематикою екосистемних послуг, зазначимо, що більшість з них в Україні виконують вчені економічних спеціальностей, що найчастіше є лише теоретичним відпрацюванням досвіду зарубіжних колег, без відповідної адаптації і без усвідомлення істинної цінності компонентів природи, специфіки екосистем. Недостатнім є і ступінь систематизації пропонованих підходів.

Виходячи з міждисциплінарного характеру проблематики екосистемних послуг, потрібно наголосити на важливості залучення географічної методології, що лежить в основі вивчення територіальних аспектів взаємодії суспільства й природи і має значний інтеграційний потенціал. Важливим елементом є також використання інформації про сучасний стан навколошнього середовища, минулі та нинішні тренди його змін, систематизованої у багатьох публікаціях, зокрема виданих Інститутом географії НАН України.

Згідно із визначенням, розробленим у рамках діяльності глобальної ініціативи «Економіка екосистем і біорізноманіття» (ТЕЕВ), екосистемні послуги є прямим і непрямим внеском екосистем у людський добробут. Виділяють такі види екосистемних послуг, як послуги з надання певних продуктів (генетичні ресурси, їжа, тканини), що регулюють послуги (регуляція клімату, водного середовища та ін.), культурні послуги (рекреація, естетичні цінності), що підтримують послуги (виробництво біомаси, кисню, формування ґрунтів та ін.). Таким чином, стає зрозумілою необхідність комплексного оцінювання вартості функціонування екосистем, яка в розумінні сучасного українського суспільства практично вичерпується одним видом послуг — надання продукції. Потенціал такого оцінювання закладений не тільки у відомих географічних розробках і публікаціях, наприклад, монографіях «Конструктивно-географічні основи раціонального природокористування в Українській РСР. Теоретичні та методичні дослідження», «Конструктивно-географічні основи раціонального природокористування в Українській РСР. Київське Придніпров'я», «Картографічні дослідження природокористування», а й в сучасних розробках стратегії збалансованого економічного, соціального та екологічного розвитку регіонів, методичних і практичних розробках у сфері територіального планування.

Одним із кроків на шляху впровадження екосистемного підходу можна вважати інтеграцію екологічно орієнтованого (ландшафтного) планування в територіальні плани. Це дасть змогу отримати комплексну інформацію про стан усіх компонентів довкілля, про зміни, що відбуваються в них під впливом діяльності людини, обґрунтувати оптимальний напрям використання тієї чи іншої території на основі балансу між природоохоронними та іншими цілями. За підходами, вдосконаленими географами при апробації інструменту ландшафтного планування [45], можна не тільки оцінити естетичну та куль-

4.5. Оцінювання рамкових умов заповідання, суспільної значущості перспективних територій ...

турну цінність ландшафту, а й опрацювати інтегральні цілі їх розвитку. Йдеться про демонстрацію можливостей просторового оцінювання стану навколошнього середовища, визначення цінності різних природних комплексів (зокрема особливо охоронюваних територій), обґрунтування компенсаційних заходів, усунення практики диспропорційного використання екосистемних послуг.

Перший найвідоміший досвід глобального оцінювання екосистемних послуг дав сумарну річну оцінку усіх функцій природних екосистем планети в середньому в 33 трлн дол. США (табл. 4.5).

За оцінками провідних зарубіжних дослідників, у цілому на планеті охоронені території можуть мати вигоди від екосистемних послуг і виробляти товарів на суму 4400—5200 млрд дол. США на рік. За підрахунками окремих вітчизняних фахівців, частка екосистемної складової природного багатства України становить понад 16 % [1].

ПЗФ — складна у ресурсному розумінні система, яка складається із різнопрофільних об'єктів, що мають за мету іноді протилежні напрями діяльності. Так, за законом «Про природно-заповідний фонд України» об'єкти ПЗФ можна використовувати у природоохоронних потребах, у науково-дослідних цілях, для оздоровлення та рекреації, у освітніх та виховних цілях і для потреб

Таблиця 4.5. Економічна цінність екосистемних послуг [3]

Екосистемна послуга	Цінність, трлн дол. США
Грунтоутворення	17,1
Рекреація	3,0
Колообіг азоту	2,3
Водаобіг і водозабезпечення	2,3
Регуляція клімату (температура і вологість)	1,8
Оселища	1,4
Захист від повеней та штормів	1,1
Їжа та сировина	0,8
Генетичні ресурси	0,8
Баланс атмосферного повітря	0,7
Опилювання	0,4
Решта послуг	1,6
Загальна цінність екосистемних послуг	33,3

Таблиця 4.6. Екосистемні послуги лісу і одержувачі дивідендів [3]

Послуга лісу	Вигоди	Одержанувач дивідендів
Поглинання CO ₂	Запобігання зміні клімату	Світова спільнота
Запобігання ерозії в сільському господарстві	Збільшення врожайів	Сільське господарство
Водорегулювання у водоохоронних зонах	Запобігання повеням	Розташовані вниз за течією локальні громади/спільноти, економічні об'єкти
Очищення повітря від забруднення	Здоров'я населення	Локальні спільноти
Збереження біорізноманіття	Медицина, естетика, забезпечення стійкості екосистем	Світове співтовариство, спільноти, спільноти різних рівнів. Медичний сектор
Продукування побічних продуктів лісу	Збір грибів, ягід, лікарських трав	В основному локальні спільноти

Розділ 4. Методологія оцінювання потенційних територій України щодо заповідання

моніторингу. Крім того, може відбуватись інша господарська діяльність, якщо вона не перешкоджає цільовому призначенняю територій. Це означає, що ботанічні заказники можна використовувати для потреб мисливства, а геологічні пам'ятки природи — для потреб випасання худоби або пікніків тощо. Крім того, більшість природоохоронних територій активно використовують для рекреаційних потреб (тільки національні парки відвідує близько 1 млн осіб за рік). Таким чином, об'єкти ПЗФ є ресурсним буфером, який необхідно охороняти для майбутніх поколінь.

Характеристики та потенціал екосистемних послуг прямо залежать від особливостей територій, що підлягають заповіданню. Зокрема, лісові території є одними з найбільших потенційних постачальників екосистемних послуг, що зумовлює пріоритетність їх заповідання. Ліси надають широкий спектр екосистемних послуг (табл. 4.6). Їх користувачами та отримувачами відповідних дивідендів є мешканці територій, що можуть бути розташовані далеко за межами лісовокритих територій. Приклади визначення вартості лісових екосистемних послуг наведено у табл. 4.7.

Таблиця 4.7. Види вартості лісових екосистемних послуг [29]

Вартість	Характеристика вартості	Приклад
Пряме використання	Блага та екосистемні послуги, які безпосередньо використовують у господарській діяльності. Економічну доцільність визначають на основі ринкових цін на виготовлену продукцію, тобто загальна оцінка лісових ресурсів дорівнює множині добутків ціни продукції на її максимально можливу кількість	Вартість формується виходячи з ціни використання благ (ціна деревини, продуктів харчування, лікарських трав) і послуг (ціна за участь у проведених культурних масових заходах у лісах та лісопаркових зонах)
Опосередковане використання	Вигоди, які отримують від використання екосистемних послуг за межами самої екосистеми. Цей показник часто застосовують у глобальному масштабі або в широкому регіональному аспекті	Укріплення ґрунтового покриву, захист від вітрової ерозії земель сільськогосподарського призначення, здатність рослин поглинати вуглекислий газ, що сприяє зменшенню парникового ефекту
Відкладена альтернатива	Виникає тоді, коли використання благ або екосистемних послуг неможливе у певний момент внаслідок або власного рішення (цінність відкладеної альтернативи), або рішення когось іншого (цінність заповіту) і відкладається на невизначений термін	Економічне оцінювання цінності лісів з погляду регулювання кліматичних умов регіону в майбутньому
Вартість не-використання (існування)	Економічне оцінювання рівня задоволення нематеріальних потреб населення, яке задоволене від звичайного усвідомлення існування того чи іншого природного ресурсу, навіть якщо безпосередньо не припускається можливість ним скористатися. Для оцінювання цієї вартості використовують спрощені економічні підходи, а також методи анкетування	Економічне оцінювання цінності лісів як таких екосистем, що мають цінність для людини та екології, оскільки існують та функціонують. Формування екологічної свідомості населення, збереження лісового фонду для прийдешніх поколінь

4.5. Оцінювання рамкових умов заповідання, суспільної значущості перспективних територій ...

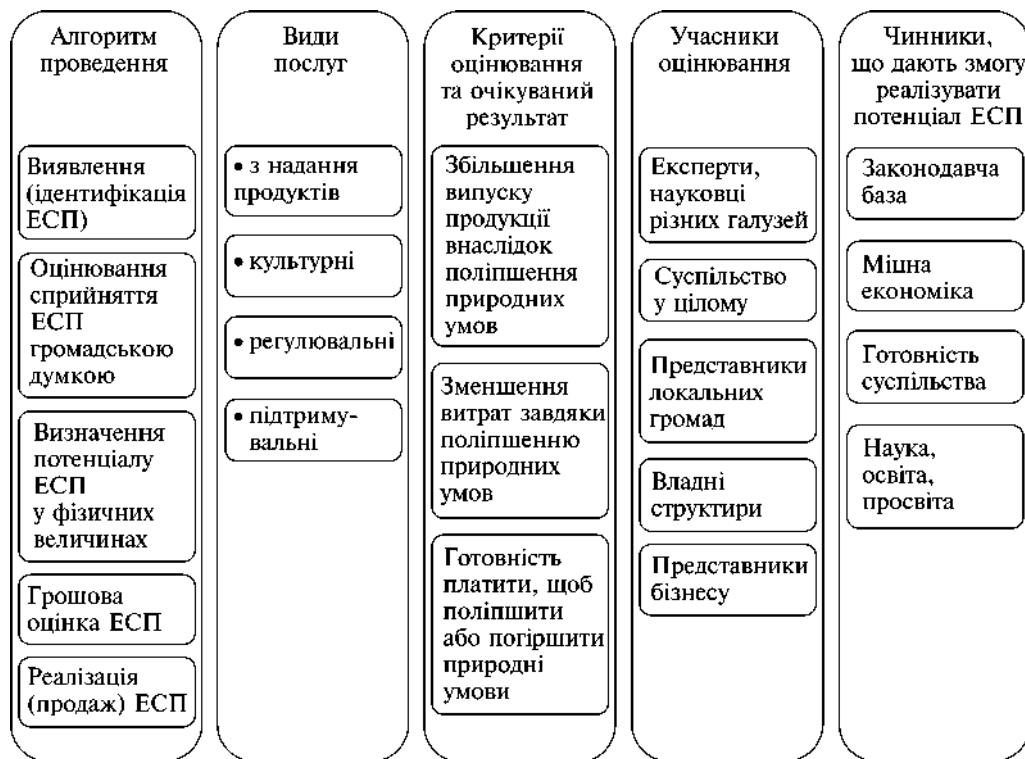

Рис. 4.5. Схема-матриця оцінювання та використання екосистемних послуг

Оцінювання екосистемних послуг територій заповідання потребує розробки відповідних індикаторів. У контексті цього доцільно їх узгодження з певними індикаторами при інтегруванні цілей сталого розвитку 2030 у національний контекст (йдеться про індикатори виконання операційних цілей і завдань на національному рівні).

На підставі узагальнення підходів зарубіжних і вітчизняних колег запропоновано схему-матрицю оцінювання та використання екосистемних послуг (рис. 4.5). За такою схемою слід оцінювати екосистемні послуги всіх територій, що підпадають під заповідання.

Комплекс питань, пов'язаних з формуванням і практичним функціонуванням в Україні ринку екосистемних послуг, обов'язково має бути внесений до Стратегії та Національного плану дій стосовно переходу України до сталого розвитку, зокрема до комплексу завдань щодо виконання таких цілей, як призупинення деградації навколошнього середовища і перехід до збалансованого природокористування, формування нової моделі економіки на основі сталого поновлюваного природокористування.

**Суспільна значущість території:
наукова, освітня, історико-культурна та естетична**

Методичні підходи до оцінювання естетичної значущості ландшафту. Згідно з Європейською ландшафтною конвенцією (2005), мають бути запропоновані рекомендації і заходи щодо збереження та підтримання важливих або характерних рис ландшафту, які визначаються його цінністю за походженням, зумовленим природною конфігурацією та/або діяльністю людей. Цим вноситься на порядок dennий визначення естетичної цінності, різноманіття її своєрідності ландшафтів, які є частиною культурної і природної спадщини, складають основу ідентичності та є складовою якості життя людини.

Методики оцінювання образу ландшафту та його сприйняття часто обґрунтовано критикують, тому що аналіз естетичних властивостей ландшафту є досить суб'єктивним і залежить від досвіду, рівня освіченості, очікувань та інших подібних чинників як дослідника, так і тих осіб, для яких оцінюють ландшафти [12, 13, 74]. Тим не менше розроблено значну кількість методичних підходів до формалізованого опису, аналізу та оцінювання образу ландшафту, які застосовують у ландшафтному плануванні [77].

В Україні виконаний значний обсяг досліджень, що стосуються вивчення історичних та етнокультурних аспектів ландшафту (Романчук, 1994; Питуляк, 1998; Денисик, 1999; Веприк, 2001; Гурова, 2002); ролі ландшафтів у рекреації і розвитку туризму (Рожко, 2000; Савицька, 2003; Гринюк, 2007; Уліганець, 2007; Бондарець, 2011), естетичних якостей ландшафтів (Бучко, 2002; Позаченюк, 2006; Романів, 2007). Найдетальніше теоретико-методологічні засади естетики ландшафту, основні теорії сприйняття людиною ландшафту та чинники естетичного сприйняття ландшафту, методи оцінювання та правові засади охорони естетичних якостей ландшафту проаналізовано в огляді [13]. Комплекс методів конструктивно-географічного аналізу сприйняття людиною і людськими спільнотами ландшафтів розроблено та апробовано у дисертаційному дослідженні [11], а також обґрунтовано основні напрями планування ландшафтів і розвитку регіонів на підставі закономірностей їх сприйняття людиною та громадами.

Тріада центральних понять «різноманіття, своєрідність, краса» поєднується у означенні «Образ ландшафту» (нім. — *Landschaftsbild*, рос. — *облик ландшафта*), який розглядають як благо, ресурс, що підлягає охороні [77] і є об'єктом аналізу та оцінювання для розроблення планувальних рішень. За енциклопедичним визначенням¹, образ — це форма і продукт суб'єктивного відображення об'єктивної реальності у свідомості людини. Будучи суб'єктивним за формулою, образ несе в собі об'єктивний зміст (інформацію), що певною мірою відповідає оригіналу, тому він має і пізнавальне значення. Відповідно, образ ландшафту — це не тільки «картинка», що постає в уяві людини, а й враження, емоційні переживання, певні цінності та значення, які людина пов'язує з ландшафтом [13]. У зв'язку з цим оцінювання ландшафтів спрямоване на визначення:

¹ В.П. Іванов. Образ. Українська радянська енциклопедія: у 12 т.; гол. ред. М.П. Бажан. 2-е вид. Київ: Головна редакція УРЕ, 1982. Т. 7: Мікроклін — Олеум. 528 с.

4.5. Оцінювання рамкових умов заповідання, суспільної значущості перспективних територій ...

- значення (привабливості) ландшафтів для відпочинку, пов'язаного із отриманням певних вражень від перебування людини «на природі»; йдеться, зокрема, про зелений туризм та екотуризм, планування прогулянкових маршрутів, а також відвідування об'єктів історико-культурної та природної спадщини;
- значення образу ландшафту для підтримки місцевої або регіональної ідентичності із «малою батьківщиною».

При цьому різноманіття, своєрідність і краса є цінністями критеріями для оцінювання образу ландшафтів [62, 75, 77, 89].

Ландшафтне різноманіття може бути описане об'єктивно існуючими структурами і параметрами, частково навіть кількісними показниками (наприклад, кількість видів, частка площи певних видів землекористування у певних межах) [87]. Різноманіття ландшафту визначається різними формами землекористування, наявністю лінійних і точкових структурних елементів, особливо примітних структурних меж, антропогенних елементів (поселення чи окремі будівлі), змін у часі (сезонна зміна кольору листя) тощо [75]. Воно сприяє формуванню своєрідності й краси ландшафту і є, таким чином, важливою складовою його привабливості [78].

Ландшафтна своєрідність — це термін, за допомогою якого описують характер, ідентичність, а відтак відмінність місцевості. Вона визначається природними і антропогенними елементами — особливості рельєфу і рослинності, особлива для регіону культурна рослинність, виробничі процеси, регіональні або місцеві товари і продукти, діалекти тощо [78]. Своєрідність також дає внесок у визначення краси ландшафту.

Краса ландшафту є найневизначенішим і найзагальнішим поняттям. Основою краси ландшафту є його естетична досконалість, довершеність, яка може досягатися за різними естетичними властивостями ландшафту — гармонійністю, природністю, величністю, мальовничістю тощо [12, с. 46].

З досвіду реалізації проектів ландшафтного планування в Німеччині [91], найчастіше у фокусі аналізу і оцінювання образу ландшафту є функції документальна та ідентифікації [92]:

- документальна функція (нім. *Dokumentationsfunktion*) засвідчує історичний розвиток ландшафту, наприклад, через матеріальні історичні елементи або комплекси культурного ландшафту (пам'ятки архітектури та археології, ансамблі історичних міст та ін.) або за допомогою нематеріальних подій і явищ (асоціативне значення культурного ландшафту — етнографічні, мовні особливості);

- функція ідентифікації (нім. *Identifikationsfunktion*) ландшафту виявляється через особливості природної або культурної своєрідності, яка визначається природними та антропогенними елементами (промислові об'єкти, архітектура, регіональні способи рослинництва, особливості ведення хазяйства, напої, кухня і т. п.), а також у нематеріальних подіях і наслідках.

Для виділення, аналізу і оцінювання образу ландшафту у контексті вказаних функцій запропоновані методичні підходи, що ґрунтуються на такому [92].

- *Аналіз елементів* (нім. *elementenbasierte Ansätze*) — розгляд окремих елементів, які у певний спосіб відображають різноманіття та своєрідність відповідного ландшафту і визначають його функції з огляду на розподіл, вид і конкретне відображення елементів у просторі. Елементи різноманіття і своє-

Розділ 4. Методологія оцінювання потенційних територій України щодо заповідання

Рис. 4.6. Принцип виділення просторів для оцінювання образу ландшафту [89]:
1 — фрагменти агроугід; 2 — долина річки, переважно лучно-пасовищне використання

рідності: природного — рельєф, ґрунти, клімат, водні об'єкти, флора і фауна; антропогенного — структура поселень, інфраструктура; асоціативні елементи — історичні події, вплив видатних постатей, традицій.

• *Аналіз просторів* (нім. *raumbasierte Ansätze*) — аналіз просторової структури ландшафту (рис. 4.6), характеристика його історичного розвитку і, відповідно, своєрідності. Аналіз складається з почергового розгляду просторів, що відображають особливості природних умов, історичного розвитку та сучасного стану просторів, пов'язаних із сприйняттям і асоціаціями із певними подіями.

• *Аналіз сприйняття* (нім. *wahrnehmungsbasierte Ansätze*) — властивості ландшафту, які сприймаються особливо яскраво на загальному фоні від справленого враження. Наприклад, візуально — лісовий ландшафт або агроландшафт, акустично — дорожній ландшафт, за запахом — індустріальний ландшафт.

Значущість для науки, освіти та формування регіональної ідентичності. З позицій значення для науки, освіти та формування регіональної ідентичності ландшафти оцінюють у контексті аналізу їхнього різноманіття з урахуванням якомога ширшого спектра особливостей. У центрі уваги — геологічні, геоморфологічні, гідрологічні, педологічні характеристики ландшафту та різноманіття флори і фауни, які є особливою цінністю для науки, досліджень та освіти, а також слугують документом природо- і краєзнавства певної території і, тим самим, складають основу для формування регіональної ідентичності. Мотиви врахування названих елементів як цінних компонентів ландшафту подібні до аргументів захисту рослинного і тваринного світу: у основі лежить потреба зберегти різноманіття навколошнього середовища і природну спадщину для прийдешніх поколінь.

Нижче наведено критерії оцінювання, викладені у праці [77].

Поширення/рідкісність. Значення конкретного ландшафту для локального, регіонального або глобального рівня визначається насамперед за критерієм

4.5. Оцінювання рамкових умов заповідання, суспільної значущості перспективних територій ...

поширення або рідкісності, тобто статистично ідентифікована частота або площа певного утворення (грунти, геологічні породи або формaciї тощо) порівняно з іншими.

Збереженість у природному стані. Цей критерій більше відповідає оцінюванню ґрунтів або рослинних асоціацій: чим меншого навантаження зазнає компонент, тим більшою є ступінь його збереженості і більше підстав його охороняти. Критерій природності слід розглядати у поєднанні з критерієм рідкості, оскільки часто рідкісний ґрунт, наприклад, може зазнавати антропогенного тиску або навіть антропогенний вплив може бути вагомою причиною для охорони ґрунтів, наприклад реградованих. Водночас значущість поширеніх ґрунтів, що збережені у відносно природному стані (сірі опідзолені під лісом тощо), не є переконливою. Отже, критерій природності слід розглядати залежно від конкретного ландшафту і виду антропогенного впливу, але, незважаючи на це, слід прагнути зберегти репрезентативні ландшафти, які не зазнають антропогенного тиску.

Практичне застосування методики. Високу значущість мають ландшафти, які складають наукову та культурно-історичну цінність для досліджень унаслідок наявності значної кількості пам'яток природного походження (геологічних, геоморфологічних, ботанічних) та археологічних. Вони відіграють вирішальну роль у позиціонуванні регіону і формуванні ідентичності.

Наприклад, високозначущим є ландшафт Канівських дислокацій — унікальний геолого-геоморфологічний об'єкт Східноєвропейської платформи [5], які простягаються смугою близько 30 км, їх ширина дорівнює 3—9 км уздовж правого схилу Дніпра від с. Трахтемирів (на півночі) до с. Яблунів (на півдні). Канівські дислокації — це частина Придніпровської височини, яка характеризується своєю гіпсометричною піднятістю, винятково глибоким та густим розчленуванням поверхні, через що її називають Канівськими горами (рис. 4.7, див. вклейку). Особливості рельєфу відображають систему дрібної складчастості, що сформувалась у пухких юрських, крейдяних, палеогенових, неогенових та антропогенових відкладах. У рельєфі території виділяються серії куполовоподібних та видовжених піднятъ з абсолютними відмітками до 180—255 м, які розмежовані глибокими ярами та балками, що відкриваються у долинах річок Дніпро, Рось та Росава. В останнє десятиріччя зафіксовано стійку тенденцію до заростання яружних схилів деревною та чагарниковою рослинністю, що сприяє їх закріпленню і призупиненню росту ярів. Натомість на сучасному етапі розвитку ярів переважає глибинна ерозія.

Поблизу м. Канів на Чернечій горі похований великий український поет і громадський діяч Тарас Шевченко. Місце його поховання має велике значення для всіх українців як об'єкт духовного єднання і формування не лише регіональної, а й всеукраїнської ідентичності. Крім того, у межах Канівських гір зосереджена значна кількість археологічних та історичних пам'яток, зокрема древніх слов'янських городищ (городища літописного міста Родень «Пилипенкова Гора», «Девич Гора», «Велике» і «Мале»), козацьких пам'яток (Трахтемирівський монастир). Викопні ґрунти у місцях археологічних розкопок становлять інтерес з позиції вивчення історії природи та культури.

Велику значущість для Канівського району [43] також мають ландшафти річкових заплав і заболочених низовин, група островів — останців піщаних

Розділ 4. Методологія оцінювання потенційних територій України щодо заповідання

терас р. Дніпро. Вони переважно збережені у природному стані, їм властиве винятково багате біо- та ландшафтне різноманіття, поширеність озер природного походження (стариці). Тут трапляються рідкісні регіональні ґрунти; болотні та торфові ґрунти, що підпадають під охорону, а також збережені у природному стані чорновільхові ліси. Певною цінністю для наукових досліджень є ландшафти, що збереглись у стані, наближенному до природного. Це, наприклад, борові надзаплавні тераси з піщаними грядами і дюнами, які складені еоловими пісками («кучугури») під сухими борами; западини-блюдця на поверхні терасових рівнин у лесоподібних суглинках із солодяями і осоліділими ґрунтами; межиріччя та схили лісостепових ландшафтів, на яких нині ростуть дубово-грабові ліси.

Низька значущість з погляду *наукової, освітньої, регіональної ідентичності* може бути визначена для ландшафтів, сильно перетворених унаслідок антропогенної діяльності. Зокрема, у Канівському районі такі ландшафти є типовими — лесові рівнини із сірими опідзоленими ґрунтами, опідзоленими і глибокими черноземами, сформованими під лісостеповою рослинністю, нині повсюдно використовують під ріллю. Цінними є окремі поодинокі елементи цих ландшафтів, але вони складають типовий для аграрної частини району краєвид.

4.6. ТИПОВІ ПОМИЛКИ ПРИ ВИБОРІ ТЕРИТОРІЙ ПЗФ

У різні періоди (наприклад у 1968, 1972, 1978, 1984 рр.) відбувалось масове створення територій ПЗФ, у рамках чого приймали рішення про їх оголошення без оцінювання за будь-якими критеріями, крім формально не задіяних у господарстві територій.

Формальний підхід до створення мережі ПЗФ легко простежити за переліками територій ПЗФ областей, що нерідко виявляється також у прагненні до рівномірного розподілу всіх категорій та підкатегорій ПЗФ, коли в області вибір категорій ПЗФ визначається бажанням того, щоб кількість об'єктів у кожній з них була однаковою (Черкаська обл.).

Типовими помилками, спричиненими відсутністю наукового підходу, є створення територій ПЗФ на ріллі (Луганська обл.), на місці колишніх торфовищ (Сумська обл.), ґрунтозахисних насаджень (Запорізька обл.), на місці ставків у селах (Черкаська обл.), а також дрібних об'єктів ПЗФ, що примикають один до одного (Сумська обл.); присвоєння територіям ПЗФ категорій, які не відповідають їх сутності (Черкаська обл.).

Нерідко в минулому деякі дослідники пропонували тотальне створення територій ПЗФ за окремими критеріями. Наприклад, О. Байрак зазначав про необхідність заповідання всіх степових ділянок на Полтавщині.

Разом з тим у минулому були спроби довести, що наявна мережа ПЗФ не досконала і не завжди доцільна. Так, Ю.А Злобін із співавторами дійшли висновку, що ПЗФ *Сумщини* створений стихійно і потребує перегляду («Заказник в заплаві р. Горн» (706 га), «Єзуцький» (669,3 га), Юр'ївський (211 га), «Мовчанський», «Грузчанський» (1332,3 га), «Присеймський» (101,7 га), «Дорошівський» (22 га), «Тернівський» (245,1 га), «Кочубеївський» (75,9 га) —

4.6. Типові помилки при виборі територій ПЗФ

колишні відпрацьовані торфовища). Заказник «Тулиголівський» (20 га) — штучне акацієве насадження.

У 2003 р. Г. Коломієць і С. Таращук зазначали, що станом на 2003 р. у ПЗФ *Миколаївщини* не представлени такі важливі природні комплекси Лісостепової зони, як ковилово-лучний та кам'янистий степи, байрачні ліси та ін. Деякі ПЗФ охороняють штучні лісові насадження, створені на місці природних степових ділянок. Штучні насадження сосни звичайної охороняють у лісовому заказнику «Дорошівка» (136,0 га). Ландшафтний заказник «Гора» (239,0 га) поєднує ділянки степів на вапнякових схилах та протиерозійних насаджень дубу, білої акації, сосни кримської. Таким чином, усі основні природні комплекси Північностепової підзони представлені у заповідному фонді, при цьому залишки природних ландшафтів із зональними рослинними угрупованнями охороняються на площі 4557,8 га (0,42 % площи підзони в межах Миколаївської обл.), штучні насадження широколистих порід та залишки степових байраків — 4015,8 га (0,37 %), насадження шпилькових порід — 215,0 га (0,02 %), водні об'єкти — 2974,0 га (0,27 %).

Середньостепова підзона Миколаївщини охоплює 906,6 тис. га, в її межах залишки природних ландшафтів із зональними рослинними угрупованнями охороняються на площі 3439,9 га (0,38 % площи підзони в межах області), насадження широколистих порід та залишки степових байраків — 1792,0 га (0,20 %), насадження шпилькових порід — 2616,0 га (0,29 %), водні об'єкти — 3229,0 га (0,36 %), культурні ландшафти — 145,0 га (0,02 %). Піщані степи терас Південного Бугу з характерними для них ендемічними видами перлистих волошок майже повністю знищені внаслідок створення насаджень сосни. На сьогодні це лісові заказники «Варюшине» (632,0 га), «Балабанівка» (510,0 га), «Мішкове-Погорілове» (180,0 га), заповідне урочище «Андріївське» (1294,0 га), де на гаявинах ще збереглися залишки природної флори. Для охорони єдиного відомого місцезростання волошки перлистої оголошено заказник «Петрово-Солониський» (300,0 га). Через неповне виконання юридичної процедури створення заказника ділянку передано фермерському господарству, тут планується організувати виноградник. З метою збереження популяції волошок білоперлинної в межах м. Миколаїв створено пам'ятку природи. Незважаючи на вжиття всіх передбачених законодавством заходів, включаючи неодноразове встановлення огорожі та аншлагів, популяцію знищено внаслідок стихійного добування піску та будівництва гаражів. Вид зберігається в культурі.

На *Вінниччині* у 1983 р. було створено велику кількість ПЗФ, що об'єктивно не становлять природної цінності: насадження горіху віком 25 років — «Горіх маньчжурський»; «Прибузька бучина» — 28-річні насадження буку; «Михайлівська бучина» — дубово-горіхові насадження віком 30 років; «Бук європейський» — букові насадження віком 30 років; «Ситковецька горішина» — горіхово-дубове насадження віком 30 років; 40-річні дубові та букові насадження — «Буковий гай», «Красні буки», «Продуктивна бучина», «Тиврівські буки», «Бук європейський», «Буковий ліс». В області також є низка ПЗФ, створених з мисливсько-господарською метою — зоологічні пам'ятки природи «Боброве поселення» (1983), «Озеро» (1990) та «Бобровий» (1997).

Розділ 4. Методологія оцінювання потенційних територій України щодо заповідання

У *Запорізькій області* також дивує склад деяких ПЗФ: заказник «Старобердянський» (штучно створений у 1946 р. лісовий масив шпилькових порід), заказники «Кам'янський лісовий масив», «Водянські кучугури», «Іванівський бір» (штучно створений сосновий ліс на пісках), заказник «Мамай-гора» (штучний ліс для закріплення берегів від вітряної і водної ерозії), аналогічно, штучні лісонасадження на місці степів складають заказники «Родіонівський», «Алтаїрський», «Лісовий масив на Лисій горі», «Лісовий масив уздовж лісової берега р. Дніпро», «Грунтозахисні лісонасадження», «Кам'янська лісова дача», «Лісові насадження з незначною хвильастістю», «Грунтозахисні насадження», «Ставки з лісонасадженнями», «Урочище Жовта круча», «Лісонасадження навколо водосховища», «Ліс і степ», «Єлизаветівський», «Мішаний листяний ліс», «Балка білоглинка», «Троїцька балка», «Малотокмачка», «Юрлівська гора», «Урочище Олень», «Балка Таволжанка»².

У *Кіровоградській області* — аналогічна ситуація: ботанічні пам'ятки природи «Полезахисна лісова смуга № 1», «Полезахисна лісова смуга № 2», «Полезахисна лісова смуга № 3», «Полезахисна лісова смуга № 4», включають лісосмуги. Заказники «Ганнівське», «Василівське», «Матвіїв яр», «Новомогильне» складаються із штучно залісених степових балок.

У *м. Київ* — 172 об'єкти ПЗФ з формальною площею 24 022,99 га та фактичною — 21 660,89 га. З наявних у місті об'єктів ПЗФ 114 є точковими або мають незначну площину (загалом — 3,55 га), тобто 66,3 % об'єктів ПЗФ міста займають 0,015 % їх загальної площини.

Із 79 об'єктів ПЗФ *Херсонської області* 24 мають площину менш як 1 га (20 — ботанічні, 3 — гідрологічні, 1 — геологічна пам'ятка природи). Частина з них дійсно є унікальними об'єктами, інші — лише створюють оману значної кількості охоронюваних територій. Так, серед ботанічних пам'яток природи налічується 11 об'єктів під назвою «Дуб черешчатий», з них 6 — знаходяться у 5-му кварталі Рибальчанського лісництва ДП «Збур'ївське ЛМГ» на незначній відстані між собою. Крім того, в тому самому кварталі розміщена ще одна ботанічна пам'ятка площею 0,5 га — «Куртина дубів». Усі ці пам'ятки створені Рішенням облвиконкому від 19.08.83 р. № 441/16 і є окремими об'єктами ПЗФ, хоча доцільнішим уявляється створення на цій території цільного заповідного об'єкта. Сумарна площа точкових і дрібних об'єктів ПЗФ Херсонщини становить лише приблизно 0,0004 % від площини ПЗФ області, хоча за номінальною кількістю — це 30 % об'єктів.

У *Хмельницькій області* НПП «Подільські Товтри» — найбільший в Україні й другий за площею в Європі. Його загальна площа становить 261 316 га, з яких 3081,5 га надані парку в постійне користування. НПП повністю охоплює Кам'янець-Подільський р-н області, більшу частину Чемеровецького і невелику — Городоцького районів. Загальна протяжність території парку з північного заходу на південний схід дорівнює 140 км. У результаті аналізу ландшафтного складу території НПП «Подільські Товтри» було виділено основні візуально відзначенні категорії природних і напівприродних ландшафтів за матеріалами ДЗЗ. У такий спосіб було відхилено ліси на площині 38 229 га, степи, схили каньйонів і товтрові ландшафти на площині 13 956 га, водно-

² Лист Запорізького УОЛМГ № 01-08/1064 від 11.10.2010 р.

4.6. Типові помилки при виборі територій ПЗФ

болотні угіддя (включно з акваторією водосховищ на р. Дністер), усього 661 окрема ділянка на площі 7102 га. Сумарно вказані території становлять 59 287 га, тобто 22,7 % загальної площини НПП. Решту території займають поля та населені пункти. Фактична площа ПЗФ Хмельницької обл. дорівнює 306 477 га. Отже, у ПЗФ області обліковано 202 029 га неприродних територій, тобто 65,9 % його складу.

Офіційна статистика розподілу земель за категоріями, відповідно до форми державної статистичної звітності 6-зем, дає подібні відомості: ліси в межах держлісфонду — 34 670 га + багаторічні насадження 4628,7 га, сіножаті 7028,4 га, пасовища 6127,3 га (ци 2 категорії земель також включають ділянки, що не належать до природних) та кам'янисті землі і яри, які повністю віднесені нами до категорії «степових» — 4057,4 га. При цьому штучні насадження робінії звичайної займають 1248 га, сосни звичайної — 3144 га, берези повислої — 512 га, тому можна підати сумніву доцільність віднесення цих 4904 га лісових земель до природних територій.

Ще одним прикладом є заказник «Васильківські Карпати» на Київщині. Початково балка була перетворена на каскад ставків. Згодом їх спустили через незручність ґрунтових умов. Зasadили балку лісом, але після пожежі він згорів. На утвореному вторинному лучно-степовому угрупованні оголошений заказник.

Одну з ситуацій на Київщині описує В. Борейко [4]: «У 1980 р. рішенням уряду України в Київській області був «створений» заказник республіканського значення Дніпровсько-Деснянський, матеріали готовала Київська обласна інспекція охорони природи. Однак виявилося, що заказник робили, не виходячи з кабінетів, та ще за старою, 60-х років, картою. В результаті його «створили» на орніх землях колгоспів (хоча в описі значилося болото). Обман виявили лише через 13 років».

У результаті нашого дослідження на території 168 об'єктів ПЗФ *Луганської обл.* було встановлено такий розподіл ландшафтів: 29 % — степи, 10 — умовно природні ліси, 18 — штучні ліси, 1 — водойми, 2 — населені пункти, 40 % — орні землі, тобто штучні антропогенні ландшафти займають близько 60 % площини ПЗФ області. Відповідно, формальний відсоток заповідності території Луганщини виявляється понад вдвічі більшим, ніж відсоток заповідності її природних територій.

При цьому орні землі включені не лише до єдиного в області РЛП «Біловодський», де законодавством допускається певна частка агроландшафтів у складі господарської функціональної зони. Подібна ситуація склалась і з заказниками, де передбачений однаковий охоронний режим на всій території, без виділення окремих зон. Загалом у межах 9 заказників, включаючи 6 найбільших в області, а також в єдиному РЛП області, який тут є найбільшим об'єктом ПЗФ, частка ріллі становить 46—86 %. Досить значні за площею агроландшафти включені й до складу ще 8 об'єктів ПЗФ області. Крім того, до складу 7 зі згаданих 17 об'єктів ПЗФ області, зокрема 6 заказників, включені й діючі населені пункти (див. табл. 4.8). Усі зазначені об'єкти ПЗФ створені у період з 1994 по 2001 р. Таким чином, частка орніх земель, яку ми виявили у складі ПЗФ Луганщини, забезпечується переважно 17 об'єктами ПЗФ із наявних 168.

Розділ 4. Методологія оцінювання потенційних територій України щодо заповідання

Таблиця 4.8. Ландшафтний склад ПЗФ Луганської області, %

Об'єкт ПЗФ	Площа, га	Степи	Умовно природні ліси	Штучні ліси	Водойми	Орні землі	Населені пункти
<i>Відділення Луганського природного заповідника</i>							
Провальський степ	587,5	88	12	—	—	—	—
Стрільцівський степ	1036,52	100	—	—	—	—	—
Трихатський степ	3281	95	3	2	—	—	—
Станично-Луганське	498	—	70	30	—	—	—
<i>Регіональні ландшафтні парки</i>							
Біловодський	14011	10	1	3	—	80	6
<i>Заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища</i>							
Гераськівський	5346	7	6	2	—	85	—
Євсуг-Степове	5000	19	4	6	—	67	4
Кремінські каптажі	3900	—	1	46	—	46	7
Містківський	3880	13	8	—	—	79	—
Сватівський	3316	10	19	21	—	48	2
Лісова перлина	3174	4	10	6	—	80	—
Перевальський	2848,35	67	11	6	—	14	2
Іллірійський	2846,54	82	4	5	—	8	1
Новобіла	2407,12	91	6	—	—	3	—
Кондрашевський	2205	—	40	60	—	—	—
Кононівський	1500	10	—	2	—	81	7
Новолимарівський	1500	20	—	2	—	78	—
Луганський	1340,17	5	—	95	—	—	—
Краснянське водосховище	1323	90	5	—	5	—	—
Новопсковський	1186	4	50	28	—	18	—
Юницький	1065	—	60	40	—	—	—
Шамраєва дача	879	—	—	100	—	—	—
Балка Березова	797,3	50	—	—	—	50	—
Нагольчанський	795	99	1	—	—	—	—
Шарів кут	732	8	55	37	—	—	—
Терни	730	14	—	—	—	86	—
Білоріченський	693	77	5	18	—	—	—
Боково-Платове	598	13	22	42	—	23	—
Дерезувате	560	11	71	18	—	—	—
Капітанівський ліс	542	—	—	100	—	—	—
Кам'янський	515,46	80	20	—	—	—	—
Самсонівська заводь	505,89	43	8	6	21	22	—
Суходільський	483,8	—	—	100	—	—	—
Гришине	460	10	45	45	—	—	—
Білолуцький	450	10	90	—	—	—	—
Ганнівський ліс	450	35	65	—	—	—	—
Першозванівський	425,48	78	12	10	—	—	—
Кримська дача	393	—	90	—	10	—	—
Гончарівський	389	87	13	—	—	—	—
Вишнівий	312	80	10	10	—	—	—
Ліснополянська	285,52	96	—	4	—	—	—
Кошарський	215	80	20	—	—	—	—
Miус-фронт	208	30	5	65	—	—	—
Новочервоненська	194,35	70	30	—	—	—	—
Урочище Розсохувате	180,5	66	34	—	—	—	—
Інші об'єкти ПЗФ (125 од.)	7861	32	13	38	15	2	—
Загалом	82 132	29	10	18	1	40	2

4.6. Типові помилки при виборі територій ПЗФ

Природоохоронна та наукова цінність названих територій невисока, що ставить під сумнів мету створення вказаних об'єктів ПЗФ. Вочевидь, ці території долукали до ПЗФ переважно з метою збільшити формальний відсоток заповідності за рахунок земель, на створення яких легше було отримати погодження. При цьому природоохоронну цінність земель майже не враховували. Такий підхід викликає особливе занепокоєння, оскільки саме в Луганській обл. збереглося найбільше за площею природних ландшафтів у степовій зоні України. Встановлено, що площа степів (зокрема похідні пасовища і синюжаті) Луганщини дорівнює 652 200 га, тобто майже вдесятеро більша за площу ПЗФ області. Однак цей домінуючий природний ландшафт представлений лише на 29 % (23 757 га) від загальної площи ПЗФ, тобто охороняється лише близько 3,6 % степів області. Особливо унікальною є природа Донецького кряжа на південній області, де збереглися великі площи не лише степів, а й природних байрачних лісів, для яких характерне своєрідне лісове різноманіття. Проте в Антрацитівському та Свердловському районах, які розміщені на найвищій частині Донецького кряжа і містять найбільшу частку природних ландшафтів Луганщини, відсоток заповідності — один з найнижчих по області, площа їх ПЗФ становить 2774 і 1239 га відповідно.

Таким чином, через виявлені проблеми необхідно розробити та затвердити оптимальні показники заповідності зональних біотопів для всіх регіонів України. Необхідно провести інвентаризацію об'єктів ПЗФ України із дослідженням ландшафтного складу кожного з них, що дасть змогу направити заповідну справу до створення об'єктів ПЗФ на ділянках з біотопами, які мало репрезентовані у ПЗФ регіону.

Включення великих площ антропогенних ландшафтів до складу ПЗФ певною частиною пов'язане з тим, що здебільшого не вдається погодити на місцевому рівні створення об'єкта ПЗФ на цінних природних територіях. В Україні для створення об'єкта ПЗФ все ще потрібне погодження її власника, незалежно від того наскільки цінною є територія і скільки видів, включених до Червоної книги України, там трапляється. В Україні необхідно запровадити, як це зроблено у більшості розвинених країн, примусове вилучення земель для їх охорони з виплатою компенсації власнику.

РОЗДІЛ 5

ГІС-АНАЛІЗ ЛАНДШАФТІВ ЯК ОСНОВА СТВОРЕННЯ МЕРЕЖІ ЗАПОВІДНИХ ТЕРИТОРІЙ

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РІВНИННИХ ЛАНДШАФТІВ УКРАЇНИ

Зона мішаних хвойно-широколистих лісів займає північну частину України, охоплює понад 113 тис. км² (близько 20 % території України) і представлена одним ландшафтним краєм — Поліським (рис. 5.1, див. вклейку).

Нижче описано основні риси природи [8]:

- низинний рельєф, у будові якого основну роль відіграють піщані й су-піщані антропогенові відклади;
- значне поширення низьких піщаних водно-льодовикових рівнин, під-вищених моренно-водно-льодовикових рівнин і моренних пасом;
- помірно континентальний клімат з позитивним балансом вологи, що сприяє наявності густої гідрологічної мережі з широкими заболоченими річ-ковими долинами;
- переважання дерново-підзолистих і болотних ґрунтів, зайнятих хвойно-широколистими лісами (близько 30 % території), луками (близько 10 %) та болотами й заболоченими землями (близько 8 %) і сільськогосподарськими угіддями;
- ліси, переважно соснові та дубово-соснові, вкривають близько третини території Полісся;
- густа гідромережа, велика кількість боліт і перезволожених земель.

Північна межа *лісостепової зони* простежується за суцільним поширенням північнолісостепових ландшафтів, індикаторами яких є сірі лісові ґрунти і чорноземи опідзолені, сформовані на лесових породах. Південна межа лісо-степу простежується за лінією суцільного поширення чорноземів глибоких середньогумусних, характерних для південнолісостепових ландшафтів (рис. 5.1, див. вклейку). Характерне поєднання трьох різних зональних типів ландшафтів, що розвинулись в однакових кліматичних умовах. Це широколистолісові ландшафти із сірими і темно-сірими лісовими ґрунтами, що утворилися на підвищених територіях, на високих схилах лівих приток Дніпра.

Ще один тип — власне лісостепові ландшафти з чорноземами опідзоленими і реградованими, які представлені фрагментарно збереженими широколистими лісами, що виділяються на фоні сільськогосподарських угідь. Лучно-степові ландшафти з чорноземами типовими або глибокими, з лучно-чорноземними ґрунтами нині розорані й трансформовані в агроландшафти. У північну частину Лісостепу по долинах річок, давніх улоговинах стоку про-

никають хвойно-широколистолісові (мішанолісові) ландшафти. Характерною рисою є широкий розвиток балок і ярів, особливо на підняттях і крутых берегах річок. У межах річкових долин поширені лучні й болотні ландшафти, площи яких значно менші.

Зона широколистих лісів займає західну частину території України, що розміщується між Українськими Карпатами, мішанолісовою та лісостеповою зонами [3, 4]. У межах України широколистолісова зона представлена одним краєм — Західноукраїнським (рис. 5.1). Тут переважають території з однією ландшафтами, де збереглися ліси та опілля (Волинське, Розточко-Опільське, Західноподільське, Прут-Дністровське). Переважають опідзолені чорноземи і сірі лісові ґрунти, що утворилися під широколистими лісами. Майже всі різновиди ґрунтового покриву на території зони характеризуються найвищим ступенем вилугованості. Ландшафти мішанолісового типу поширені переважно в межах Стрийсько-Санського межиріччя і Малого Полісся і займають 23,4 % території цієї зони.

Степова зона в Україні займає близько 40 % території — 240,2 тис. км² [4]. Цю зону поділяють [6] на північно-, середньо- та південностепову (сухостепову) фізико-географічні підзони, що, в свою чергу, охоплюють сім країв (рис. 5.1). У ландшафтній структурі північностепової підзони представлені привододільно-рівнинні, останцево-вододільні, яружно-балкові, терасово-річкові й заплавні місцевості, а також місцевості приморських рівнин і морських кіс.

Північною межою середньостепової підзони вважають смугу суцільного поширення чорноземів південних, а південною — смугу контакту чорноземів південних із темно-каштановими ґрунтами [7]. У ландшафтній структурі підзони представлені привододільно-рівнинні, привододільно-хвильасті, останцево-привододільні, долинно-терасові, заплавні, ерозійно-схилові придолинні, яружно-балкові, западинно-подові, приморські абразійні, приморські галогенні місцевості (приморські рівнини) з ландшафтними комплексами кіс і пересипів [3]. Особливістю південностепової підзони є поступове повільне зниження її території в бік Сивашу та Чорного і Азовського морів. У межах підзони переважають сухостепові ландшафти з типчаково-ковиловими і поліново-злаковими степами на темно-каштанових та каштанових ґрунтах, у тому числі солонцоватих, у комплексі із солонцями і солончаками. Пониження представлені межирічними та акумулятивними (включно з приморськими) низовинами, що охоплюють давні й сучасні терасові і дельтові та низовинні ландшафти узбережжя Чорного та Азовського морів, низовинні ландшафти кримської частини Присивашшя. Домінуює рослинність солонців і солончаків.

ГЕОІНФОРМАЦІЙНІ МЕТОДИ

Географічні інформаційні системи (ГІС) у сучасному географічному дослідженні є так само звичайними, як і традиційні польові, картографічні чи лабораторні методи. Термін «геоінформаційні системи» узагальнює поєднання багатьох предметних сфер [15] і у найзагальнішому розумінні означає сукупність інструментів для обробки просторової інформації, які використовують для управління нею [1]. Саме просторова прив'язка даних є загальною ознакою

Розділ 5. ГІС-аналіз ландшафтів як основа створення мережі заповідних територій

всіх ГІС і водночас критерієм, що відрізняє їх від інших комп'ютерних інформаційних систем [26]. Ми розуміємо ГІС як цифрову інформаційну систему, яка складається із апаратних засобів (Hardware), програмного забезпечення (Software), даних і спеціальних додатків, призначених для збору, управління, аналізу, обробки, моделювання та візуалізації просторової інформації [14].

ГІС-технології забезпечують організацію вихідних геоданих та подальший аналіз й оцінювання території шляхом застосування спеціалізованих інструментів геообробки у середовищі ГІС. У монографії наведено методичні підходи геоінформаційного аналізу ландшафтознавчої інформації для визначення потенційних до заповідання територій та розроблення напрямів розширення ПЗФ. ГІС-методи застосовані для визначення напрямів розвитку перспективної мережі заповідних територій згідно із ландшафтознавчими критеріями (див. розд. 4, табл. 4.3). Так, за результатами ГІС-аналізу ландшафтів з'ясовано особливості сучасного використання ландшафтів і створено модель структури сучасних ландшафтів; визначено ступінь трансформації ландшафтів (на рівні фізико-географічних районів) за регіональним коефіцієнтом антропогенної перетвореності (K_{an}) та головні чинники трансформації ландшафтів, ступінь ландшафтного різноманіття, особливості територіальної цілісності (фрагментованість) та природність ландшафтів.

Геоінформаційний аналіз ландшафтів виконаний за допомогою програмного забезпечення ArcGIS Desktop 10.6³.

Сучасне використання ландшафтів

Для визначення сучасної структури землекористування як індикатора антропогенних перетворень природних ландшафтів на значних територіях найбільш доцільним і ефективним є застосування даних ДЗЗ. На сьогодні до послуг дослідників і науковців — велика кількість як платних, так і відкритих ресурсів й баз даних із матеріалами ДЗЗ, які дають змогу визначати стан певної території та зміни в її використанні у широкому діапазоні масштабів і протягом тривалого часу.

Для визначення структури сучасного землекористування у рівнинній частині України використано дані проєкту Climate Change Initiative — Land Cover (CCI-LS) [27], що виконується у співробітництві багатьох наукових колективів із різних країн світу і координується Об'єднаним дослідницьким центром Європейської комісії. Мета проєкту — забезпечення вихідною інформацією про ґрунтово-рослинний покрив таких міжнародних ініціатив, як Міжнародна конвенція зі зміни клімату, Конвенція по боротьбі з опустелюванням, Рамсарська конвенція та Кіотський протокол.

Ми використали цифрові матеріали (растровий формат) із глобальним покриттям, що містять геодані щодо земного покриву на 2018 р. Цей набір геоданих має географічну систему координат (GCS) на основі Світової геодезичної системи 84 (WGS84). Для визначення типів земного покриву розроб-

³ Карты і моделі геообробки створені за допомогою програмного забезпечення ArcGIS (© Esri, www.esri.com).

Геоінформаційні методи

ники використали дані супутникового знімання ENVISAT, SENTINEL-3, PROBA-V, SPOT-4, SPOT-5, NOAA, MODIS. Для дешифрування та отримання геоданих застосовано алгоритм, заснований на машинному навчанні. Верифікацію даних здійснено для 22 регіонів, для кожного з яких були визначені місцеві експерти, які гарантували точну класифікацію Land Cover,ґрунтуючись на знаннях про місцевість. Типи земного покриву визначені за Системою класифікації земного покриву (LCCS) [25], яку розробляли FAO і UNEP. Це забезпечило розроблення стандартної легенди, яку можна використовувати в усьому світі [24]. Роздільна здатність растрів геоданих — 300×300 м, кожна комірка растра містить дані щодо типу земного покриву згідно із глобальною легендою. Дані доступні для вільного некомерційного використання, зокрема у наукових цілях.

Підготовку, обробку та аналіз використання земель всієї території дослідження на 2018 р. здійснено у середовищі ГІС ArcGIS. Для автоматизації аналізу розроблено модель у системі Model Builder, яка включає такі види геообробки:

- вирізання з глобального набору геоданих растра для рівнинної частини України (межі отримано із Національного атласу України [6]);
- створення додаткових полів у таблиці атрибутів для запису назв груп земного покриву і розрахунку частки території;
- розрахунок частки (%), яку займає кожен із типів земного покриву і характеризує стан використання ландшафтів.

Деталізовані дані щодо структури використання земель за типами земного покриву станом на 2018 р. показано на рис. 5.2 і 5.3 (див. вклейку). Пояснення індексів — у табл. 5.1.

Таблиця 5.1. Типи земного покриву та показники розрахунку антропогенної перетвореності ландшафтів

Індекс LCCS	Земний покрив (Land Cover)	r-ранг*	q-вага*	K _{ан}
10	Сільськогосподарські угіддя: незрошувані	6	1,25	7,5
11	трав'яний покрив	5	1,2	6
12	лісовий або чагарниковий покрив	4	1,15	4,6
20	зрошувані або підтоплювані	6	1,25	7,5
30	Мозаїчні агроугіддя (>50 %) / природна рослинність (дерева, чагарники, трав'яний покрив) (<50 %)	3	1,1	3,3
40	Мозаїчна природна рослинність (дерева, чагарники, трав'яний покрив) (<30 %), угіддя (<50 %) Лісовий покрив:	3	1,1	3,3
60	широколисті, листяні, зімкнуті до відкритих (>15 %)	2	1,05	2,1
61	широколисті, листяні, зімкнуті (>40 %)	2	1,05	2,1
70	хвойні, вічнозелені, зімкнуті до відкритих (>15 %)	2	1,05	2,1
71	хвойні, вічнозелені, зімкнуті (>40 %)	2	1,05	2,1
80	хвойні, листяні, зімкнуті до відкритих (>15 %)	2	1,05	2,1
90	мішані ліси (широколисті та хвойні)	2	1,05	2,1
100	Мозаїчний лісовий та чагарниковий покрив (>50 %) / трав'яний покрив (<50 %)	2	1,05	2,1

Розділ 5. ГІС-аналіз ландшафтів як основа створення мережі заповідних територій

Закінчення табл. 5.1

Індекс LCCS	Земний покрив (Land Cover)	r-ранг*	q-вага*	K _{ап}
110	Мозаїчний трав'яний покрив (>50 %), лісовий та чагарниковий покрив (<50 %)	2	1,05	2,1
120	Місцевість, вкрита чагарниками	3	1,1	3,3
130	Луки	2	1,05	2,1
150	Розріджена рослинність (дерева, чагарники, трав'яний покрив) (<15 %)	3	1,1	3,3
160	Лісовий покрив, затоплені, прісна або солонувата вода	3	1,1	3,3
180	Чагарниковий або трав'яний покрив, затоплені, прісна вода	3	1,1	3,3
190	Міські території	7	1,4	9,8
200	Території без покриття	6	1,3	7,8
	Загалом			
201	консолідовані	6	1,3	7,8
202	неконсолідовані	6	1,3	7,8
210	Водойми	7	1,4	9,8

* Визначено на основі даних професора П.Г. Шищенка [9, 10].

Сучасні ландшафти за моделлю ELU та напрями використання для визначення територій, потенційних для заповідання

Для створення мережі нових об'єктів і територій ПЗФ України необхідним є застосування дієвого методичного ландшафтознавчого інструментарію для картографування сучасних ландшафтів. Це важлива основа для цільового оцінювання сучасних ландшафтів з урахуванням ступеня антропогенного перетворення та актуальних показників ландшафтного різноманіття.

Картографування сучасних ландшафтів спирається на методичні підходи до моделювання *екологічних територіальних одиниць* (Ecological Land Units), які були застосовані при створенні карти «Екологічні земельні одиниці Світу» (World Ecological Land Units Map) [31]. *Екологічна територіальна одиниця* (ELU) визначається як ареал поєднання своєрідних біокліматичних, літолого-гічних умов, форм земної поверхні і земного покриття (Land Cover) [28] (див. розд. 4). Територіальні одиниці, виділені за вказаною методикою комплексного поєднання характеристик біоклімату, рельєфу, літолого-гічних умов, ґрунтів та особливостей земного покриву, що виражається насамперед у диференціації рослинного та ґрутового покривів залежно від антропогенного фактора, можуть бути інтерпретовані як одиниці сучасної ландшафтної структури території.

Залежно від масштабу моделювання джерела та деталізація вихідних даних очевидно відрізнятимуться. Єдина вимога — геодані мають бути підготовлені у цифровому вигляді, доступному для обробки в середовищі ГІС. Для аналізу рівнинних ландшафтів України з метою розроблення напрямів розвитку заповідних територій використано цифрові дані щодо компонентів ландшафтів, які є у відкритому доступі. Геоінформаційне картографування сучасних ландшафтів ґрунтуються на комбінації характеристик компонентів, наведених у табл. 5.2 (рис. 5.4, див. вклейку).

Геоінформаційні методи

Таблиця 5.2. Вихідні дані для моделювання структури сучасних ландшафтів

Компонент	Опис даних	Джерело і формат
Біокліматичні умови	Класифікація ґрунтуються на поєднанні двох параметрів: температури повітря (середня місячна температура за 1950—2000 рр.) і кількість атмосферних опадів. Зміст даних — класи біоклімату — це опис, що складається з двох частин і поєднує характеристики температури та аридності	Веб-шар Bioclimate у складі проекту World Ecophysiological Land Units 2015 [31]. Формат — растровий шар роздільною здатністю 250 м
Рельєф	Геодані характеризують великі «впізнаті риси» рельєфу, такі як гори, пагорби і рівнини (загалом 16 класів у глобальному вимірі). Класифікаційні одиниці форм земної поверхні характеризують регіони, а не виявлення окремих ознак і особливостей рельєфу [14, 19]	Веб-шар World Ecological Facets Landform Classes у складі проекту World Ecophysiological Land Units 2015 [30]. Формат — растровий шар роздільною здатністю 250 м
Літологічні умови	GLiM репрезентує типи відкладів, узагальнених і опрацьованих на основі 92 регіональних геологічних карт масштабу 1:1 000 000 або дрібніше	Global Lithological map (GLiM) [21, 22]. Формат — векторний формат GEODATABASE (база даних .GDB)
Грунтовий покрив	Для аналізу може бути використано набір геоданих, який містить класифікацію ґрунтів за Реферативною базою даних щодо ґрунтів світу (World Reference Base for Soil Resources) [18], або вітчизняні карти ґрунтів (рис. 5.4, див. вклейку). Перевагою класифікації WRB є те, що характеристика ґрунтів включає ознаки наслідків впливу на них людини; її використання є виправданим з огляду на необхідність визначення ступеня антропогенної трансформації ландшафтів	The European Soil Databases (ESDB) [32]. Формат — shape-файли ґрунтових виділів, тип геометрії — полігон, серії таблиць .dbf. Базовий масштаб векторних даних — 1:1 000 000
Земний покрив	Дані щодо 36 класів глобального земного покриву, в тому числі орних земель, боліт, лісів, штучних поверхонь, водойм. Тематична класифікація даних узгоджена із системою ООН класифікації земельного покриву (UN Land Cover Classification System (LCCS))	Global Land Cover Map, 2018 [27]. Формат — набір растрових даних .nc роздільною здатністю 300 м

Ліпшою альтернативою покомпонентних даних із різних джерел, навіть якщо вони існують у цифровому форматі, є цифрові карти ландшафтів, укладені за морфологічно-генетичним принципом. Головною перевагою такого підходу є обґрутоване і узгоджене узагальнення даних щодо компонентів ландшафту.

Геоінформаційне картографування сучасних ландшафтів. Структура сучасних ландшафтів визначена на основі комбінації 5 тематичних наборів просторових даних, які описують біоклімат, форми земної поверхні, літологію, ґрунти

Розділ 5. ГІС-аналіз ландшафтів як основа створення мережі заповідних територій

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ ДО КАРТИ ГРУНТІВ (рис. 5.4, див. вклейку)

Дерново-підзолисті ґрунти на давньоалювіальних та водно-льодовикових відкладах і морені: 1 — дерново-слабопідзолисті піщані та глинисто-піщані ґрунти, 2 — дерново-середньопідзолисті супіщані;

дерново-підзолисті оглеєні (глейові і глейові) ґрунти на давньоалювіальних та водно-льодовикових відкладах і морені: 3 — дерново-слабопідзолисті піщані та глинисто-піщані ґрунти, 4 — дерново-середньопідзолисті супіщані, 5 — дерново-середньопідзолисті і сильноопідзолисті поверхнево-оглеєні (Передкарпаття);

опідзолені ґрунти (незмиті і змиті) переважно на лесових породах і глинах: 6 — світло-сірі й сірі опідзолені ґрунти, 7 — темно-сірі опідзолені, 8 — чорноземи опідзолені;

реградовані ґрунти (незмиті і змиті) на лесових породах: 9 — темно-сірі реградовані ґрунти, 10 — чорноземи реградовані;

чорноземи глибокі (незмиті і змиті) на лесових породах: 11 — чорноземи глибокі малогумусні й слабо гумусовані, 12 — чорноземи глибокі середньогумусні;

чорноземи звичайні (незмиті і змиті) на лесових породах: 13 — чорноземи звичайні мало- і середньогумусні глибокі, а також міцелярно-карбонатні, 14 — чорноземи звичайні середньогумусні, 15 — чорноземи звичайні малогумусні, а також міцелярно-карбонатні, 16 — чорноземи звичайні малогумусні неглибокі, а також міцелярно-карбонатні;

чорноземи південні (незмиті і змиті) на лесових породах: 17 — чорноземи південні малогумусні і слабогумусовані, а також міцелярно-карбонатні;

чорноземи на щільних глинах: 18 — чорноземи переважно солонцоваті на щільних глинах;

чорноземи і дернові ґрунти щебенюваті на елювії щільних порід: 19 — чорноземи і дернові ґрунти щебенюваті на елювії щільних бескарбонатних порід (пісковиків і сланців), 20 — чорноземи і дернові ґрунти щебенюваті на елювії щільних карбонатних порід (мергелей, крейди, вапняків);

чорноземи залишково-солонцоваті на лесових породах: 21 — чорноземи глибокі залишково-солонцоваті, 22 — чорноземи південні залишково-солонцоваті;

лучно-чорноземні ґрунти переважно на лесових породах: 23 — лучно-чорноземні ґрунти, 24 — лучно-чорноземні поверхнево-солонцоваті ґрунти, 25 — лучно-чорноземні глибокосолонцоваті ґрунти;

темно-каштанові ґрунти переважно на лесових породах: 26 — темно-каштанові залишково-солонцоваті ґрунти, 27 — темно-каштанові солонцоваті ґрунти, 28 — каштанові солонцоваті ґрунти;

лучні ґрунти на делювіальних та алювіальних відкладах: 29 — лучні, 30 — лучні солонцоваті;

болотні ґрунти на алювіальних, делювіальних і водно-льодовикових відкладах: 31 — лучно-болотні і болотні;

лучно-болотні, болотні ґрунти, торфовища: 32 — торфово-болотні ґрунти і торфовища низинні;

солонці: 33 — переважно солончакуваті;

осолоділі ґрунти: 34 — лучно-чорноземні і дернові осолоділі глейові, солоді;

дернові ґрунти: 35 — дернові переважно оглеєні піщані, глинисто-піщані і суспішані ґрунти в комплексі із слабогумусованими пісками, 36 — дернові опідзолені суглинисті ґрунти та оглеєні їх види

і земний покрив. Цифрові растрові геодані стосовно кожного із названих компонентів і складових ландшафту підготовлено та скомбіновано за допомогою геоінформаційних технологій у середовищі програми ArcMap.

Із наборів геоданих, що мають глобальне покриття, у програмі ArcMap із використанням інструментів геообробки були сформовані такі вихідні тематичні раstry для рівнинних ландшафтів України.

- Цифрові геодані кожного із названих наборів були конвертовані у один єдиний формат — растр.

- Для кожного із растрів виконано процедуру ресемплінгу — приведення роздільної здатності растрів до одного значення. Як базовий для ресемплінгу використаний растр земного покриву. Його вихідна роздільна здатність 300 м (дійсний фактичний показник — 270 м).

- Для зведення п'яти тематичних растрів застосовано інструмент геообробки Combine з набору Local розширення Spatial Analyst.

- У результаті отримано новий набір растрових даних, кожен піксель якого містить опис (індекс) складових ландшафту. При відпрацюванні інструменту геообробки в таблицю атрибуутів записуються ідентифікатори тематичних растрів із поля Value.

- Для формування текстової легенди індекси із поля Value через вбудовану функцію Калькулятора поля за допомогою Python (функція .replace) замінені текстовими характеристиками. Саме це поле є основою для характеристики виділів і формування легенди.

У такий спосіб отримано растрову модель структури сучасних ландшафтів, де кожна комірка раstra характеризується унікальним набором характеристик, розподілених на окремі поля у таблиці атрибуутів. Отриману цифрову модель використано для аналізу ступеня ландшафтного різноманіття, ступеня антропогенного перетворення ландшафтів, а також для різних видів оцінювання ландшафтів. Формульовання і застосування запитів до бази геоданих дають змогу отримати різні види оцінок ландшафтів. На рис. 5.5 (див. вклейку) показано приклад результату аналізу растрової моделі сучасних ландшафтів для визначення умов розвитку біотопів. Для отримання просторового розподілу застосовано серію визначальних запитів (Definition Query), які містили комбінацію критеріїв для віднесення просторового виділу до певного класу за особливостями ґрунтового покриву, умовами місцевостання і сучасного використання території.

Ландшафтне різноманіття

Одним із важливих критеріїв оцінювання важливості території з позиції заповідання є *ландшафтне різноманіття* — значною мірою завдяки тому, що воно має тісний зв'язок із біотичним різноманіттям (показники ландшафтного різноманіття пов'язані із екологічними властивостями ландшафту, які відображають умови існування біоти). За основу розрахунку ландшафтного різноманіття взято карту сучасних ландшафтів, при укладанні якої були вра-

Розділ 5. ГІС-аналіз ландшафтів як основа створення мережі заповідних територій

ховані як природні, так і антропогенні чинники. Оцінювання здійснено за допомогою кількох ландшафтних метрик, що належать до групи метрик різноманіття (diversity metrics).

Ландшафтні метрики (landscape metrics) — це алгоритми, які у кількісній формі визначають різноманітні характеристики ландшафту; такі розрахунки стосуються окремих виділів, або патчів (patches), їх класів (classes) та усієї території у цілому (landscape mosaics). Ландшафтні метрики визначають два основні аспекти структури ландшафтів: композицію (composition) та конфігурацію (configuration). Композиція ландшафтів пов'язана із різноманіттям типів і кількістю виділів (патчів) безвідносно до їх просторових характеристик та специфіки просторової організації. Конфігурація ландшафтів на відміну від їх композиції є проявом просторової організації складових ландшафту, зокрема особливостей їх взаємного розташування у межах ландшафтної мозаїки, враховує такі просторові параметри, як форма, відстань, характер межі тощо [29].

Для виконання цієї частини дослідження як вихідну основу для аналізу використано растр сучасних ландшафтів, що відображає як незмінні природні передумови для формування екосистем (біоклімат, літологія, рельєф, ґрунти), так і типи земного покриву (Land Cover). Роздільна здатність вихідних растрових геоданих — 250 м. Використання вихідних даних із такою роздільною здатністю зумовлено не лише їх знаходженням у відкритому доступі.

Як показало дослідження Т. Кучми [2], найменш чутливими до просторового розрізnenня вхідних даних є індекси групи різноманіття, зокрема індекс різноманіття Шеннона (SHDI) та індекс рівномірності Сімпсона (SIEI). Коefіцієнт кореляції за Пірсоном для цих індексів є високим, як між вибірками з розрізnenням 250 і 30 м ($R > 0,80$ при $p < 0,001$). Отже, для визначення ландшафтних метрик на регіональному рівні є усі підстави для заміни вхідних даних з просторовим розрізnenням від 30 м на дані з розрізnenням 250 м.

На рис. 5.6 (див. вклейку) відображені результат розрахунку індексу ландшафтного різноманіття Шеннона (SHDI). Розрахунки здійснено за допомогою програми Fragstats 4.2, підготовку вихідних даних для обробки та візуалізацію остаточних результатів виконано у програмному середовищі Arc GIS 10.6. При обрахуванні індексу використано метод ковзного вікна (moving window). Для досліджуваної території визначено оптимальним радіусом вікна 5000 м. У весь діапазон значень ландшафтного різноманіття проранжовано для цілей оцінювання на 4 рівні: низький, середній, високий і дуже високий. Ці розрахунки використано для аналізу та конфігурації перспективних заповідних територій.

Використання для аналізу даних щодо земного покриву, формування якого значною мірою зумовлене антропогенным чинником, може впливати на загальну картину і висновки щодо ступеня ландшафтного різноманіття території. Це важливо з огляду на завдання цього дослідження — виявити потенційні для заповідання території. Часто ландшафтне різноманіття зумовлене саме антропогенними факторами, наприклад, поєднання міської забудови, пустыщ, водосховищ та полів.

Основний чинник перетворення ландшафтів для всієї території — рільництво, на досліджуваній території домінують переважно агроландшафти.

Втім помітно, що чим вищий ступінь ландшафтного різноманіття, тим більшу частку ареалу займають такі типи земного покриття, які мають складову природної рослинності (рис. 5.7, див. вклейку). Це також агроугіддя, але вони мозаїчні, у їх межах луки або ліси, тобто природні елементи, займають більшу або меншу площину. Це дає підстави включати ареали із високим ступенем ландшафтного різноманіття, визначені на основі структури сучасних ландшафтів, до мережі потенційних для заповідання територій.

Фрагментація та природність ландшафтів

Фрагментація середовища проживання — це процес, у результаті якого великі, узгоджені та взаємопов'язані біотопи діляться на два фрагменти або більше і тим самим зменшуються в розмірах [12, 13]. Спочатку взаємопов'язані місця існування дробляться (розділюються) створенням населених пунктів, доріг і полів, а також іншими видами людської діяльності. Власне фрагментація (інший термін, який використовуємо як синонім, — ізоляція) є результатом розділення (розділення) ландшафтів.

Фрагментація ландшафту є наслідком руйнівного впливу антропогенних лінійних структур — передусім транспортних мереж, на екологічні зв'язки у просторово пов'язаних ландшафтах [23]. Негативний ефект фрагментації зумовлений поєднанням різних впливів: виникнення бар'єрних зон і зон зіткнення, викиди хімічних забруднювачів і шумове забруднення, погіршення естетичних якостей.

Дані щодо фрагментації ландшафтів є важливим підґрунтам для визначення потенційних для заповідання територій. Наявність цілісних ареалів, достатніх за площею для сталого функціонування біотопів як середовища існування різних видів рослин і тварин, є важливою підставою для рекомендацій таких територій для заповідання. Особливо, якщо такі нерозчленовані простори мають достатню частку ландшафтів, збережених у природному стані або наблизених до нього.

Як чинники фрагментації ландшафтів ми застосували дороги державного та місцевого значення і залізниці з урахуванням зон впливу (джерело геоданих — OpenStreetMap), тобто ті антропогенні лінійні структури, які чинять найбільший вплив на утворення бар'єрів та ізоляцію місць існування [26]. Були виключені також території населених пунктів як найбільш антропогенізовані ландшафти. Модель геообробки показано на рис. 5.8.

Нефрагментованими вважають простори, які не розділені дорогами з інтенсивним рухом або залізницею [26]. У межах таких ареалів водойми не можуть займати більш як 50 % простору. Чинник площи є важливим для видів, які залежать від фрагментованого середовища існування, особливо для тварин. Зі зменшенням фрагмента частота зустрічальності виду зменшується, вид може бути відсутнім у багатьох дрібних фрагментах. Це, ймовірно, пов'язане з тим, що фрагмент менший за мінімальну площину, яка необхідна для існування окремої особини, розмноження або для самопідтримуваної популяції [13]. Наприклад, у Німеччині [17] мінімальна площа нерозділеного аре-

Розділ 5. ГІС-аналіз ландшафтів як основа створення мережі заповідних територій

алу (нім. unzerschnittene, verkehrsarme Räume (UZVR)), яка є прийнятною для підтримки біорізноманіття і постійно перебуває у полі зору природоохоронного моніторингу, становить понад 100 км².

Рис. 5.8 ілюструє оцінювання фрагментованості ландшафтів рівнинної частини України.

Для цілей заповідання важливо мати інформацію не лише про площу незфрагментованих просторів, а й стан таких ареалів за умовами збереження природних або наближених до природних ландшафтів. За допомогою інструментарію ГІС проаналізовано частку збереженості лісів у межах кожного із понад 10 тисяч фрагментів рівнинної частини України (рис. 5.9—5.11, див. вклейку). Застосовано інструмент геообробки «Таблиця площ» (Spatial Analyst) із подальшим застосуванням Калькулятора поля; дані щодо лісового покриву проаналізовано за програмами Global Land Cover Map.

Ступінь антропогенної трансформації ландшафтів. Оцінювання перетвореності ландшафтів, або визначення стану збереження природних ландшафтів, ґрунтуються на аналізі структури сучасного землекористування, ключем до з'ясування якої є дані щодо земного покриву (див. вклейку, рис. 5.2). Використання кількісних методів на основі функціонального підходу П.Г. Шищенка [9, 10] передбачає оцінювання ступеня антропогенних перетворень залежно від соціальної функції, яку виконує той чи інший ландшафтний комплекс (лісогосподарської, сільськогосподарської, сельбищної тощо) (див. табл. 5.1). Оцінювання структури земного покриву та особливостей ґрутового покриву (ознак впливу людини на ґрунти) на основі моделі сучасних ландшафтів ELU дає змогу диференціювати територію дослідження за ступенем антропогенного перетворення. Провідний критерій оцінювання — чим більша частка або наявність елементів ландшафту, зумовлена впливом людини та її господарської діяльності, тим більше перетворений ландшафт.

Ступінь антропогенної перетвореності ландшафтів на рівні фізико-географічних районів розраховані за формулою

$$K_{\text{ап}} = \sum (r_i \times q_i \times p) / 100,$$

де $K_{\text{ап}}$ — коефіцієнт антропогенного перетворення; r_i — ранг антропогенної перетвореності ландшафтів певним видом природокористування (використання); q_i — індекс глибини перетвореності території; p — площа рангу (%).

Розрахунок антропогенної перетвореності ландшафтів виконано у середовищі ГІС за допомогою послідовного застосування інструменту геообробки «Таблиця площ» (Spatial Analyst) та обробки полів таблиці атрибуутів і застосування Калькулятора поля.

Для візуалізації ступеня антропогенного перетворення ландшафтів використано 5-балльну шкалу оцінювання — коефіцієнт антропогенного перетворення (рис. 5.12, див. вклейку).

Завдяки значній залісеності територія Полісся є найменш зміненою, тут істотна частка ландшафтів залишається у стані, наближенному до природного. Основний чинник трансформації лісостепових ландшафтів — розорювання

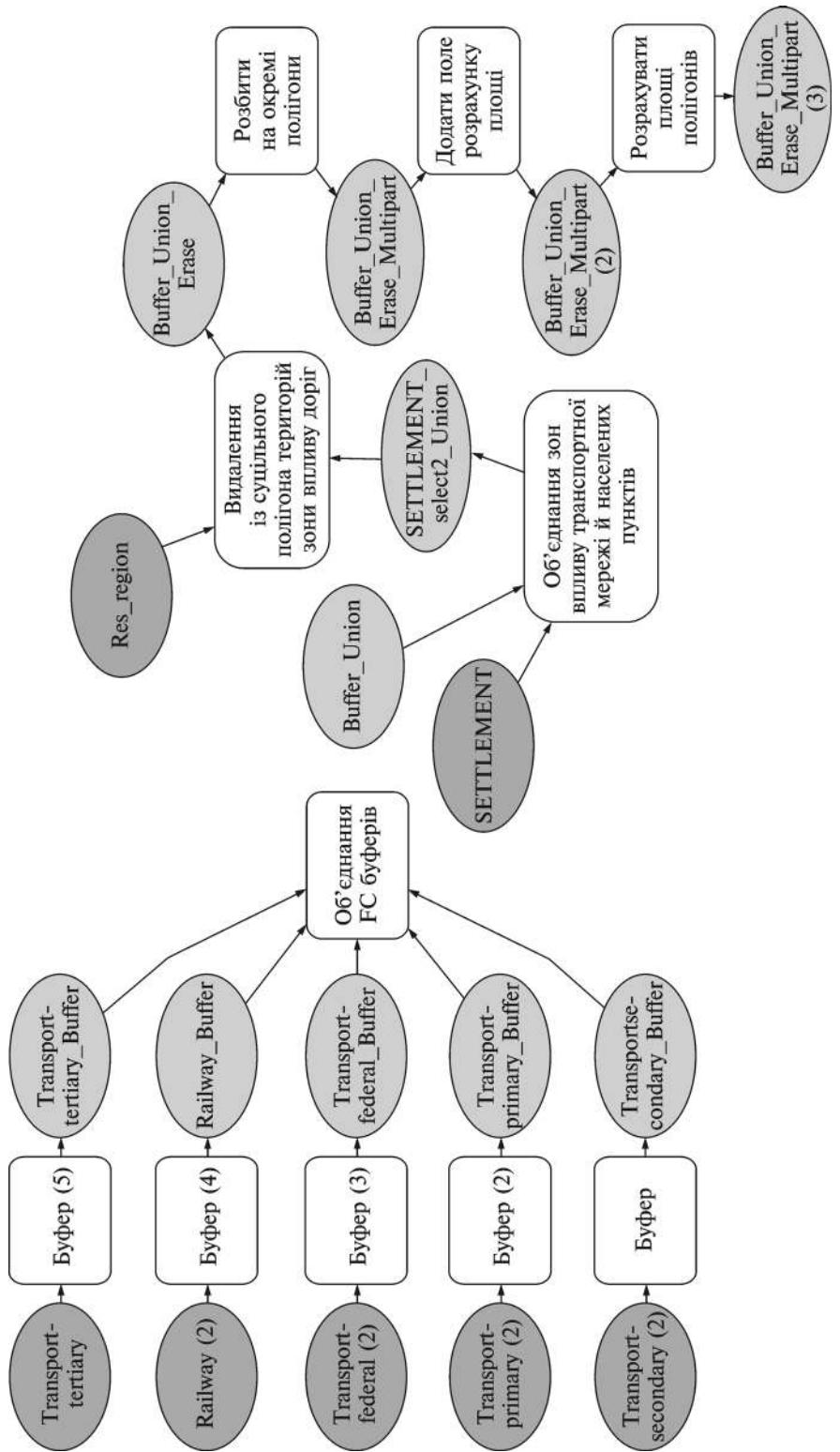

Рис. 5.8. Модель геообробки у програмі середовища ArcMap для визначення фрагментантії рівнинних ландшафтів України (розроблена в програмі Model Builder for ArcGIS)

Розділ 5. ГІС-аналіз ландшафтів як основа створення мережі заповідних територій

грунтів та інтенсивне використання їх під ріллю у сільському господарстві. Найбільших перетворень зазнали ландшафти із родючими грунтами та геоморфологічними умовами, сприятливими для ведення сільського господарства. Ще один суттєвий чинник трансформації природного ландшафту — створення каскаду водосховищ у заплаві Дніпра. Внаслідок цього відбулися надзвичайні зміни практично всіх компонентів ландшафту заплави, зокрема місцево-кліматичних умов і гідрологічного режиму. Ландшафти, що перетворені внаслідок житлового, транспортного, промислового будівництва, а також добування корисних копалин, займають незначні плоші, проте такі природні комплекси зазнали найбільших, часом незворотних змін.

Ландшафти степової зони тотально перетворені внаслідок антропогенної діяльності. Основний фактор — рільництво, ландшафти степу практично повністю розорані та інтенсивно використовуються у сільському господарстві. Досить значним фактором є міська забудова, особливо на Донбасі, де сформувались великі агломерації із практично суцільною промисловою і житловою забудовою.

РОЗДІЛ 6

ОЦІНЮВАННЯ ПРОСТОРОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ МЕРЕЖІ ЗАПОВІДНИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВА

6.1. ПЕРЕЛІК ПОТЕНЦІЙНИХ ДЛЯ ЗАПОВІДАННЯ ТЕРИТОРІЙ⁴

При організації заповідної мережі методологія орієнтована насамперед на природні закономірності з використанням природного районування. Разом з тим склалась історична практика аналізу, управління та розвитку системи ПЗФ по адміністративних областях. Ця неоднозначність є реаліями, з якими необхідно рахуватись у науково-прикладній сфері.

Нижче наведено перелік територій, потенційних для заповідання, по рівнинних адміністративних областях за алфавітом та АР Крим.

До поданого числа областей включено всі рівнинні адміністративні області. Території областей, в межах яких наявні гори, — предмет подальших досліджень. Форма подання даних вироблялась з часом, тому є деякі відмінності в описі областей.

По деяких областях існує багато пропозицій, тому наведено лише перелік назв, через обмежений обсяг видання. Таким чином, слід розуміти, що за кожною назвою стоять конкретна територія, про кожну з яких детальніше можна дізнатися, зв'язавшись з авторами видання.

Вінницька область

Вінницька область розміщується у лісостеповій зоні. Дані стосовно територій, які потребують заповідання у межах області, наведено у табл. 6.1.

Волинська область

Волинська область розміщується у зонах хвойно-широколистих та широколистих лісів. Напрацьовані матеріали щодо створення нових і розширення існуючих територій та об'єктів ПЗФ узагальнено у табл. 6.2, 6.3.

⁴ У формуванні пропозицій щодо визначення потенційних і перспективних територій для заповідання брали участь Н.О. Брусенцова, Л.П. Вакаренко, О.В. Василюк, Я.П. Дідух, В.М. Діковицький, В.П. Коломійчук, А.А. Куземко, М.Д. Матвеєв, І.І. Мойсіенко, О.О. Орлов, С.М. Панченко, М.М. Перегрим, Є.П. Прекрасна, Ю.О. Спінова, В.М. Титар, К.О. Філюта, О.Г. Яворська, О.І. Яковенко.

Розділ 6. Оцінювання просторової організації мережі заповідних територій України: стан і перспектива

Таблиця 6.1. Потенційні території для заповідання у Вінницькій області

Назва, короткий опис, площа об'єкта, який запропоновано до створення (або збільшення площи — виділено курсивом)	Існуюча підтримка до заповідання об'єкта	Ставлення місцевих структур і місцевих громад
НПП «Кармелюкове Поділля». Ставок «Заводський» на р. Савранка (110 га), долина р. Савранка на ділянці між селами Тартак і Ольгопіль (240 га), степові балки у долині р. Бритавка між селами Червона Гребля і Стратіївка (5 балок загальною площею близько 300 га) в межах Чечельницького р-ну	НПП «Кармелюкове Поділля», Інститут ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України, Донецький національний університет ім. В. Стуса, Вінницька обласна екологічна асоціація «Зелений світ Поділля»	Підтримують Чечельницька РДА та Чечельницька райрада
Геологічна пам'ятка природи місцевого значення «Іллінецький кратер» — створення геологічної пам'ятки загальноодержавного значення «Іллінецька астроблема». Ця структура є слідом падіння гіантського метеорита в межах геологічної аномалії, визначеної за даними геологічної розвідки площею близько 3000 га в межах Іллінецького р-ну	Донецький національний університет ім. В. Стуса, Вінницька обласна екологічна асоціація «Зелений світ Поділля», комунальний заклад культури «Вінницький планетарій»	—
НПП «Зуброві стежини». Ділянка основної міграції стада зубра, виходи гранітів — оселище унікального виду — спірії пиківської, ділянки унікальних ландшафтів, пов'язаних з так званою захороненою долиною, що залишилась після зміни русла Південного Бугу у Хмільницькому, Літинському, Калинівському, Вінницькому та Липовецькому районах загальною площею близько 21 тис. га	Інститут ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України, Інститут зоології ім. І.І. Шмальгаузена НАН України, Донецький національний університет ім. В. Стуса, Вінницька обласна екологічна асоціація «Зелений світ Поділля»	Підтримують Департамент агропромислового розвитку Вінницької ОДА і частина сільських рад, на чиїх землях проєктовано об'єкт. Не підтримує Вінницьке обласне управління лісового та мисливського господарства. Частина сільських рад не визначилась
НПП «Сарматія Європейська». Ділянки виходів вапняку, пов'язані з колишнім бар'єрним рифом давнього моря, що вкривало цю територію в неогені, — Східноподільськими Товтрами (південна частина) в межах Піщанського, Ямпільського, Крижопільського і Томашпільського районів загальною площею близько 18 тис. га	Те саме	Підтримує Департамент агропромислового розвитку, екології та природних ресурсів Вінницької ОДА, більшість сільських рад, на чиїх землях проєктується об'єкт. Не підтримує Вінницьке обласне управління лісового та мисливського господарства
РЛП «Одвічна Русава». Ділянки виходів вапняку, пов'язані зі Східноподільськими Товтрами (центральна частина), — долина р. Русава між селами Стіна і Вила у Томашпільському р-ні площею близько 400 га	Інститут ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України, Національний ботанічний сад ім. М.М. Гришка НАН України	Заперечують Стінянська і Вилянська сільські ради

6.1. Перелік потенційних для заповідання територій

Закінчення табл. 6.1

Назва, короткий опис, площа об'єкта, який запропоновано до створення (або збільшення площини — виділено курсивом)	Існуюча підтримка до заповідання об'єкта	Ставлення місцевих структур і місцевих громад
Зоологічний заказник загальнодержавного значення «Сапіжанська гора». Ділянки виходів вапняку, пов'язані зі Східноподільськими Товтрами (центральна частина) у Шаргородському р-ні, площею близько 90 га	Українське товариство охорони птахів, Вінницька обласна екологічна асоціація «Зелений світ Поділля»	Підтримує Сапіжанська сільська рада
Зоологічний заказник загальнодержавного значення «Межирівський». Ділянки виходів вапняку, пов'язані зі Східноподільськими Товтрами (північна частина), у Жмеринському р-ні площею близько 75 га	Вінницька обласна екологічна асоціація «Зелений світ Поділля»	Заперечує Рівська сільська рада
Ландшафтний заказник місцевого значення «Западня». Ділянки виходів вапняку, пов'язані зі Східноподільськими Товтрами (північна частина), у Жмеринському р-ні площею близько 200 га	Те саме	Підтримує Носковецька сільська рада
Ландшафтний заказник місцевого значення «Кам'яна». Ділянки виходів вапняку, пов'язані зі Східноподільськими Товтрами (північна частина), у Жмеринському р-ні площею близько 130 га	» »	Підтримує Кам'яногірська сільська рада
Ландшафтний заказник місцевого значення «Маньківські вапняки». Ділянки виходів вапняку, пов'язані зі Східноподільськими Товтрами (північна частина), у Барському р-ні площею близько 50 га	» »	Підтримує Маньківська сільська рада
Ландшафтний заказник місцевого значення «Думка». Ділянки виходів вапняку, пов'язані зі Східноподільськими Товтрами (північна частина), у Жмеринському р-ні площею близько 200 га	» »	Підтримує Слободо-Межирівська сільська рада
Ландшафтний заказник місцевого значення «Лінивий Соб». Долина р. Соб між селами Куна і Крутогорб у Гайсинському р-ні площею близько 150 га	Інститут ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України, Інститут зоології ім. І.І. Шмальгаузена НАН України	—

Розділ 6. Оцінювання просторової організації мережі заповідних територій України: стан і перспектива

**Таблиця 6.2. Перспективні для заповідання території та об'єкти природно-заповідного фонду.
Волинська область**

Назва, короткий опис, площа об'єкта, який запропоновано до створення (або збільшення площи — виділено курсивом)	Існуюча підтримка до заповідання об'єкта	Ставлення місцевих структур і громад
НПП «Західне Побужжя». Територія знаходитьться у західній частині Волинського Полісся і простягається уздовж р. Західний Буг та її приток. Територія охоплює три адміністративні райони — Іваничівський (2903,9 га), Володимир-Волинський (11967,5 га) та Любомльський (2552,0 га), що межують з Польщею; загальна площа 17 423,4 га. Територія парку охопить надзвичайно багаті історико-культурними пам'ятками, цінні у рекреаційному, науковому та природоохоронному аспекті ділянки, що дасть змогу планомірно розвивати численні напрями господарської діяльності у регіоні	У зв'язку з проведенням реформи децентралізації замість пропонованих у проєкті сільських рад утворені Литовезька, Поромівська, Устилузька, Зимнівська, Вишнівська та Рівненська ОТГ, а також Зарічанська й Морозовичівська сільські ради. Питання щодо створення НПП розглянуто на сесіях перелічених вище ОТГ, крім Рівненської та Вишнівської. Отримано погодження на створення НПП на території Іваничівського р-ну в межах Литовезької та Поромівської ОТГ на загальну площину 2236,5 га, з них 700 га надати у постійне користування парку. Держгеокадастр погодив створення НПП, облдержадміністрація працює над погодженням створення парку з органами місцевого самоврядування	Вишнівська та Рівненська сільські ради не вбачають необхідності створення НПП. Волинське обласне управління лісового господарства, а також ДП «Володимир-Волинське ЛМГ», ДП «Любомльське ЛГ» та ДП «Прибузьке ЛГ» розглянуть можливість створення НПП після поділення створення органами місцевого самоврядування
Гідрологічний заказник місцевого значення «Перемильський». Заказник у заплаві р. Стир орієнтовною площею 790 га запропоновано створити на території Перемильської та Новоставської сільських рад Городівського р-ну до впадіння річки у Хрінницьке водосховище	Землями водного фонду розпоряджається облдержадміністрація. Проведено лише попереднє дослідження території	Об'єкт перспективний до заповідання, тому питання щодо його створення місцеві органи влади та самоврядування не розглядали
Гідрологічний заказник місцевого значення «Рудківський». Заказник загальною площею 440 га запропоновано створити на землях водного фонду на території Любешівської селищної ОТГ. Заказник стане логічним продовженням системи природоохоронних територій в межах заплави р. Стохід	Матеріали щодо погодження створення направлено на розгляд Любешівській ОТГ та Держгеокадастру. Волинська облдержадміністрація погоджує створення заказника	Жодних проблемних питань щодо створення заказника не виникло

6.1. Перелік потенційних для заповідання територій

Продовження табл. 6.2

Назва, короткий опис, площа об'єкта, який запропоновано до створення (або збільшення площини — виділено курсивом)	Існуюча підтримка до заповідання об'єкта	Ставлення місцевих структур і громад
Ботанічний заказник місцевого значення «Фітеума». Заказник загальна площею 5 га запропоновано створити з метою збереження єдиного місця зростання карпатського виду — фітеума куляста	Погоджено створення Павлівською сільською ОТГ, очікується погодження створення Держгеокадстром	Павлівська ОТГ позитивно ставиться до створення заказника, оскільки територія є перспективною в екоосвітньому напрямі
Луцький зоологічний парк. Розташований в межах м. Луцьк, площа 4 га. На сьогодні — діючий зоопарк. Земля комунальної власності надана у постійне користування	Облдерджадміністрація працює спільно з дирекцією зоопарку щодо створення об'єкта ПЗФ	Луцька міська рада не розглядала можливість створення об'єкта ПЗФ на базі комунального підприємства «Луцький зоопарк»
Гідрологічний заказник місцевого значення «Заплава річки Стир». У межах заплави р. Стир, де домінують ландшафти річкових рівнинних заплав, існують окремі стариці, мікропонижения з болотами та заплавними луками. Тут гніздяться баранець великий та очеретянка прудка. Запропоновано створити заказник у межах 3 районів області — Луцького (2,4 тис. га), Рожищенського (2,0 тис. га) та Маневичського (4,6 тис. га) загальною площею 16 847,36 га	Заказник пропонує створити на землях водного фонду облдерджадміністрація, однак без підтримки органів місцевого самоврядування рішення про погодження створення не прийматиметься	Частину території заплави заплановано під розпавання. Тому органи місцевого самоврядування не бачать перспективи створення заказника
Гідрологічний заказник «Вербівський». Територія загальною площею 192 га зберегла природний та напівприродний рослинний покрив, характеризується типовою будовою заплави, наявністю різних типів рослинності. Багатим є фіторізноманіття території. Тут виявлене флористичне ядро лучно-болотних, лісових, пісмофітних ценозів, наявні рідкісні та малопоширені види рослин, насамперед плаун колючий, пальчатокорінник м'ясочервоний, шилолисник звичайний, звіробій сланий, тисдаля голостебла, малий комоник зігнутий, фіалка ставкова та ін. Серед хребетних тварин 1 вид (деркач) занесений до Європейського Червоного списку тварин, що знаходиться під загрозою зникнення у світовому масштабі, та 2 види (деркач, мишка лучна) — до Червоного списку МСОП. Безсумнівною є екологічна цінність заказника — його територія має включати найбільш збережену частину верхів'їв Прип'яті	Створення заказника розглядали у період 2006—2009 рр. Однак без підтримки органів місцевого самоврядування рішення про погодження створення не прийматиметься	Інформація про місцеточного розташування заказника, а також про результати погоджень відсутня. Наявне лише клопотання від 2005 р.

Розділ 6. Оцінювання просторової організації мережі заповідних територій України: стан і перспектива

Закінчення табл. 6.2

Назва, короткий опис, площа об'єкта, який запропоновано до створення (або збільшення площини — виділено курсивом)	Існуюча підтримка до заповідання об'єкта	Ставлення місцевих структур і громад
Гідрологічний заказник «Заплава річки Серна». Заказник площею 800 га запропоновано створити у заплаві р. Серна на території Луцького та Рожищенського р-нів	ОДА розпоряджається землями водного фонду. Однак без підтримки органів місцевого самоврядування рішення про погодження створення не прийматиметься	Не відомо на цей час
Орнітологічний заказник «Торчинське болото». Заказник запропоновано створити загальною площею 70 га. У 1970-х роках цю територію було оголошено об'єктом ПЗФ, але з невідомих причин скасовано. Тому потрібно знову надати статус цій території	Новостворена Торчинська ОТГ рішення про погодження створення не приймала. На сьогодні територію не використовують	Те саме
Ботанічна пам'ятка природи «Плауни». Заказник площею 100 га запропоновано створити в межах користування ДП «ЛМГ “Звірівське”», де виявлено місце зростання рідкісних видів плаунів — діфазіаструма триколоскового і діфазіаструма Зейлера. Єдине місце знаходження — у Ківерцівському р-ні	На поточний час серед наявної інформації є лише наукова характеристика проектованого заказника у Ківерцівському р-ні	» »
Ботанічний заказник «Яловачкий». Заказник площею 300 га запропоновано створити в межах користування ДП «Камінь-Каширське ЛГ»	Серед наявної інформації є лише наукова характеристика заказника у Камінь-Каширському р-ні	» »

Таблиця 6.3. Перспективні для розширення території та об'єкти природно-заповідного фонду. Волинська область

Назва, короткий опис, площа об'єкта, що пропонований до збільшення площини	Існуюча підтримка до заповідання об'єкта	Ставлення місцевих структур і громад
Ківерцівський НПП «Цуманська пуща». Запропоновано розширення території НПП на площину 10 043,6 га за рахунок земель, які перебувають у користуванні ДП «Ківерцівське ЛГ» та ДП «ЛМГ “Звірівське”» і частково (5530 га) належать до загальнозоологічного заказника «Зубр». Запропонована ділянка лісового фонду та ділянки в межах НПП є єдиним лісовим масивом	Розширення території НПП підтримує адміністрація парку, однак лісогосподарські підприємства не вбачають необхідності включення заказника до території парку	Жителі місцевих громад проти функціонування НПП і заказника, оськльки у Ківерцівському р-ні постійно фіксують випадки незаконних рубок та браконьєрства місцевими жителями. Разом з тим місцеві ради йдуть назустріч та сприяють становленню парку
НПП «Прин'ять—Стохід». Розширення на площину 18 201 га території парку за рахунок суміжних земель Любешівського, Маневицького, Ратнівського р-нів. Дослідження щодо можливого розширення НПП проводиться в рамках проекту «Полісся — дика природа без кордонів: охорона одного з найбільших природних районів у Європі»	У 2011 р. надсилали матеріали для погодження розширення НПП до установ та організацій зазначених районів. Погодження на розширення та включення до складу парку було надано лише ДП «Ратнівське ЛМГ»	Не відомо на цей час, оськльки очікуються оновлені результати досліджень

6.1. Перелік потенційних для заповідання територій

Закінчення табл. 6.3

Назва, короткий опис, площа об'єкта, що пропонований до збільшення площі	Існуюча підтримка до заповідання об'єкта	Ставлення місцевих структур і громад
Черемський природний заповідник. Розширити заповідник запропоновано за рахунок земель лісового фонду, які оточують заповідник як буферну зону. Площа, на яку пропонується розширення, становить 1000 га. На цій території зростають 3 види рослин, занесені до Європейського Червоного списку: глід український <i>Crataegus ucrainica</i> , смілка литовська <i>Silene lithuanica</i> , козельці українські <i>Tragopogon ucrainicus</i> . Зафіксовано також 3 види рослин, занесені до Додатку I Бернської конвенції: зозулини черевички справжні <i>Cypripedium calceolus</i> , жировик Льозеля <i>Liparis loeselii</i> , дикран зелений <i>Dicranum viride</i>	Серед установ, які підтримують розширення території (створення охоронної зони навколо заповідника), — управління екології та природних ресурсів ОДА, а також Державна екологічна інспекція області. Лісогосподарські підприємства ведуть господарську діяльність — неохоче підтримують розширення	На цей час вважають недостатнім, оскільки лісогосподарські підприємства є одним із основних джерел наповнення місцевого бюджету
Ландшафтний заказник «Турійський». Розширення існуючих територій та об'єктів ПЗФ за рахунок земель, які входять до складу об'єкта Смарагдової мережі «Турійський» UA00000171 на загальну площину 16 872 га, у Турійському р-ні	Напрацювання щодо розширення мережі природоохоронних територій лише розпочато у межах району	Очікується супротив щодо розширення мережі об'єктів ПЗФ через обмежений режим використання цих територій. Варіантом, як це угодити, залишається створення на цій території НПП або РЛП. Це дасть змогу залучати інвестиції на рекреаційну діяльність, а також збільшити кількість робочих місць

Дніпропетровська область

Дніпропетровська область розміщується у степовій зоні. У межах області запропоновано створення територій та об'єктів ПЗФ (табл. 6.4) та повний їх перелік.

Таблиця 6.4. Інформація щодо перспективних об'єктів, які можуть увійти до складу природно-заповідного фонду Дніпропетровської області

Назва, місце розташування, площа об'єкта	Ким запропоновано	Характеристика
Перелік зарезервованих під створення, проте досі не створених об'єктів ПЗФ		
НПП «Орільський». Площа 55,6 тис. га. Від с. Орілька до с. Шульгівка вздовж долини р. Оріль; Новомосковський, Юр'ївський, Магдалинівський, Царичанський р-ни	Рішення обласної ради від 16.10.1998 № 70-3/XXIII Рішення облради від 19.03.2002 № 525-22/XXII	Типовий природний комплекс басейну середньої річки — Орелі, що репрезентує весь набір різноманіття флори, фауни, ландшафтів північного Лівобережного степу. Представленій дібровно-лучними сполученнями, ділянками борової тераси,

Розділ 6. Оцінювання просторової організації мережі заповідних територій України: стан і перспектива

Продовження табл. 6.4

Назва, місце розташування, площа об'єкта	Ким запропоновано	Характеристика
		численними озерами і лиманами, солончаками і солонцоватими луками, степовими схилами корінного берега, балками, а також різноманітними водними біотипами р. Оріль з притоками
Природний заповідник «Верхньодніпровський». Площа 65 тис. га. Села Заполички, Домоткань, м. Верхньодніпровськ, с-ще Дніпровське, с. Воєводівка, міста Верхівцеве, Вільногірськ, с. Новоганнівка; Верхньодніпровський р-н	Рішення облради від 19.03.2002 № 525-22/XXII	Включає водозбірні басейни річок Домоткань і Самоткань разом з узбережжими екосистемами Дніпродзержинського водосховища. Є найбільшим байрачно-степовим комплексом Степового Придніпрова. У складі флори і фауни значна частка — ендеми і раритети, багате і неповторне сполучення ландшафтів, вікові дерева, численні джерела, багатий етнографічний і рекреаційний потенціал
Природний заповідник «Сурський». Площа 10 тис. га. Місто Верхівцеве, села Семенівка, Вишневе, Любимівка, Зелений Кут, Гримуче, Світлогірське, Сурське, Привільне; Верхньодніпровський, Криничанський, Солонянський р-ни	Те саме	Комплекс природних екосистем верхньої течії р. Мокра Сура із цінними байраками, степовими балками, виходами скель і річкою. Високий рівень біорізноманіття
Природний заповідник «Петріківський». Площа 25 300 га. Між селами Шульгівка, Гречане, Лобойківка, Балівка, смт Петрівка, Кирилівка до м. Дніпродзержинськ; Петріківський, Дніпропетровський р-ни	» »	Унікальний природний комплекс борової (піщаної) та солончаково-лісових террас Дніпра (межиріччя Орелі, Дніпра і Проточі). Найбільш збережені в регіоні ділянки піщаних Дніпровських кучугур, борові ділянки з натурализованим північно-болотним флорокомплексом, фрагменти піщаного ковилового степу, унікальні дубово-березові гайки і чорнокленові «шапки». Місця проживання багатьох видів тварин, занесених до Червоної книги України
Природний заповідник «Дніпрові пороги». Площа 16 тис. га. Між селами Стари Кодаки, Любимівка, Братське, Волоське, Микільськена-Дніпрі, Військове, Башмачка, Воронове, Грушувато-Криничне, Воронівка, Діброва; Дніпропетровський, Солонянський, Синельниковський р-ни	» »	Ділянка порожистої частини Дніпра, що нині підтоплена водами Запорізького водосховища. Це комплекс придніпровських глибинних балок і ярів із байраками, степом і штучним лісом

6.1. Перелік потенційних для заповідання територій

Продовження табл. 6.4

Назва, місце розташування, площа об'єкта	Ким запропоновано	Характеристика
НПП «Самарський бір». Площа 40 тис. га. Між селами Новостепанівка, Попасне, В'язівок, Булахівка, Знаменівка, Хащове, Вільне та м. Новомосковськ Новомосковського й Павлоградського р-нів	Розпорядження представника Президента України № 473 від 28.09.1992; Рішення обласної ради 16.10.1998 № 70-3/ХХІІІ; Указ Президента України № 79/94 від 10.03.1994	Унікальні заплавні ліси і збережений сосновий бір з найповнішим комплексом рослинного і тваринного світу
Дієвський природний парк. Площа 1200 га	Рішення виконкому ОДА № 469 від 17.12.1990	Дієвські природні плавні
Приорільський комплекс. Площа 22 тис. га. Річка Оріль на всій протяжності області із включенням в її низов'ї старого і нового русла межиріччя, а також прибережної зони по 500 м на обох берегах, Царичанський і Магдалинівський р-ни	Розпорядження представника Президента України № 473 від 28.09.1992; Указ Президента України № 79/94 від 10.03.1994; Рішення обласної ради 16.10.1998 № 70-3/ХХІІІ	Належить до Рільського геоботанічного району. Представлений террасовими різnotравнотипчаково-ковиловими степами, заплавними луками, природними заплавами та штучними лісами
Кочерізький байрачно-балковий комплекс. Площа 10 тис. га. Села Кочеріжки, Новостепанівка, Надеждівка, Вільне Павлоградського і Новомосковського р-нів	Те саме	Сукупність заплавних мішаних лісів з ділянками злаково-різно-травних суходільних лугів, які займають верхів'я та схили південної експозиції невисоких пагорбів, вибалків з добре вираженим дном
Комплекс «Межиріччя». Площа 3600 га. Села Межиріч, В'язівок, Вербки, Веселе Павлоградівського р-ну	» »	Заплавний лугово-болотний комплекс із типовим рослинним і тваринним світом
Верхньодніпровський байрачно-балковий комплекс. Площа 8400 га. Мишурин Rіg — Верхньодніпровськ	Розпорядження представника Президента України № 473 від 28.09.1992	Система придніпровських право-бережних байрачних лісів і ярів
Вишневський комплекс. Площа 2 тис. га. Долина р. Мокра Сура від м. Верхівцеве до с. Вишневе, Криничанський і Верхньодніпровський р-ни	Розпорядження представника Президента України № 473 від 28.09.1992; Рішення обласної ради 16.10.1998 № 70-3/ХХІІІ; Указ Президента України № 79/94 від 10.03.1994	Типовий для Придніпров'я долинний ландшафт із байрачними лісами і цілінними степами на схилі
Річка Верхня Терса з прилеглими заплавами. Площа 1250 га. Софіївка—Васильківка Васильківського р-ну	Те саме	Система малої річки з прилеглими прибережними ділянками завширшки у середньому 100 м. Представлена типовим гідрофлористичним і фауністичним комплексами, нерестовищами і місцями нагулу риби

Розділ 6. Оцінювання просторової організації мережі заповідних територій України: стан і перспектива

Закінчення табл. 6.4

Назва, місце розташування, площа об'єкта	Ким запропоновано	Характеристика
Кам'янський прибережно-річковий комплекс. Площа 10 600 га. Річка Кам'янка в межах с. Златоустівка до впадіння р. Кам'янка в Базавлук, Апостолівський і Криворізький р-ни	Розпорядження представника Президента України № 473 від 28.09.1992; Рішення обласної ради 16.10.1998 № 70-3/XXIII	Особливою цінністю є ксерофітні та степові комплекси герпетофуани, зокрема рідкісні види — зелена ящірка, чотирисмуговий полоз, жовтобрюхий полоз, степова гадюка. Межа ареалів лісових і степових видів. Тут мешкає унікальна популяція водяного вужа
Базавлукський прибережно-річковий комплекс. Площа 9 тис. га. Річка Базавлук з притокою Солона і Шолоховським водосховищем, Нікопольський р-н	Розпорядження представника Президента України № 473 від 28.09.1992; Указ Президента України № 79/94 від 10.03.1994; Рішення обласної ради 16.10.1998 № 70-3/XXIII	Степові схили з виходами гранітних порід і різnotравнево-луговими комплексами. Водяні біоценози характеризуються типовими для правобережніх степових річок представниками флори і фауни
Придніпровська байрачно-балкова система. Площа 1800 га. Микільське-на-Дніпрі, Військове, Вовніги, Федорівка Солонянського р-ну	Розпорядження представника Президента України № 473 від 28.09.1992; Указ Президента України № 79/94 від 10.03.1994	Байрачно-балкова система правобережжя р. Дніпро із затоками, які є цінними нерестовими угіддями
Мар'їний ліс. Площа 2800 га. Петропавлівський р-н	Указ Президента України № 79/94 від 10.03.1994	Природний комплекс вузькодолинних лісів. Лукова заплава і долинна аrena з типовими рослинними угрупованнями та багатим рослинним і тваринним світом
Петропавлівські лимани. Площа 4500 га. Петропавлівський р-н	Те саме	Заплава р. Самара з типовою луковою, а місцями солончаковою рослинністю. Місце концентрації водно-болотних птахів
Перелік запропонованих об'єктів		
Природний заповідник «Покровсько-Дібрівський». Площа 11 500 га. Між селами Гаврилівка, Великомихайлівка, Коломийці, смт Покровське Покровського р-ну. Організація на базі існучого заказника «Дібрівський» та інших об'єктів ПЗФ із збереженням статусу	—	Заплавно-лісовий комплекс р. Вовча, унікальний тим, що знаходиться на південній межі поширення природних лісів
НПП «Саксаганська січ». Площа 7957 га. Знаходиться у західній частині області	М.В. Філіпова, О.В. Лукіних	—

6.1. Перелік потенційних для заповідання територій

Загальний перелік запропонованих територій для заповідання

I. Як природний заповідник: 1) «Верхньодніпровський»; 2) «Сурський»; 3) «Петриківський»; 4) «Дніпрові пороги»; 5) «Балка Левшинська».

II. Як національний природний парк: 1) Орільський; 2) Самарський бір; 3) Саксаганська січ.

III. Як регіональний ландшафтний парк: 1) «Кільчевський» (розширення однойменного заказника).

IV. Як заказник: 1) «Балка Тоздори»; 2) «Балка Демурина»; 3) «Балка Зелена»; 4) «Балка Ковалєва»; 5) «Балка Левшинська»; 6) «Балка Мотина»; 7) «Балка Перевіск»; 8) «Балка Погідня»; 9) «Балка Приворотна»; 10) «Балка Пугачова»; 11) «Балка Роздори»; 12) «Балка Солона»; 13) «Балка Суха»; 14) «Балка Сухенька»; 15) «Балка Тернова»; 16) «Балка Тунельна»; 17) «Балка Шамишина»; 18) «Балка Широка»; 19) «Балка Шмиглова»; 20) «Богуславський»; 21) «Бородаївські байраки»; 22) «Василівсько-Уздівський»; 23) «Василівська цілина»; 24) «Вербовий»; 25) «Верхів'я балки Корсиківської»; 26) «Верхів'я річки Кам'янки Вовчанської»; 27) «Верхів'я річки Комишувата Сура»; 28) «Верхів'я балки Сухої»; 29) «Верхів'я річки Вербова»; 30) «Верхньосаксаганський»; 31) «Витоки річки Ковалиха»; 32) «Витоки річки Кам'янка»; 33) «Витоки річки Кам'янки Вовчанської»; 34) «Вищетарасівський»; 35) «Волошанський»; 36) «Горянівські озера»; 37) «Грузький»; 38) «Грушуватський ліс»; 39) «Губинський»; 40) «Діївські плавні»; 41) «Дмухайлівсько-Кущівський»; 42) «Долина річки Жовтва»; 43) «Домоткань-Самотканський»; 44) «Дубова балка»; 45) «Запорізька балка»; 46) «Зелений клин»; 47) «Іванівський»; 48) «Інгулецький»; 49) «Ірис»; 50) «Кам'янсько-Базавлуцький»; 51) «Капулівський»; 52) «Карачунівський»; 53) «Катеринівський»; 54) «Кільцевий»; 55) «Кільченський»; 56) «Княжі байраки»; 57) «Комісарівський ліс»; 58) «Крутоярівський»; 59) «Кушнарівський»; 60) «Лихівський»; 61) «Любимівські балки»; 62) «Макортівський»; 63) «Малоолексandrівський»; 64) «Мар'є-Дмитрівський»; 65) «Мар'янівський»; 66) «Мар'янський»; 67) «Миколаївсько-Троїцькі байраки»; 68) «Михайлівський»; 69) «Мишуринорізький»; 70) «Надсамарсько-балковий»; 71) «Назаренківські болота»; 72) «Нижньобазавлуцький»; 73) «Нижньокам'янський»; 74) «Нижньосуський»; 75) «Нижньотерський»; 76) «Новокиївський»; 77) «Новопокровський»; 78) «Новохортицькі дуби»; 79) «Самарський бір»; 80) «Олександропільський»; 81) «Осокорівсько-Костромський»; 82) «Парк Веселі терни»; 83) «Партизансько-Обухівський ліс»; 84) «Першотравненський»; 85) «Петропавлівський»; 86) «Пилипівський»; 87) «Підпільний»; 88) «Покровсько-Чортомлицький»; 89) «Полтаво-Боголюбівський»; 90) «Прикар'єрний»; 91) «Пристін»; 92) «Прядівський»; 93) «Річка Базавлучок»; 94) «Річка Бокова»; 95) «Річка Боковенька»; 96) «Річка Велика Кам'янка»; 97) «Річка Жовтен'янка»; 98) «Річка Любимівка»; 99) «Річка Мала Кам'янка»; 100) «Річка Осокорівка»; 101) «Річка Солона»; 102) «Річка Сухий Чортомлик»; 103) «Річка Татарка»; 104) «Тритузна»; 105) «Росишки»; 106) «Саксаганський»; 107) «Свистунівський»; 108) «Середньобазавлуцький»; 109) «Середньокам'янський»; 110) «Середньоторський»; 111) «Сидоренківський»; 112) «Синельниківський»; 113) «Старовищ-

Розділ 6. Оцінювання просторової організації мережі заповідних територій України: стан і перспектива

невецецькі байраки»; 114) «Степовий каньйон»; 115) «Суха Сура»; 116) «Суханівський»; 117) «Сухачівський нагірний»; 118) «Томаківський»; 119) «Топилівський»; 120) «Урочище Вершина»; 121) «Урочище Войцехівське»; 122) «Урочище Грабове»; 123) «Урочище Жовтнєве»; 124) «Урочище Зайцеве»; 125) «Урочище Ревун»; 126) «Урочище Ровенький»; 127) «Урочище Сад»; 128) «Урочище Червона Гірка»; 129) «Чаплинські кучугури»; 130) «Червоний луг»; 131) «Червонодеріївський»; 132) «Чигиринівський»; 133) «Чистопільський»; 134) «Чугуєво-Мар'ївський»; 135) «Широківсько-Інгулецький»; 136) «Юр'ївський»; 137) «Яківлівський»; 138) «Яснодолинський».

V. Як об'єкти з невизначененою категорією: 1) Дієвський природний парк; 2) Гірничо-геологічний музей-заповідник; 3) Затока Шолоховодського водосховища; 4) Апостолівський; 5) Богданівська балка; 6) Нижньодніпровський; 7) Зарічинський; 8) Межовський; 9) Синельниківський; 10) Царичанський; 11) Широківський; 12) Несвятецький; 13) Василівський; 14) Відслонення габро-перидотових порід; 15) Орчик; 16) Поклади амфіболітів конкської світи; 17) Приорільський комплекс; 18) Кочерізький байрачно-балковий комплекс; 19) Межиріччя; 20) Ілларіонівський байрачний степ; 21) Варварівська затока; 22) Верхньодніпровський байрачно-балковий комплекс; 23) Вишневський комплекс; 24) Великомихайлівський лісостеповий комплекс; 25) Іванівський степ; 26) Річка Верхня Терса з прилеглими заплавами»; 27) Кам'янський прибережно-річковий комплекс; 28) Базавлуцький прибережно-річковий комплекс; 29) Мар'ївські озера; 30) Тарасівська балка; 31) Урочище Дубки; 32) Острівці системи Запорізького водосховища; 33) Придніпровська байрачно-балкова система; 34) Інгулецький; 35) «Балка П'ятаков»; 36) Орджонікідзевська зона відпочинку; 37) Богданівський; 38) Заплава річки Мокра Сура; 39) Мар'їній ліс; 40) Петропавлівські лимани; 41) Покровсько-Дібрівський; 42) Саксаганська січ; 43) «Балка Макушина»; 44) «Берег річки Інгулець»; 45) «Карачунівські скелі»; 46) «Першотравневий»; 47) «Каховські кручі»; 48) «Біла скеля»; 49) «Відслонення вовчанської товщі палеоархею на ріці Вовча».

Донецька область

У межах області запропоновано створення територій та об'єктів ПЗФ (табл. 6.5), наведено приклади запропонованих об'єктів та їх повний перелік.

Загальний перелік запропонованих територій для заповідання

- I. Як регіональний ландшафтний парк: 1) «Бахмутський»; 2) «Казеноторецький»; 3) «Скелевий».
- II. Як заказник: 1) «Крейдяний бір».
- III. Як транскордонний біосферний заповідник: 1) «Донецький кряж».
- IV. Як розширення Українського степового природного заповідника: 1) відділення «Кам'яні Могили»; 2) відділення «Хомутівський Степ»; 3) відділення «Крейдяна флора».
- V. Як розширення регіонального ландшафтного парку: 1) «Донецький кряж»; 2) «Краматорський».

6.1. Перелік потенційних для заповідання територій

Таблиця 6.5. Пропозиції державних органів та науковців щодо створення нових територій ПЗФ і розширення меж існуючих у Донецькій області

Назва об'єкта, який пропонується до створення (або збільшення площин — виділено курсивом)	Характеристика, місце розташування
РЛП «Бахмутський»	Потребують охорони у басейні р. Бахмутка ділянки між селами Одрадівка та Кодема з різnotравно-типчаково-ковиловим степом, його петрофітним варіантом з відслоненнями вапняку та чагарниковим степом
РЛП «Казеноторецький»	Об'єднане невеликі за площею існуючі природно-заповідні території, а також кластер флор-ізолятів у Покровському р-ні: околиці с. Новоекономічне, урочища Луначарське, Разине, балки Дьяконова, Кам'яна, Синявська, Сінна, біля комбінату «Красний уголь», де представлена різні варіанти різnotравно-типчаково-ковилового степу, а також ур. Родинський ліс, що поблизу с. Родинське
РЛП «Скелевий». Площа 1500 га	Розташований на північний схід від с. Ольхуватка Єнакіївської міської ради. Рослинність представлена майже всіма типами, поширеними на південному сході України: степовим, петрофільним, лісовим, луговим, прибережно-водним та гідрофільним (водним), що свідчить про її різноманіття та відображує характерні риси ландшафту Донецького кряжа

VI. Як об'єкти з невизначеною категорією: 1) «Заплава р. Бик»; 2) «Шилівська»; 3) «Брандушкін Яр»; 4) «Воронцова поляна»; 5) «Криворізька»; 6) «Мокроялинський»; 7) «Калинінська»; 8) «Донське»; 9) «Тарасівська»; 10) «Ділянка Дружківська»; 11) «Карачун 2» і «Козяче»; 12) «Середнє»; 13) «Берестовате»; 14) «Крайнє»; 15) «Зміїна гора»; 16) «Балка Чорнеча»; 17) «Зеленоярське. Ділянка № 2»; 18) «Балка Велика-Тарама-Полкова-Суха. Ділянка № 2»; 19) «Урочище Янисоль. Ділянка № 1»; 20) «Урочище Янисоль. Ділянка № 2»; 21) «Урочище Янисоль. Ділянка № 3»; 22) «Тополя та балка Крутенька. Ділянка № 1»; 23) «Тополя та балка Крутенька. Ділянка № 2»; 24) «Кальчицьке (Старокримське) водосховище. Ділянка № 1»; 25) «Кальчицьке (Старокримське) водосховище. Ділянка № 2»; 26) «Кальчицьке (Старокримське) водосховище. Ділянка № 3»; 27) «Зеленоярське. Ділянка № 1»; 28) «Балка Велика-Тарама-Полкова-Суха. Ділянка № 1»; 29) «Швейцарія»; 30) «Очеретино»; 31) «Староварварівські соснові насадження»; 32) «Яковлівські соснові насадження»; 33) «Староварварівський ліс»; 34) «Маячка»; 35) «Галина гірка»; 36) «Приторський»; 37) «Караковський»; 38) «Сичин Дуб»; 39) «Дільниця Маяцького лісництва»; 40) «Соболівський ліс»; 41) «Катеринівський гранітний масив»; 42) «Вихід гранітів Кальміуського масиву»; 43) Урочище «Кондрат'євське»; 44) «Бузівка»; 45) «Лиса гора»; 46) Урочище «Казенний Торець»; 47) «Новокатеринівка»; 48) Урочище «Карачун»; 49) «Балка Грузька»; 50) «Тинистий байрак»; 51) «Баранцевий яр»; 52) «Малиновий степ»; 53) «Золотий байрак».

Розділ 6. Оцінювання просторової організації мережі заповідних територій України: стан і перспектива

Житомирська область

Житомирська область розміщується у зоні хвойно-широколистих лісів і лісостеповій зоні. У табл. 6.6 наведено перспективні для заповідання об'єкти високого рангу.

Таблиця 6.6. Перспективні об'єкти природно-заповідного фонду високого рангу у Житомирській області

Назва, короткий опис, площа об'єкта, який пропонується до створення (або збільшення площи — виділено курсивом)	Існуюча підтримка заповідання об'єкта	Ставлення місцевих структур і місцевих громад
НПП Коростишівський. Орієнтовна площа 20 тис. га. Знаходитьться у південній частині Полісся в адміністративних межах Коростишівського р-ну. Південна і західна межі збігаються з адміністративною межею району, а північна межа проходить північніше населених пунктів Кмитів — Колодязьки — Коростишів — Городське. На сході з території НПП виключено землі навколо сіл Віленська, Вільня, Здивжка. Південна межа парку збігається з південною межею Полісся	Існує на рівні НАН України та громадських організацій	Нині невідоме. Робота з місцевими громадами припинена у 2005 р.
РЛП Городницький. Орієнтовна площа 23 тис. га. Знаходитьться у західній частині Новоград-Волинського р-ну, на межі з Рівненською обл., уздовж долини р. Случ. Охоплює території ДП «Городницьке ЛГ» (Городницьке та Надслучанське лісництва) і ДП «Новоград-Волинське ДЛМГ» (частково Курчицьке та Малоцвілянське лісництва). Територія РЛП — типово поліська, заліснена на 58 %, характеризується різноманітними ландшафтами, багатою флорою і фауною	Існує на рівні НАН України та громадських організацій. Проект РЛП не був реалізований у 2000—2002 рр. унаслідок протидії Житомирської обласної ради	Нині невідоме. Робота з місцевими громадами припинена у 2002 р.
НПП «Словечанський кряж». Орієнтовна площа — близько 150 тис. га. До складу НПП входять західна лісова територія кряжа (від с. Тхорин до сіл Бігунь, Червонка і Задорожок), північна лісова територія, яка оточує з півночі безлісну лесову частину кряжа; безлісна територія кряжа — від смт Словечне до м. Овруч включно. Територія є окремим фізико-географічним районом, характеризується значними висотами (до 316 м н. р. м.), великою розсіченістю території, високою залісненістю — близько 40 %, різноманітними ландшафтами, багатою флорою і фауною, наявністю значної кількості охоронюваних видів рослин і тварин. На території парку є визначні археологічні об'єкти та пам'ятки архітектури	Існує на рівні НАН України, Міністерства енергетики та захисту довкілля України, громадських організацій	Позитивне на рівні Овруцької районної ради, територіальних громад Овруцького р-ну (м. Овруч, смт Словечне, с. Велідники)

6.1. Перелік потенційних для заповідання територій

Закінчення табл. 6.6

Назва, короткий опис, площа об'єкта, який пропонується до створення (або збільшення плоші — виділено курсивом)	Існуюча підтримка заповідання об'єкта	Ставлення місцевих структур і місцевих громад
Українсько-білоруський транскордонний біосферний резерват «Прип'ятське Полісся». Орієнтовна площа об'єкта становитиме від 600 до 800 тис. га, коригуватиметься у процесі підготовки проекту. Адміністративно у Житомирській обл. територія біосферного резервату включатиме частково територію Овруцького, Олевського та Коростенського р-нів. Орієнтовна площа в області — близько 300 тис. га	Існує на рівні НАН України, Міністерства енергетики та захисту довкілля України, громадських організацій	Позитивне на рівні Овруцької і Коростенської територіальних громад Овруцького та Коростенського р-нів

Запорізька область

Запорізька область розміщується у степовій зоні. У межах області запропоновано створення територій та об'єктів ПЗФ (табл. 6.7).

Таблиця 6.7. Пропозиції державних органів і науковців щодо створення нових територій ПЗФ та розширення меж існуючих у Запорізькій області

Назва, площа, характеристика об'єкта, запропонованого до створення (або збільшення плоші — виділено курсивом)	Ким запропоновано
Гідрологічний заказник загальнодержавного значення «Петроміхайлівський». Площа 1890 га. Розташований на півночі Запорізької обл. в адміністративних межах Дніпровської сільської ради Вільнянського р-ну. Займає територію водного дзеркала р. Дніпро (акваторія Дніпровського водосховища), крім заток	—
РЛП «Троїцький». Площа 4500 га. Територія проектованого РЛП — степова балка з переходом до заплави р. Молочна між селами Троїцьке і Світлодолинське Мелітопольського р-ну	Рішення Запорізької обласної ради від 31.10.2016 р. № 3, київський ботанік А.М. Краснова
РЛП «Кінський». Площа близько 5 тис. га. Знаходиться у межах земель Кінсько-Роздорської селищної ради Пологівського р-ну. Територія, що запланована до включення в парк, охоплює витоки та частину верхньої течії річок Суха та Мокра Кінська (Конка) із системою дрібних балок, які відкриваються до них	Рішення Запорізької обласної ради від 31.10.2016 р. № 3
РЛП «Муравський шлях». Площа 13 тис. га. Територія знаходить у середній частині басейну р. Молочна (Токмачка) між с. Червоногірка — м. Токмак — м. Молочанськ — с. Виноградне — с. Старобогданівка	Те саме
Ландшафтний заказник місцевого значення «Молочанські балки». Площа 1500 га. Розташований у міжріччі Молочна — Чунгул, Токмацький р-н, с. Кутузівка — м. Молочанськ — с. Заможне. Заплава р. Молочна між с. Кутузівка та м. Молочанськ на окремих ділянках збереглася нерозораною	» »

Розділ 6. Оцінювання просторової організації мережі заповідних територій України: стан і перспектива

Закінчення табл. 6.7

Назва, площа, характеристика об'єкта, запропонованого до створення (або збільшення площи — виділено курсивом)	Ким запропоновано
Ландшафтний заказник місцевого значення «Маківський». Площа 250 га. Займає ділянки правого берега р. Юшанли та її притоки поблизу з с. Маківка (Приазовський р-н). Правий берег р. Юшанли представлений крутими схилами з цілинними степовими ділянками та гранітними виходами, порізаними ярами та невеликими балками	Рішення Запорізької обласної ради від 31.10.2016 р. № 3
Ландшафтний заказник місцевого значення «Кайїнкулакський». Площа 230 га. Розташований між селами Трудове — Стульневе — Новоказанкувате Чернігівського р-ну	Те саме
Гідрологічний заказник загальнодержавного значення «Приморський». Площа 13 115 га. Знаходитьться у південній частині області на території Приморського р-ну. Представлений прибережною двокілометровою зоною акваторії Азовського моря	Проект Указу Президента України «Про оголошення прибережної акваторії Азовського моря гідрологічним заказником загальнодержавного значення “Приморський”»
Ботанічний заказник загальнодержавного значення «Бердянський степ». Охоплює територію середньої течії р. Берда в межах Бердянського та Більмацького р-нів. Разом із степовими ділянками на р. Кааратюк (притока р. Берда) у Володарському р-ні Донецької обл. входить до складу проектованої важливої ботанічної території «Половецький степ»	
Ландшафтний заказник місцевого значення «Білі Гlinи». Площа 600 га. Знаходитьться на території Гуляйпольського плато — плоскої рівнини з перепадом висот від 140 до 230 м, розділеної долинами річок Гайчур, Конка, Верхня Терса та інших, Оріхівський р-н	Запорізька обласна асоціація громадських організацій «Інститут екології і краєзнавства», «Запорізький край»
Заказник «Преславська лука». Площа 1200 га. Знаходиться у нижній течії р. Обіточна між селами Преслав, Комишуватка, Підспір'я, Набережне (Приморський р-н). Поширені галогідromorfні болотисті (алювіально-делювіальні) ґрунти у комплексі з каштановими солонцюватими ґрунтами та солонцями	В.П. Коломійчуком

Київська область

Зібрані та опрацьовані пропозиції включають обґрунтування створення в області нових територій ПЗФ різних категорій, зокрема чотирьох великих національних парків. Це дає змогу збільшити площу ПЗФ області більш як на 120 тис. га, або додатково 4,27 % ПЗФ від площи області. Разом з існуючими територіями ПЗФ це становитиме 6,57 % за межами зони відчуження, або 14,67 %, якщо врахувати територію Чорнобильського радіаційно-екологічного біосферного заповідника.

У межах області пропонується створення територій та об'єктів ПЗФ (табл. 6.8).

6.1. Перелік потенційних для заповідання територій

Таблиця 6.8. Потенційні території для заповідання у Київській області

Назва, короткий опис об'єкта, запропонованого до створення (або збільшення площини — виділено курсивом)	Існуюча підтримка до заповідання об'єкта	Ставлення місцевих структур і місцевих громад
НПП «Дівички». Розміщений в межах Сошниківської, Старівської та Головурівської сільських рад Бориспільського р-ну, а також Ковалинської та Дівичківської сільських рад Переяслав-Хмельницького р-ну. Основна частина НПП розміщується в межах Сошниківської сільради Бориспільського р-ну	Клопотання погоджене в Мінприроди України, розпочато процес створення	Погодження ще не здійснювали
НПП «Приирпіння—Чернечий ліс». Розташований на південній околиці м. Київ — на території лісових масивів Боярської лісо-дослідної станції Національного університету біоресурсів та природокористування (НУБІП). Загальна площа проєктованого НПП — 17 932,4 га	Регіональна програма розвитку ПЗФ Київської обл. «Київщина заповідна» на 2017—2020 рр. (Рішення Київської обласної ради від 19.05.2017 № 300-14-VII). Клопотання погоджене в Мінприроди України	
НПП «Подесіння». Проектований НПП «Подесіння» займає територію всієї української частини заплави р. Десна орієнтовною площею 407 139,3 га. У межах Чернігівської обл. проектований НПП займає орієнтовно 387 040,9 га, Київської — орієнтовно 20 098,46 га	Регіональна програма розвитку ПЗФ Київської обл. «Київщина заповідна» на 2017—2020 рр. (Рішення Київської обласної ради від 19.05.2017 № 300-14-VII); Указ Президента України № 1129/2008	Погодження розпочато, малоуспішне
РЛП «Надстугнянський». Територія РЛП розміщується у Васильківському та Обухівському р-нах, охоплює територію уздовж долини р. Стутна із заходу на схід від с. Здорівка до пригирлової ділянки між с. Таценки та м. Українка (річка та її заплавні комплекси: стариці, болота, ліси, луки, лісостепові комплекси на підвищених горбах). Загальна площа проєктованого РЛП 16 990 га	Регіональна програма розвитку ПЗФ Київської обл. «Київщина заповідна» на 2017—2020 рр. (Рішення Київської обласної ради від 19.05.2017 № 300-14-VII)	Погодження не розпочинали
Ландшафтний заказник «Болота Кругле та Шапчине». Охоплює фрагмент лівобережної надзаплавної тераси в межах земель Головурівської сільради Бориспільського р-ну. Територія проєктованого заказника включає ділянку лісів Бориспільського ДЛГ (відповідно до карти). Площа — 1100 га	Те саме	Погодження отримано
Ландшафтний заказник «Болота Карань та Глуховщина». Охоплює фрагмент лівобережної надзаплавної тераси в межах земель Головурівської сільради Бориспільського р-ну. Територія проєктованого заказника включає ділянку болотного комплексу, що простягається через територію сільської ради із заходу на схід. Площа — 1500 га	» »	Те саме

Розділ 6. Оцінювання просторової організації мережі заповідних територій України: стан і перспектива

Закінчення табл. 6.8

Назва, короткий опис об'єкта, запропонованого до створення (або збільшення площини — виділено курсивом)	Існуюча підтримка до заповідання об'єкта	Ставлення місцевих структур і місцевих громад
Ландшафтний заказник «Процівські луки». Заказник місцевого значення включає тераси фрагмента долини р. Дніпро у верхів'ях Канівського водосховища в межах Бориспільського р-ну. Територія проєктованого заказника включає землі водного фонду. Площа — 4000 га	Регіональна програма розвитку ПЗФ Київської обл. «Київщина заповідна» на 2017–2020 рр. (Рішення Київської обласної ради від 19.05.2017 № 300-14-VII)	Погодження не отримано
Ботанічний заказник «Річка Плиска». Об'єкт знаходиться поблизу с. Плесецьке Васильківського р-ну. Загальна площа — 1500 га. Землекористувачем є Мотовилівське лісництво	Те саме	Погодження не починали
Ландшафтний заказник «Острів Любичів». Об'єкт охоплює південну частину великого Деснянського о-ва Любичів та прилеглої заплави в межах Вишгородського та Броварського р-нів. Знаходиться між селами Літочки, Літки, Рожни, Нижня Дубечня, Пирнове, Воропаїв та Жукин. Зі сходу територію обмежує рукав Десни — Любич, із заходу — головне річище Десни, з півдня його відділяє точка злиття обох водотоків. Північна межа проходить по межі Козелецького р-ну Чернігівської обл. Загальна площа — 6 тис. га	» »	Погодження не отримано
Ландшафтний заказник «Тетерівський». Об'єктом є незарегульована частина р. Тетерів у нижній течії з прилеглою заплавою та лісами в Іванківському та Бородянському р-нах. Загальна площа проєктованого заказника — 600 га з можливим розширенням до 1000 га	» »	Частину погоджень отримано
Ландшафтний заказник «Наддніпрянський степовий». Заказник місцевого значення розташований на південно-східній околиці Миронівського р-ну. Це компактно зосереджений комплекс степових балок, що розміщується на землях запасу 5 сільських рад. Площа — 3978,3 га	» »	Погодження не отримано
Лісовий заказник «Обухівський». Існуючий ландшафтний заказник місцевого значення, загальна площа — 625,5 га, розташований на території Козинського лісництва ДП «Київське лісове господарство» в адміністративних межах Козинської селищної ради Обухівського р-ну. Запропоновано розширити територію заказника на площину 1537 га на території ДП «Київське лісове господарство» в адміністративних межах Козинської селищної ради Обухівського р-ну (квартали: 5—7; 9—11; 13—16; 18—20; 23—26; 29—31; 34—36, 39—41; 44, 45, 52, 54, 58, 70, 48—50, 72—76, 78—82; 84, 85)	» »	Погодження не проводили

6.1. Перелік потенційних для заповідання територій

Загальний перелік запропонованих територій для заповідання

I. Як національний природний парк: 1) «Дівички»; 2) «Приірпіння—Чернечий ліс»; 3) «Подесіння».

II. Як регіональний ландшафтний парк: 1) «Надстугнянський».

III. Як заказник: 1) ботанічний загальнодержавного значення «Коженицький»; 2) іхтіологічний «Білоцерківський»; 3) лісовий «Макіївська дача»; 4) «Вільшаницький»; 5) ботанічний «Томилівський»; 6) ботанічний «Половецький»; 7) ландшафтний «Біївецький»; 8) ландшафтний «Болота Кругле та Шапчине»; 9) ландшафтний «Болота Карань та Глуховщина»; 10) ландшафтний «Процівські луки»; 11) ландшафтний «Тетерівський бір»; 12) ландшафтний «Клавдієвська діброва»; 13) ландшафтний «Лубянські ліси»; 14) ландшафтний «Вільховий»; 15) ландшафтний «Калитянський»; 16) ландшафтний «Богданівські багна»; 17) ландшафтний місцевого значення «Змієві Вали»; 18) ботанічний «Річка Плиска»; 19) ландшафтний «Катюжанський ліс»; 20) ландшафтний «Острів Любичів»; 21) ландшафтний «Терехівські луки»; 22) ландшафтний «Коблицький ліс»; 23) ландшафтний «Тетерівський»; 24) ландшафтний «Пролісок»; 25) гідрологічний «Прибірський»; 26) ландшафтний «Великий ліс»; 27) ландшафтний «Тайгові ділянки»; 28) ландшафтний «Наддніпрянський степовий»; 29) лісовий «Діброва з черешнями»; 30) ботанічний «Миронівський»; 31) ботанічний «Шандрівський ліс»; 32) ландшафтний «Надстугнянський»; 33) гідрологічний «Болото Трубайло»; 34) ландшафтний «Великосолтанівський».

IV. Як заповідне урочище: 1) «Селище».

V. Як пам'ятка природи: 1) ботанічна «Дуб Синявський»; 2) ботанічна «Хвощ великий» (розширення); 3) комплексна «Орхідейна горка».

VI. Як розширення заказника: 1) ботанічний «Гора Козинська»; 2) ботанічний «Урочище «Бездоння»; 3) лісовий «Обухівський».

Кіровоградська область

Кіровоградська область розміщується у степовій та лісостеповій зонах. У межах області запропоновано створення територій та об'єктів ПЗФ (табл. 6.9).

Таблиця 6.9. Інформація щодо перспективних об'єктів, які можуть увійти до складу ПЗФ Кіровоградської області

Назва об'єкта, запропонованого до створення (або збільшення площи — виділено курсивом)	Характеристика, місце розташування
НПП «Чорнолісько-Дмитрівський»	До НПП заплановано включити два великі лісові масиви — урочища Чорний ліс і Чута. Знаходиться в межах Знам'янського та Олександрівського р-нів. Площа — 13 тис. га
РЛП «Білецьківські плавні»	Добре збережена заплава Дніпра у найвищій частині Дніпродзержинського водосховища (не-подалік від м. Світловодськ). Займаючи крайню частину Кіровоградської обл., Білецьківські плавні простягаються далі — в Полтавську обл. Площа — 2 тис. га

Розділ 6. Оцінювання просторової організації мережі заповідних територій України: стан і перспектива

Закінчення табл. 6.9

Назва об'єкта, запропонованого до створення (або збільшення площи — виділено курсивом)	Характеристика, місце розташування
Ландшафтний заказник загальнодержавного значення «Кам'янопільський»	Заказник запропоновано створити на схилах долини правого і лівого берегів долини р. Синиця між селами Синицівка, Кам'яний Брід та Шамраївка Благовіщенського р-ну. До території заказника мають увійти також нижні частини долин приток р. Синиця — річок Таужнянка, Куца Балка та Лісова. Площа — 230 га
Заказник загальнодержавного значення «Гренівський»	Територія проектованого заказника розташовується у південній частині Ульяновського р-ну (за 2,5—4,2 км від автомобільної траси Київ — Одеса і за 12,5 км від м. Ульяновка). Площа — 196 га
Ландшафтний заказник місцевого значення «Надвислянський»	Об'єкт знаходитьться на території Новомиргородського р-ну біля сіл Коробчине, Троїнове, Лікареве, Андріївка. До проектованого заказника входять заплава р. Велика Вись і прилеглі до неї степові ділянки. Площа — 730 га
Заказник місцевого значення «Балка Русинська»	Знаходиться в Олександрійському р-ні в околицях с. Мала Березівка. Територія — система балок, одна із найбільших та збережених у природному стані, с. Русинська. Площа — 200 га
Ландшафтний заказник «Пантазіївський»	Знаходиться в Олександрійському р-ні неподалік с. Пантазіївка. Це досить широке верхів'я розгалуженої балки системи р. Бешка. Площа — 100 га
Ландшафтний заказник місцевого значення «Любовичка»	Знаходиться в Устинівському р-ні, неподалік від с. Любовички, тобто на самому південні району, на межі з Миколаївською обл. Ця мальовнича територія займає стрімкі береги р. Інгул на місці впадіння в нього р. Березівка
Ландшафтний заказник «Зубринець»	Знаходиться біля с. Китайгород Олександрійського р-ну. Це балка зі степовою рослинністю. Балка цікава своєю мальовничістю, переважанням на схилах степів бородача звичайного, характерного для Придніпров'я. Площа — 42 га

Луганська область

Луганська область розміщується у степовій зоні. У межах області запропоновано створення наступних територій та об'єктів ПЗФ (табл. 6.10).

6.1. Перелік потенційних для заповідання територій

Таблиця 6.10. Пропозиції державних органів та науковців щодо створення нових територій ПЗФ та розширення меж існуючих

Назва об'єкта, запропонованого до створення (або збільшення площин — виділено курсивом)	Характеристика, місце розташування
Ботанічний заказник загальнодержавного значення «Білі гори»	Знаходиться у Лутугинському р-ні по лівому березі р. Біла між смт Біле і Весела Тарасівка, де на мергельних відслоненнях зберігся унікальний степовий масив з байрачними лісами зі значною кількістю рідкісних та зникаючих видів флори України, які утворюють рідкісні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України. Площа — 300 га
Ботанічний заказник загальнодержавного значення «Перлина Переяльщини»	Знаходиться у Переяльському р-ні між селами Софіївка і Малоіванівка по обох сторонах долини верхів'я р. Біла. Тут зберігся унікальний масив степової і лісової рослинності з відслоненнями пісковиків і метаморфізованих вапняків, де зростає значна кількість рідкісних та зникаючих видів флори України, які утворюють рідкісні рослинні угруповання. Площа — 600 га
Ландшафтний заказник місцевого значення «Картамиськіrudoproyaviv»	Ділянка із виходами залізних руд знаходитьться у напрямку на південь від с. Новозванівка Попаснянського р-ну. Площа — 760 га
Ландшафтний заказник місцевого значення «Іллірійське нагір'я»	Розташований у межах території Лутугинського р-ну. До проектних меж заказника потрапляють землі сільських рад сіл Іллірія, Юр'ївка: межі пропонованого заказника проходять на південь від с. Юр'ївка, на захід від с. Іллірія та збігаються з межами Іллірійської та Юр'ївської сільських рад і межами Антрацитівського району. Площа — 5433 га
Ландшафтний заказник місцевого значення «Анненівське узвишшя»	Розташований в межах Антрацитівського р-ну. У проектні межі заказника потрапляють землі сільської ради с. Микитівка. Межі пропонованого заказника обмежені з північного заходу, півночі та північного сходу адміністративною межею району з Лутугинським та Переяльським районами, з півдня — с. Микитівка. Площа — 2754 га
НПП «Суходільський»	Охоплює північно-західну частину Краснодонського р-ну від с. Пархоменко до с. Попівка вздовж правого берега р. Сіверський Донець, а також крутий правий берег річки з кількома балками, які відкриваються до долини Сіверського Донця. Площа — 13 тис. га
Регіональний ландшафтний парк «Зелене намисто Донбасу»	Майбутній РЛП мав бути кластерного типу і складатися з декількох ділянок. У межах парка під охороною були б популяції понад 50 видів рослин з Червоної книги України та 12 рослинних угруповань із Зеленої книги України. Площа — 10 тис. га

Розділ 6. Оцінювання просторової організації мережі заповідних територій України: стан і перспектива

Загальний перелік запропонованих територій для заповідання

I. Як національний природний парк: 1) «Суходольський»; 2) «Південна Слобожанщина».

II. Як регіональний ландшафтний парк: 1) «Зелене намисто Донбасу».

III. Як заказник: 1) ботанічний загальнодержавного значення «Добрянські гори»; 2) ботанічний загальнодержавного значення «Ельба»; 3) ботанічний загальнодержавного значення «Єлізаветівський степ»; 4) ландшафтний місцевого значення «Донецький»; 5) ботанічний місцевого значення «Новорозсошанський»; 6) загальнозоологічний місцевого значення «Бабичевське поселення бабаків»; 7) загальнозоологічний місцевого значення «Бабичевське поселення бабаків»; 8) загальнозоологічний місцевого значення «Омельківське поселення бабаків»; 9) загальнозоологічний місцевого значення «Сиротинське поселення бабаків»; 10) загальнозоологічний місцевого значення «Деміно-Олександрівське поселення бабаків»; 11) загальнозоологічний місцевого значення «Верхньодуванський»; 12) ландшафтний місцевого значення «Байбачий край»; 13) ландшафтний місцевого значення «Староайдарський піщаний степ»; 14) ландшафтний місцевого значення «Стежки Б. Кащенського»; 15) ботанічний загальнодержавного значення «Мергельний яр»; 16) ботанічний загальнодержавного значення «Білі гори»; 17) ботанічний загальнодержавного значення «Блакитні пагорби»; 18) ботанічний загальнодержавного значення «Перлина Перевальщини»; 19) ботанічний загальнодержавного значення «Михайлівський каньйон»; 20) ландшафтний місцевого значення «Картамишськіrudoproyavi»; 21) ландшафтний місцевого значення «Іллірійське нагір'я»; 22) ландшафтний місцевого значення «Анненівське узвишшя»; 23) ландшафтний місцевого значення «Адріанопільський степ»; 24) ландшафтний місцевого значення «Долина річки Ровеньок»; 25) ландшафтний місцевого значення «Долина річки Вишневецька»; 26) ландшафтний місцевого значення «Верхів'я ріки Оріхової»; 27) ландшафтний місцевого значення «Долина ріки Оріхової»; 28) ботанічний загальнодержавного значення «Вітрогон»; 29) ботанічний загальнодержавного значення «Балка Журавка».

IV. Як заповідне урочище: «Нижньодуванське».

Миколаївська область

Миколаївська область розміщується у степовій зоні. У межах області запропоновано створення територій та об'єктів ПЗФ (табл. 6.11).

Таблиця 6.11. Пропозиції державних органів та науковців щодо створення нових територій ПЗФ і розширення меж існуючих у Миколаївській області

Назва об'єкта, запропонованого до створення (або збільшення площи — виділено курсивом)	Площа, га	Місце розташування, район	Ким запропоновано
Ландшафтний заказник місцевого значення «Воеводський»	40	Арбузинський	Працівниками НПП «Бузький Гард»
Ландшафтний заказник місцевого значення «Любоіванівський»	30	»	Обласна Цільова програма розвитку екологічної мережі на період до 2015 р.

6.1. Перелік потенційних для заповідання територій

Продовження табл. 6.11

Назва об'єкта, запропонованого до створення (або збільшення площи — виділено курсивом)	Площа, га	Місце розташування, район	Ким запропоновано
Орнітологічний заказник місцевого значення «Покровський ставок»	100	Веселинівський	Обласна Цільова програма розвитку екологічної мережі на період до 2015 р.
Ландшафтний заказник місцевого значення «Каньйон річки Чичиклія»	30	Там само	Те саме
<i>Орнітологічний заказник місцевого значення «Веселинівські плавні»</i>	150	» »	Співробітниками НПП «Бузький Гард»
Ландшафтний заказник місцевого значення «Покровський»	120	» »	Обласна Цільова програма розвитку екологічної мережі на період до 2015 р.
Ландшафтний заказник місцевого значення «Верхів'я річки Сосик»	600	» »	Те саме
Зоологічний заказник місцевого значення «Сировський»	20	Врадіївський	» »
<i>Ботанічний заказник «Хомутецький»</i>	5,0	Братський	НПП «Бузький Гард»
<i>Ландшафтний заказник «Кам'яно-Костуватський»</i>	100	»	Те саме
<i>Ландшафтний заказник «Сергіївський»</i>	20	»	» »
Пам'ятка природи «Крива пустош»	10	»	Обласна Цільова програма розвитку екологічної мережі на період до 2015 р.
<i>Ботанічна пам'ятка природи місцевого значення «Парк Акаціатова»</i>	2,0	Доманівський	НПП «Бузький Гард»
<i>Ландшафтний заказник «Бакшалинські плавні»</i>	30	»	Те саме
Ландшафтний заказник місцевого значення «Тернуватський»	100	Кривоозерський	Обласна Цільова програма розвитку екологічної мережі на період до 2015 р.
Орнітологічний заказник місцевого значення «Кривоозерський»	50	Там само	Те саме
Геологічна пам'ятка природи «Скеля Компанійська»	1,0	Первомайський	» »
<i>Ландшафтний заказник місцевого значення «Токарівський»—«Підгірський»</i>	70	Там само	НПП «Бузький Гард»
Заказник біля с. Нововолодимирівка	13	Єланецький	Обласна Цільова програма розвитку екологічної мережі на період до 2015 р.
Ботанічний заказник «Правий берег р. Гнилий Єланець біля с. Богодарівка»	147	»	Те саме
Ландшафтний заказник «Лагодівський»	150	Казанківський	» »

Розділ 6. Оцінювання просторової організації мережі заповідних територій України: стан і перспектива

Продовження табл. 6.11

Назва об'єкта, запропонованого до створення (або збільшення площі — виділено курсивом)	Площа, га	Місце розташування, район	Ким запропоновано
Ландшафтний заказник «Миколаївський»	10	Казанківський	Обласна Цільова програма розвитку екологічної мережі на період до 2015 р.
Ландшафтний заказник «Новомихайлівський»	70	Там само	Те саме
Ландшафтний заказник на схилах балки на південний захід від с. Тернове	10	» »	» »
Ландшафтний заказник на схилах балки на захід від с. Малофедорівка	20	» »	» »
Ландшафтний заказник «Тетянівський»	107,3	Березнегуватський	» »
Ландшафтний заказник «Березнегуватський»	263,9	Там само	» »
Ландшафтний заказник «Калузький»	70,3	» »	» »
Ландшафтний заказник «Данилівський»	241	Березанський	» »
Ландшафтний заказник «Сасикський мис»		»	» »
Ландшафтний заказник «Кам'янський»	5,5	Очаківський	» »
Ландшафтний заказник «Прибузький»	143	»	» »
Ландшафтний заказник «Зайчівська балка»	640	Жовтневий	Національний екологічний центр України
Ландшафтний заказник «Капустяна балка»	1274	»	Обласна Цільова програма розвитку екологічної мережі на період до 2015 р.
Ландшафтний заказник «Трихати»	107	Миколаївський	Те саме
Ландшафтний заказник «Новогригорівський»	354	Там само	» »
Ландшафтний заказник «Новобірзулувський»	38	» »	НПП «Бузький Гард»
Ландшафтний заказник «Христофорівські плавні»	1300	» »	Те саме
Ландшафтний заказник «Громоклійська круча»	20	» »	Обласна Цільова програма розвитку екологічної мережі на період до 2015 р.
Ландшафтний заказник «Олексandrівська балка»	554	» »	Те саме
Ландшафтний заказник «Лозноватка»	520	» »	НПП «Бузький Гард»

6.1. Перелік потенційних для заповідання територій

Закінчення табл. 6.11

Назва об'єкта, запропонованого до створення (або збільшення площи — виділено курсивом)	Площа, га	Місце розташування, район	Ким запропоновано
Ландшафтний заказник «Максимівський»	15	Миколаївський	Обласна Цільова програма розвитку екологічної мережі на період до 2015 р.
Ландшафтний заказник «Івано-Кепіне»	177	Снігурівський	Те саме
Ландшафтний заказник «Антонівський байрак»	72,3	Новоодеський	» »
Ландшафтний заказник «Новоодеські плавні»	3500	Там само	» »
Ландшафтний заказник «Себінський»	2000	» »	» »
Ландшафтний заказник «Ново-павлівський»	40	» »	» »

Одеська область

Одеська обл. розміщується у степовій та лісостеповій зонах. У межах області запропоновано створення територій та об'єктів ПЗФ (табл. 6.12, 6.13).

Таблиця 6.12. Перелік територій, зарезервованих для подальшого заповідання у Одеській області згідно з рішенням обласної ради № 496-XXI від 01.10.1993 «Про заходи зі збереження і розвитку природно-заповідного фонду області»

Назва	Площа, га	Місце розташування	Створено
Жеребково	50	Ананьївський р-н, ур. Жеребково	Не створено
Мардарівський	200	Ананьївський р-н, с. Мордарівка	» »
Онуфрієво	60	Ананьївський р-н, ур. Онуфрієво	» »
Селиванівський	80	Ананьївський р-н, між селами Ананьївка та Селиванівка, водоохоронна зона р. Тилігул	Заказник Селиванівський
Арцизький	25	Арцизький р-н, північна околиця м. Арциз	Не створено
Главани	25	Арцизький р-н, на північний схід від с. Главани	» »
Делени	25	Арцизький р-н, на південний схід від с. Делени	» »
Долинівка	20	Арцизький р-н, на північний схід від с. Долинівка	» »
Киргиж	100	Арцизький р-н, між селами Делени та Нова Іванівка	» »
Павлівка	25	Арцизький р-н, на північ від с. Павлівка	» »
Холмське	20	Арцизький р-н, на захід від с. Холмське	» »
Молога	500	Білгород-Дністровський р-н, плавні біля с. Молога	» »

Розділ 6. Оцінювання просторової організації мережі заповідних територій України: стан і перспектива

Продовження табл. 6.12

Назва	Площа, га	Місце розташування	Створено
Будацький	5000	Білгород-Дністровський р-н, водоохоронна зона Буджацького лиману	Не створено
Куяльницький	200	Біляївський р-н, правобережжя Куяльницького лиману між селами Протопопівка та Іллінка	Триває процес створення НПП «Куяльницький лиман»
Пеганка	500	Біляївський та Іванівський р-ни, верхів'я Куяльницького лиману	Не створено
Озеро Путрино	1600	Біляївський р-н, оз. Путрино та прилеглі плавні	» »
Межиріччя	7600	Біляївський р-н, міжріччя Дністер—Турунчак, вище оз. Тудорово	» »
Кучурганський	2000	Біляївський р-н, водоохоронна зона Кучурганського лиману та його акваторія	» »
Березівський	25	Березівський р-н, на південь від с. Березівка	» »
Демидове	500	Березівський р-н, на захід від с. Демидове, вздовж русла р. Тилігул	» »
Залізничний	20	Березівський р-н, праворуч залізниці, на схід від с. Березівка	» »
Роздол	25	Березівський р-н, на південний схід від с. Роздол	» »
Ряснопіль	50	Березівський р-н, ур. Байрак, на схід від с. Ряснопіль	» »
Садове	20	Березівський р-н, на північ від с. Садове	» »
Ялпузький	2000	Болградський, Ренійський р-ни, водоохоронна зона оз. Ялпуг	Заказник «Лунг»
Северинівський ліс	200	Іванівський р-н, на північний схід від с. Северинівка, пониззя р. Великий Куяльник	Триває процес створення НПП «Куяльницький лиман»
Катлабузькі плавні	6000	Ізмаїльський р-н, на південний захід від с. Катлабух	Заказники «Тополине», «Виноградівка»
Китай	3000	Ізмаїльський, Кілійський р-ни, водоохоронна зона оз. Китай	Не створено
Іллічівський	50	м. Іллічівськ	» »
Пожарня	100	Кодимський р-н, ур. Пожарня	» »
Кубанський	200	Лиманський р-н, лівобережжя Куяльницького лиману, с. Кубанка	Триває процес створення НПП «Куяльницький лиман»
Новоофінівський	50	Лиманський р-н, лівобережні схили Новоофінівського лиману	Не створено
Першотравневий	100	Лиманський р-н, околиці с. Першотравневе	» »

6.1. Перелік потенційних для заповідання територій

Продовження табл. 6.12

Назва	Площа, га	Місце розташування	Створено
Аджалик	700	Лиманський р-н, Великий Аджалицький лиман з прибережною смугою	Не створено
Урочище «Ліски»	400	Лиманський р-н, водоохоронна зона біля с. Ліски	Заказник «Лузанівський ліс»,
Лунча	50	Подільський (колиш. Котовський) р-н: ур. Лунча	Не створено
Мензаг	40	ур. Мензаг	» »
Нестоїта	50	ур. Нестоїта	» »
Стражник	100	ур. Стражник	» »
Стримба	50	ур. Стримба	» »
Фрасино	50	ур. Фрасино	Заказник «Фрасино»
Черешня	50	ур. Черешня	Не створено
Ягорлик	1200	Подільський, Окнянський (колиш. Красноокнянський) р-ни, водоохоронна зона р. Ягорлик	» »
Любашівські балки	50	Любашівський р-н, балки на околиці с. Любашівка	» »
Кодима Любашівська	400	Любашівський р-н, водоохоронна зона р. Кодима	» »
Тилігул Любашівський	300	Любашівський р-н, водоохоронна зона р. Тилігул	» »
Ісаєво	50	Миколаївський р-н, с. Ісаєве	» »
Великодолинська балка	125	Овідіопольський р-н, балки у с. Великодолинське	» »
Грибівка	100	Овідіопольський р-н, с. Грибівка	» »
Роксолани	200	Овідіопольський р-н, прибережна смуга Дністровського лиману між с. Роксолани та м. Овідіополь	» »
Сухий лиман	800	Овідіопольський р-н, Сухий лиман і прибережна смуга	» »
Гарагольська затока	1000	Овідіопольський р-н, затока Дністровського лиману	» »
Кучурган	100	Овідіопольський р-н, пониззя р. Кучурган	» »
Понятівка	50	Роздольненський р-н, с. Понятівка	» »
Схили р. Свина	50	Роздольненський р-н, схили р. Свина, між селами Ереміївка та Поташонкове	» »
Бурдівка	500	Роздольненський р-н, верхів'я Хаджибейського лиману у с. Бурдівка	» »
Придунайські ліси	200	Ренійський р-н, ліси вздовж р. Дунай	» »
Кугурлуйський	12 000	Ренійський, Ізмаїльський р-ни, оз. Кугурлуй та його прибережна смуга	» »

Розділ 6. Оцінювання просторової організації мережі заповідних територій України: стан і перспектива

Закінчення табл. 6.12

Назва	Площа, га	Місце розташування	Створено
Кагул	2000	Ренійський р-н, оз. Кагул та його прибережна смуга	Не створено
Аксакал	100	Тарутинський р-н, поблизу ур. Лісне	» »
Бородинський	50	Тарутинський р-н, Бородинське лісництво	» »
Новотарутинський I та Новотарутинський II	160	Тарутинський р-н, с. Нове Тарутине	Заказник «Тарутинський степ»
Петрівка	100	Тарутинський р-н, с. Петрівка	Не створено
Підгірне	100	Тарутинський р-н, уздовж р. Когильник, напроти с. Підгірне	» »
Дюльненський	50	Тарутинський р-н, балка Дюльненська між селами Ярове та Рівне	» »
Алібей	500	Тарутинський р-н, верхів'я оз. Алібей та водоохоронна зона	» »
Карачаус	600	Татарбунарський р-н, оз. Карачаус і водоохоронна зона	» »
Алкалія	1200	Татарбунарський р-н, оз. Солоне, пониззя р. Алкалія	» »
Причорноморська коса	500	Татарбунарський р-н, піщана коса вздовж с. Лебедівка до с. Приморське	» »
Когильник	200	Татарбунарський р-н, оз. Когильник та водоохоронна зона	» »
Лебедівка	400	Татарбунарський р-н, лісове урочище поблизу курорту Лебедівка	» »
Ходжидер	1600	Татарбунарський р-н, водоохоронна зона оз. Ходжидер від с. Жовтий Яр	Введені до складу територій НПП «Тузлівські лимани»
Сасик	1000	Татарбунарський р-н, водоохоронна зона оз. Сасик, гирло р. Сарата, р. Когильник	Те саме
Шагани	1000	Татарбунарський р-н, водоохоронна зона оз. Шагани	» »
Бурнас	500	Татарбунарський р-н, водоохоронна зона оз. Бурнас	» »
Джентшайський	300	Татарбунарський р-н, водоохоронна смуга Джентшайського лиману	» »
Кошарський	50	Захарівський (колиш. Фрунзівський) р-н, правобережжя р. Кучурган, с. Кошарка	Не створено
Павлівський	400	Захарівський р-н, ур. Соше, с. Павлівка	Заказник Павлівський
Добичева балка	100	Іванівський р-н, правий берег р. Великий Куяльник, с. Лізинка	Не створено

6.1. Перелік потенційних для заповідання територій

Таблиця 6.13. Пропозиції науковців щодо створення нових територій ПЗФ і розширення меж існуючих в Одеській області

Назва, площа об'єкта, запропонованого до створення (або збільшення площі — виділено курсивом)	Місце розташування, район	Категорія	Ким запропоновано
<i>Включення заказника Тарутинський степ до складу НПП «Тузлівські лимани», площа 8600 га</i>	Тарутинський	НПП	Адміністрацією НПП «Тузлівські лимани»
НПП «Куяльницький», включаючи територію, зарезервовану для створення заказників Северинівський ліс, Куяльницький та Кубанський, площа 8500 га	Біляївський, Лиманський, Іванівський	НПП	Українське товариство охорони птахів, Л.П. Вакаренко, Д.В. Дубина та ін.
РЛП «Павлівський», площа 4000 га	Захарівський (колиш. Фрунзівський)	РЛП	Л.П. Вакаренко, Д.В. Дубина
Дабичева балка, площа 50 га	Іванівський	Ботанічний заказник місцевого значення	О.В. Костильов, В.С. Ткаченко, Л.П. Вакаренко
Кучурганський, площа 80 га	Великомихайлівський	Те саме	О.В. Костильов, В.С. Ткаченко, Л.П. Вакаренко
Когильницький, площа 100 га	Арцизький	» »	О.В. Костильов, В.С. Ткаченко, Л.П. Вакаренко

Полтавська область

Полтавська область розміщується у лісостеповій та степовій зонах. У межах області запропоновано створення територій та об'єктів ПЗФ (табл. 6.14).

Таблиця 6.14. Потенційні території для заповідання у Полтавській області

Назва, опис, площа об'єкта, запропонованого до створення (або збільшення площі — виділено курсивом)	Існуюча підтримка до заповідання об'єкта	Ставлення місцевих структур і місцевих громад
Об'єкти, запропоновані до розширення (збільшення площі) Ландшафтний заказник «Вільхівщинський». Полтавський р-н, біля сіл Вільхівщина і Василівка; нинішня площа 1030 га, пропонується розширити ще на 150 га	Інформація про доцільність розширення площі заказника наведена О.М. Байрак зі співавт. (Еталони природи Полтавщини, 2003)	Позитивне*
Нові об'єкти, запропоновані до заповідання Ландшафтний заказник «Опішнянський». Зіньківський р-н, околиці смт Опішня, села Хижняківка, Глинське; 1200 га	Інформацію про цінність території наведено у працях Н.О. Стецюк зі співавт. (Стецюк та ін., 2009) та Д.А. Давидова (2001)	Позитивне (Кльокта М., Кльокта О., 2008)

Розділ 6. Оцінювання просторової організації мережі заповідних територій України: стан і перспектива

Закінчення табл. 6.14

Назва, опис, площа об'єкта, запропонованого до створення (або збільшення площи — виділено курсивом)	Існуюча підтримка до заповідання об'єкта	Ставлення місцевих структур і місцевих громад
Ландшафтний заказник «Рублівський». Котелевський р-н, околиці с. Велика Рублівка, площа 500 га	Деякі відомості про цінність цієї території вказані у статті Д.А. Давидова (2011)	Невідоме
Ландшафтний заказник «Климівський». Карлівський р-н, біля с. Климівка, площа 350 га	Інформація про цінність території наведена у праці О.М. Байрак і Л.В. Лисик (2007), а також у монографіях «Заповідна краса Полтавщини» (1996) і «Раритетний фітоценоз фонд Лісостепу України в контексті формування екомережі» (2018)	»
Ландшафтний заказник «Чутівський». Чутівський р-н, околиці смт Чутове і сіл Черняхівка, Кочубеївка, Стінка, площа 600 га	Інформація про цінність території наведена у працях Н.О. Стецюк та у монографіях «Заповідна краса Полтавщини» (1996) і «Раритетний фітоценоз фонд Лісостепу України в контексті формування екомережі» (2018)	»
Ботанічний заказник «Абазівсько-Рожайвський». Полтавський р-н, околиці сіл Абазівка та Рожайівка, площа 120 га	Інформація про цінність території наведена у публікаціях (Давидов та ін., 2004; Гомля, Давидов, 2008; Давидов, Гомля, 2016)	Позитивне*
Ботанічний заказник «Матяшівський». Великобагачанський р-н, околиці с. Матяшівка, площа 300 га	Відсутня	—
Ботанічний заказник місцевого значення «Зозулинцева долина». Знаходиться між селами Тишки та Висачки Лубенського р-ну, площа 3 га	»	Відсутня

* Див. сайт: <http://reporter.pl.ua/novini/sytuatsija/8381-pryrodno-zapovidnyj-fond-oblasti-zrostebilshe-nizh-na-10-tys-ga>

Рівненська область

Рівненська область розміщується у зонах хвойно-широколистих та широколистих лісів. У межах області запропоновано створення об'єктів ПЗФ (табл. 6.15).

Таблиця 6.15. Потенційні території для заповідання у Рівненській області

Назва, опис, площа об'єкта, який пропонується до створення (або збільшення площи — виділено курсивом)	Існуюча підтримка до заповідання об'єкта	Ставлення місцевих структур і місцевих громад
Території та об'єкти ПЗФ, які пропонується створити		
НПП «Пуща Радзівіла». Запропоновано створити на території Рокитнівського р-ну загальною площею 24 279,9 га	Розроблено та схвалено клопотання про створення парку. Мінприроди України розробляє проект створення	Отримано погодження від землевласників і землекористувачів щодо створення парку. Підтримано органами місцевого самоврядування та місцевої влади

6.1. Перелік потенційних для заповідання територій

Закінчення табл. 6.15

Назва, опис, площа об'єкта, який пропонується до створення (або збільшення площи – виділено курсивом)	Існуюча підтримка до заповідання об'єкта	Ставлення місцевих структур і місцевих громад
НПП «Соколині гори». Запропоновано створити на території Березнівського р-ну загальною площею 16 059,18 га	Розроблено та схвалено клопотання про створення парку. Мінприроди України розроблено та затверджено проект створення	Землевласники, землекористувачі, органи місцевого самоврядування та місцевої влади проти створення парку. Роботи зі створення парку тривають з 2013 р.
Території та об'єкти ПЗФ, які запропоновано розширити		
Рівенський природний заповідник. Запропоновано розширити територію на 6395,0 га за рахунок Дубровицького та Рокитнівського р-нів	Розроблено та схвалено клопотання про створення заповідника. Мінприроди України розробляє проект створення	Отримано погодження від землевласників і землекористувачів щодо створення парку. Підтримано органами місцевого самоврядування та місцевої влади
НПП «Нобельський національний природний парк». Запропоновано розширити територію парку на 6150,0 га на території Зарічненського р-ну	Тривають роботи із розроблення клопотання з метою розширення парку	Досягнуто певних домовленостей із землевласниками, землекористувачами та органами місцевого самоврядування

Сумська область

Сумська область розміщується у зонах хвойно-широколистих лісів та лісостепової зоні. У межах області в зоні хвойно-широколистих лісів запропоновано створення територій та об'єктів ПЗФ (табл. 6.16).

Таблиця 6.16. Потенційні території для заповідання у Сумській області

Назва, опис, площа об'єкта, який пропонується до створення	Існуєча підтримка до заповідання об'єкта	Ставлення місцевих структур і місцевих громад
Ботанічний заказник місцевого значення «Долматове». Урочище Долматове знаходиться в околицях с. Погребки Шосткинського р-ну. Належить до системи витягнутих давньоалювіальних пагорбів, вкритої рідколіссям, і трьох заплавних озер на лівобережжі р. Десна. Репрезентує добре збережені заплавні комплекси р. Десна; 61,4 га	З боку окремих громадських організацій, зокрема «Деснянські зорі» із м. Середина-Буда та Фонду історико-культурної спадщини (ФІКС) Шосткинського р-ну	Позитивне
Ландшафтний заказник місцевого значення «Дубова корна». Урочище «Дубова корна» розміщується між селами Кам'янка та Ромашкове Середино-Будського р-ну. Це витягнутий з півночі на південь лісовий масив загальною площею близько 140 га і прилегле із північного заходу болото у верхів'ях р. Свига. Корінними лісами тут є не харак-	З боку окремих громадських організацій, зокрема «Деснянські зорі» із м. Середина-Буда	Група осіб зацікавлені у збереженні лісів урочища

Розділ 6. Оцінювання просторової організації мережі заповідних територій України: стан і перспектива

Продовження табл. 6.16

Назва, опис, площа об'єкта, який пропонується до створення	Існуюча підтримка до заповідання об'єкта	Ставлення місцевих структур і місцевих громад
терні для Полісся діброви, які частково змінені осичниками та культурами сосни. Особливо цінними є ліси із синузіями весняних ефемероїдів. Прилегле болото низинне, на ньому домінують купинові осоки, трапляються зарості чагарникових верб, а на підвищеннях відновлюються березові та осикові ліси. Місцезростання пальчатокорінника м'ясоочервоного (<i>Dactylorhiza incarnata</i> (L.) Soó) та мешкання сірого журавля (<i>Grus grus</i> L.). Площа 345 га		
РЛП «Верхньоесманський». Розміщується на межі Шосткинського та Глухівського р-нів між смт Вороніж та селами Гамаліївка, Слоут та Землянка. Загальна площа території — 11 101 га. Розташований по обидва береги р. Есмань і на правому березі охоплює вододіл із р. Шостка. Є геологічні та гідрологічні пам'ятки. Основою є існуючий заказник «Верхньоесманський» площею 2912 га	ФІКС з Шосткинського р-ну. Громадська організація (ГО) «Сумське громадське коло» (м. Суми), Спілка бджолярів Шосткинщини (м. Шостка)	Історико-культурний заповідник «Глухів»
Ландшафтний заказник місцевого значення «Мирщина». Знаходитьться на північній околиці м. Середина-Буда вздовж державного кордону з Російською Федерацією. Площа — 50,4 га. Урочище є залишком корінних лісів. Це діброва з участю липи, кленів гостролистого та польового. Зберігся типовий для цих лісів видовий склад трав, урочище є гніздовою територією для багатьох видів птахів, зокрема дуплогніздних. Створення заказника дасть змогу більш плідно охороняти цінний лісопарковий масив та використовувати його для проведення еколо-освітніх заходів міськими закладами та фахівцями НПП «Деснянсько-Старогутський», адміністрація якого розташована саме у м. Середина-Буда	Ситуативно адміністрація НПП «Деснянсько-Старогутський», окрімі громадські активісти	Група осіб, які зацікавлені у збереженні лісів урочища. Лісопарк — візитівка міста, може бути зацікавлена міська влада
Ботанічний заказник загальнодержавного значення «Вакалівський ліс». Ділянка типового для відрогів Середньоруської височини лісу на околицях с. Вакалівщина Сумського р-ну. Знаходитьться у віданні Сумського ДЛГ. Це липово-кленово-дубові ліси з високою участю ясена у формуванні деревостану. Займає частину водозбору ставу на безіменній річці. Загальна площа — близько 390 га	Адміністрація Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка, зокрема природничого факультету, який тут має біостаціонар	Нейтральне та вороже, були громадські ініціативи про створення РЛП, до складу якого могла б увійти і територія потенційного заказника

6.1. Перелік потенційних для заповідання територій

Продовження табл. 6.16

Назва, опис, площа об'єкта, який пропонується до створення	Існуюча підтримка до заповідання об'єкта	Ставлення місцевих структур і місцевих громад
Гідрологічний заказник місцевого значення «Парпурівка». Розгалужена балка зі ставом і оstepненими схилами водозбірного басейну р. Липка (притока р. Єзуч, басейн Сейму) у Конотопському р-ні. Верхів'я ставу заболочені, тут існують гніздові колонії мартинів та крячків. Особливою цінністю є оstepнені схили балки, де зростають смілка зелено-квіткова, залишняк бульбистий, а серед чагарників — український глід, занесений до Європейського Червоного списку	Зацікавлена ГО «Український дім — кононівська родина», яка ініціювала обстеження території і клопотала перед Сумською ОДА	Не знайшли підтримку депутатів сільських рад, коли виносили пропозицію на сесію
Ландшафтний заказник місцевого значення «Сапич». Ізольоване лісове урочище серед орніх земель — єдине на межиріччі Ворскли і Ворскли у Великописарівському р-ні. Займає центральну частину плато. У рослинному покриві — широколисті ліси з типовим набором домінантів, де також добре представлені весняні ефемероїди. Ці корінні ліси, дивом не були в історичний час вирубані. Площа урочища — близько 200 га	Зацікавлена адміністрація НПП «Гетьманський»	Головним чином негативне через заборону на полювання та загрозу обмеження перебування в лісі. Держлігспост категорично проти
Ландшафтний заказник загальнодержавного значення «Спадщанський ліс». Великий лісовий масив, що знаходиться біля місця впадіння р. Клевень у р. Сейм у Путивльському р-ні. В ландшафтному відношенні це плато Середньоруської височини та надзаплавні тераси Клевені та Сейму. Ландшафтні особливості сприяють формуванню високого різноманіття рослинного покриву, зокрема типових кленово-липово-дубових, кленово-липово-ясенових, вільхових, дубових, дубово-соснових лісів, чагарників та осокових боліт. Виявлено рідкісні види рослин, зокрема лілію лісову, півники угорські	Зацікавлена адміністрація історико-культурного заповідника «Путивль», у віданні якого знаходиться частина лісового масиву	Те саме
Ботанічний заказник місцевого значення «Шпитов». Заплавний ліс у долині р. Сейм між селами Вирівка та Таранське Конотопського р-ну. Знаходиться у віданні Конотопського ДЛГ, з усіх боків «оточений» територією Сеймського регіонального ландшафтного парку, але не увійшов до його складу. У рослинному покриві кленово-липово-ясенові та кленово-липово-дубові ліси. У міжгравінних зниженнях — вільхові ліси і болота. Серед рідкісних видів коручка чеснікоподібна, гніздівка звичайна, що занесені до Червоної книги України	Зацікавлена група жителів с. Вирівка	Нейтральне або негативне через загрозу обмежень перебування в лісі та заборону традиційних форм природокористування

Розділ 6. Оцінювання просторової організації мережі заповідних територій України: стан і перспектива

Закінчення табл. 6.16

Назва, опис, площа об'єкта, який пропонується до створення	Існуюча підтримка до заповідання об'єкта	Ставлення місцевих структур і місцевих громад
Ботанічний заказник місцевого значення «Кролевецькі балки». Територія знаходитьться між населеними пунктами м. Кролевець та с. Безкровне Кролевецького р-ну. Це ярухно-балкова система, що простягається на кілька кілометрів у широтному напрямку. Особлива значущість урочища у природоохоронному аспекті полягає у наявності тут великої за площею вияву, чисельністю особин і репродуктивним потенціалом однієї із найбільших із нині відомих популяцій <i>Crataegus ucrainica</i> в Україні, виду, що має міжнародний статус охорони (Європейський та Міжнародний Червоні списки)	—	—

Тернопільська область

Тернопільська область розміщується у зоні широколистих лісів. У межах області запропоновано створення територій та об'єктів ПЗФ (табл. 6.17).

Таблиця 6.17. Потенційні території для заповідання у Тернопільській області

Назва об'єкта, який пропонується до створення (або збільшення площи — виділено курсивом)	Існуюча підтримка до заповідання об'єкта	Ставлення місцевих структур і місцевих громад
НПП «Дністровський каньйон»	Ділянки орієнтовною загальною площею до 15 тис. га потребують комплексних наукових обстежень і підготовки наукових обґрунтувань	Включення частини земельних ділянок, за рахунок яких доцільно розширити територію парку, не погоджено землекористувачами і місцевими радами (див. примітку 1 в кінці таблиці)
НПП «Кременецькі гори»	Розширення території НПП заплановано Регіональною схемою формування екологічної мережі в Тернопільській обл. (2009). Ділянки орієнтовною загальною площею до 4,120 тис. га потребують комплексних наукових обстежень та підготовки наукових обґрунтувань	Включення частини земельних ділянок не погоджено із землекористувачами і місцевими радами (див. примітку 2 в кінці таблиці)
«Бережанське Опілля», «Урманський», «Надзбуручанське Поділля», «Баришський», «Горинський», «Малополіський»,	Регіональні ландшафтні парки Створення зазначених РЛП заплановано Регіональною схемою формування екологічної мережі в області (2009) та	Тернопільським обласним управлінням лісового та мисливського господарства принципово не погоджено.

6.1. Перелік потенційних для заповідання територій

Закінчення табл. 6.17

Назва об'єкта, який пропонується до створення (або збільшення площи — виділено курсивом)	Існуюча підтримка до заповідання об'єкта	Ставлення місцевих структур і місцевих громад
«Збаразькі Товтри», «Залізцівсько-Вертелківський», «Лемківське село» (<i>«Яргорівський»</i>), «Підгаєцький», «Княжий ліс», «Моклеків» (<i>«Середньосеретський»</i>), «Антонівці—Свинодебри» (<i>«Білокриницький»</i>)	Схемою планування території Тернопільської області (2018)	На погодження до органів місцевого самоврядування клопотання не подавали
Ландшафтний заказник загальнодержавного значення «Медобірський»	Клопотання і наукове обґрунтування НПП «Дністровський каньйон» та природного заповідника «Медобори» (2011)	Городницькою сільрадою Підволочиського р-ну рішенням сесії від 01.08.2014 № 23 відмовлено у погодженні організації заказника на площі 20,56 га. Остап'євською сільрадою рішення не прийнято

Примітка 1. На пропозиції адміністрації парку погодити включення до складу парку цінних земель у межах населених пунктів Гориглядівською сільрадою Монастириського р-ну рішенням від 19.02.2016 № 18 відмовлено у погодженні розширення території парку на 117,2 га; Вістрянською сільрадою району рішенням від 14.04.2016 № 30 — на 87,1 га; Коропецькою сільрадою району рішенням від 21.06.2016 № 168 — на 5,5 га. Монастириською райрадою рішенням від 14.06.2016 № 85 відмовлено у погодженні включення до території парку 88,3 га земель Монастириського комунального лісогосподарського підприємства. Більче-Золотецькою сільрадою Борщівського р-ну відмовлено у погодженні розширення території парку на 0,56 га, Коропецьким обласним ліцеєм-інтернатом з посиленою військово-фізичною підготовкою листом від 31.03.2016 № 41 — на 6 га.

Примітка 2. На клопотання дирекції парку від 03.02.2016 № 32 Розтоцькою сільрадою Кременецького р-ну відмовлено у погодженні розширення території парку на 63,4 га у межах населених пунктів. На клопотання дирекції парку від 03.02.2016 № 33 Лопушненською сільрадою району відмовлено у погодженні розширення території парку на 28,75 га у межах населених пунктів. На клопотання дирекції парку від 17.02.2016 № 41 Почаївською міськрадою району відмовлено у погодженні розширення території парку на 1,6 га у межах населених пунктів. На клопотання дирекції парку від 17.02.2016 № 46 Лосятинською сільрадою Кременецького р-ну відмовлено у погодженні розширення території парку на 2,5 га у межах населених пунктів. На клопотання дирекції парку районним комунальним лісогосподарським підприємством «Кремліс» та Кременецькою райрадою відмовлено у включені до складу парку земель лісового фонду площею 341,0 га.

Загальний перелік запропонованих територій для заповідання

I. Як регіональний ландшафтний парк: 1) «Бережанське Опілля»; 2) «Урманський»; 3) «Надзбуручанське Поділля»; 4) «Баришський»; 5) «Горинський»; 6) «Малополіський»; 7) «Збаразькі Товтри»; 8) «Залізцівсько-Вертелківський»; 9) «Лемківське село» (*«Яргорівський»*); 10) «Підгаєцький»; 11) «Княжий ліс»; 12) «Моклеків» (*«Середньосеретський»*); 13) «Антонівці — Свинодебри» (*«Білокриницький»*).

II. Як ландшафтний заказник загальнодержавного значення: 1) «Медобірський».

III. Як ботанічний заказник загальнодержавного значення: 1) «Долини»; 2) «Малинівка»; 3) «Вовковецький»; 4) «Буковий ліс»; 5) «Гуштинка»; 6) «Залісся».

Розділ 6. Оцінювання просторової організації мережі заповідних територій України: стан і перспектива

IV. Як ландшафтний заказник місцевого значення: 1) «Гуштинка»; 2) «Залісся»; 3) «Чорна скеля»; 4) «Кудринецький»; 5) «Збриж»; 6) «Бучацькі гаї»; 7) «Верховина»; 8) «Добропольські низини»; 9) «Верхів'я Поросячки»; 10) «Гори Стрийовецькі»; 11) «Луб'янки»; 12) «Гарбузівське болото» («Верхньосеретський»); 13) «Гора Хомець»; 14) «Борщівецький»; 15) «Старотараразький»; 16) «Муравщина-Богуслав»; 17) «Моклеків»; 18) «Вурвана»; 19) «Урочище “Білавіна”»; 20) «Звіняч»; 21) «Млинки»; 22) «Звіринець Бердецький»; 23) «Бердо»; 24) «Урочище “Перейми”»; 25) «Моклеків—Костьолисько»; 26) «Монастирський ліс»; 27) «Ліс “Мордова”»; 28) «Стінка “Чортківська”»; 29) «Стінка “Білецька”»; 30) «Урочище “Росохач”»; 31) «Стінка “Сосулівська”»; 32) «Шопінки»; 33) «Медиха»; 34) «Микитиха»; 35) «Нова земля».

V. Як гідрологічний заказник місцевого значення: 1) «В'ятіна»; 2) «Буглівський»; 3) «Під лісом».

VI. Як ботанічний заказник місцевого значення: 1) «Гора на Голодівці»; 2) «Мазярка»; 3) «Підвісоцький»; 4) «Нараївський»; 5) «Урочище “Могила”»; 6) «Білецький»; 7) «Зубиха»; 8) «Залужжя»; 9) «Залісецький»; 10) «Бобрівці»; 11) «Будераччина»; 12) «Андрузький»; 13) «Розтоки»; 14) «Стінка»; 15) «Синяківська»; 16) «Горицвіти Білецькі»; 17) «Вілайський».

VII. Як комплексна пам'ятка природи місцевого значення: 1) «Нараївська долина»; 2) «Виходи вапняків у с. Слов'ятир»; 3) «Урочище «Дятел»; 4) «Травертинові печери»; 5) «Гиньківська гора»; 6) «Мишківський схил»; 7) «Білецькі схили»; 8) «Урочище “Печерки”»; 9) «Головчинська стариця»; 10) «Чорні криниці»; 11) «Копані»; 12) «Липниче»; 13) «Гора “Покрівка”»; 14) «Заплава р. Нічлава».

VIII. Як геологічна пам'ятка природи місцевого значення: 1) «Гравітаційні складки № 2»; 2) «Допалеогеновий карст»; 3) «Криницький хребет»; 4) «Відслонення нижньодевонських червоноколірних пісковиків».

IX. Як гідрологічна пам'ятка природи місцевого значення: 1) «Джерело “Вулиця”»; 2) «Витік річки Бибелки»; 3) «Джерело “Шумне”»; 4) «Джерело “Кам'яне”»; 5) «Джерело “Глибинне”»; 6) «Джерело “Сльозинка”»; 7) «Джерело “Іскристе”»; 8) «Джерело “Громове”»; 9) «Янушевська криниця»; 10) «Витік річки Циганки»; 11) «Возилівські водоспади»; 12) «Осівецькі джерела»; 13) «Витік річки Криниці»; 14) «Королівське джерело»; 15) «Городницька заплава»; 16) «Гримайлівське джерело»; 17) «Витік річки Нічлави»; 18) «Джерело “Жолобок”»; 19) «Джерело “Ікра”»; 20) «Джерело “Очне”»; 21) «Черніхівські джерела»; 22) «Шимківецькі джерела»; 23) «Стрийовецьке джерело»; 24) «Кобильське джерело»; 25) «Джерело “Парадове”»; 26) «Борщівецьке джерело»; 27) «Жолобівське джерело»; 28) «Джерело “Кринка”»; 29) «Витік річки Жирак»; 30) «Витік річки Вербовець»; 31) «Витік річки Буглівки»; 32) «Велеснівські водоспади»; 33) «Озерце “Вікно”»; 34) «Озерце “Вікнисько”»; 35) «Джерело “Голодна вода”»; 36) «Супранівське джерело»; 37) «Джерело “Голгота”»; 38) «Юстинівські джерела»; 39) «Андрухівське джерело»; 40) «Осталецька долина джерел»; 41) «Витік річки Тайни»; 42) «Витік річки Сорочанки»; 43) «Витік річки Вілії».

X. Як ботанічна пам'ятка місцевого значення: 1) «Гора “Базниківка”»; 2) «Рогачинська лучно-степова ділянка»; 3) «Лапшинська лучно-степова ділянка»; 4) «Урочище “Пісочна”»; 5) «Горошівська ділянка»; 6) «Скомороська ділянка»; 7) «Дністровські перлини»; 8) «Касперівська степова ділянка»; 9) «Заліщицька стінка»; 10) «Лозівська зозулинцева ділянка»; 11) «Олишковецька ділянка»

6.1. Перелік потенційних для заповідання територій

(розширення); 12) «Перепельницька водно-болотна ділянка»; 13) «Кальненська степова ділянка»; 14) «Урочище “Василихи”»; 15) «Ридомильська степова ділянка»; 16) «Попівецька степова ділянка»; 17) «Коров’є»; 18) «Ділянка рябчика шахового»; 19) «Шпанів»; 20) «Ділянка блоцвіту весняного»; 21) «Кривуля»; 22) «Гора “Дзюрава”»; 23) «Мисколази»; 24) «Носівська степова ділянка»; 25) «Середнє болото».

XI. Як заповідне урочище: 1) «Товариське».

XII. Як дендрологічний парк місцевого значення: 1) «Дендропарк педуніверситету»; 2) «Підволосіцький».

XIII. Як парки-пам’ятки садово-паркового мистецтва місцевого значення: 1) «Залишок старовинного парку у с. Катеринівка Кременецького району»; 2) «Микулинецький парк»; 3) «Залишок старовинного парку у с. Сущин Теребовлянського району»; 4) «Шкільний парк»; 5) «Сквер Миру»; 6) «Парк Шевченка»; 7) «Парк Національного відродження»; 8) «Гідропарк “Топільче”».

XIV. Як розширення національного природного парку: «Кременецькі гори».

XV. Як розширення заказника: 1) гідрологічний місцевого значення «Гнізnenський»; 2) гідрологічний місцевого значення «Заплава р. Жирак»; 3) зоологічний місцевого значення «Рохманівський бобрів гай».

Харківська область

Харківська область розміщується у лісостеповій та степовій зонах. Рекомендації щодо розширення існуючих та створення нових об’єктів ПЗФ в області за результатами аналізу наукових обґрунтувань, клопотань та рішень Харківської обласної ради наведено нижче (табл. 6.18, 6.19, перелік назв).

Таблиця 6.18. Рекомендації щодо розширення існуючих об’єктів ПЗФ Харківської області

Назва	Короткий опис об’єкта	Існуюча підтримка до заповідання об’єкта	Ставлення місцевих структур і місцевих громад
НПП «Слобожанський»	Площа близько 10 360 га. Природні та історико-культурні комплекси в долині р. Мерла Краснокутського р-ну	Міністерство екології та природних ресурсів України, громадські організації та науковці, Харківська обласна рада	Частково підтримують
НПП «Дворічанський»	Площа близько 7166 га. Природні комплекси у долині р. Оскіл Дворічанського р-ну	Те саме	Те саме
НПП «Гомільшанські ліси»	Площа близько 56 922 га. Суходоли, заплави та русла річок, соснові, вільхові та дубові ліси, системи озер у Зміївському, Первомайському, Балаклійському, Чугуївському та Харківському р-нах	» »	» »
РЛП «Червонооскільський»	Площа 5064 га. Червонооскільське водосховище, Борівський та Ізюмський р-ни	Харківська обласна рада, розроблено обґрунтування щодо необхідності розширення	Невідомо

Розділ 6. Оцінювання просторової організації мережі заповідних територій України: стан і перспектива

Таблиця 6.19. Рекомендації щодо створення нових об'єктів ПЗФ Харківської області

Назва	Короткий опис об'єкта	Існуюча підтримка до заповідання об'єкта	Ставлення місцевих структур і місцевих громад
НПП «Барвенківські степи»	Площа 8322 га. Балкові системи зі степовими природними комплексами та ділянками байрачних дібров	Міністерство екології та природних ресурсів України, громадські організації та науковці	Невідомо
НПП «Ізюмська лука»	Площа 26 тис. га. Заплава р. Сіверський Донець, заплавні ліси та соснові ліси на боровій терасі	Громадські організації та науковці	»
РЛП «Петрівські балки»	Площа 2750 га. Балкові системи зі степовими природними комплексами та ділянками байрачних дібров	Те саме	»
РЛП «Мжанський»	Площа 9086 га. Річка Мжа, її заплава та борова тераса	» »	»
РЛП «Пристинські плавні»	Площа 1922 га. Водно-болотні угіддя в долині р. Оскіл	» »	»
РЛП «Верхнє Придонців'я»	Площа 3057 га. Нагірна діброва на крутосхилах правого корінного берега, соснові насадження та фрагменти піщаного степу на пісках борової тераси р. Сіверський Донець у Вовчанському р-ні	Розроблений проект створення (2008) згідно з рішенням Харківської обласної ради від 27.01.2005 та 05.07.2007 № 298-V	»
РЛП «Слобідський» (Орловські фортифікаційні укріплення)	Площа 330 га. Орловський форт із ділянками степу на правому березі р. Берестова біля с. Дячівка Красноградського р-ну	Розроблений проект створення згідно з Указом Президента від 15.11.2001 № 1092/2001, Національна програма козацтва (проект 2006)	»
РЛП «Слобідський» (Парасковійські фортифікаційні укріплення)	Площа 195 га. Фортеця «Парасковія» із ділянками степу на правому березі р. Берестова біля с. Парасковія Красноградського р-ну	Те саме	»
РЛП «Слобідський» (Іванівські фортифікаційні укріплення)	Площа 434 га. Іванівський форт та діброва на правому березі р. Берестова біля с. Октябрське Красноградського р-ну	» »	»
РЛП «Слобідський» (форт Михайлівський)	Площа 92,6 га. Фортеця «Святого Михайла» із ділянками степу на лівому березі р. Берека біля с. Михайлівка Первомайського р-ну	» »	»
РЛП «Слобідський» (форт Слобідський)	Площа 285 га. Фортеця «Слобідська» із ділянками степу на лівому березі р. Берека біля с. Павлівка Первомайського р-ну	» »	»

6.1. Перелік потенційних для заповідання територій

Загальний перелік запропонованих територій для заповідання

I. Як національний природний парк: 1) «Барвенківські степи»; 2) «Ізюмська лука».

II. Як регіональний ландшафтний парк: 1) «Петрівські балки»; 2) «Мжанський»; 3) «Пристинські плавні»; 4) «Верхнє Придонців'я»; 5) «Слобідський» (Орловські фортифікаційні укріплення); 6) «Слобідський» (Паасковійські фортифікаційні укріплення); 7) «Слобідський» (Іванівські фортифікаційні укріплення); 8) «Слобідський» (форт Михайлівський); 9) «Слобідський» (форт Слобідський).

III. Як заказник: 1) ландшафтний «Кицівський» (Кицівська пустеля); 2) ландшафтний «Лозовенківський»; 3) ботанічний «Котлярівська балка»; 4) гідрологічний «Леб'яжі озера»; 5) загальнозоологічний «Норцівський»; 6) орнітолого-гічний «Бригадирівський»; 7) ботанічний «Петрівський»; 8) ботанічний «Волченківський»; 9) гідрологічний «Бородоярський»; 10) орнітолого-гічний «Балаклійський»; 11) гідрологічний «Дідівський»; 12) орнітолого-гічний «Вітрівський»; 13) ботанічний «Пригожий»; 14) ентомологічний «Богданове»; 15) ботанічний «Муравини яри»; 16) загальногеологічний «Комишуваха»; 17) гідрологічний «Благодатний»; 18) гідрологічний «Новопавлівський»; 19) ботанічний «Степове»; 20) орнітолого-гічний «Самарський»; 21) ботанічний «Криштопівський»; 22) ботанічний «Олександрівський»; 23) ботанічний «Копанки»; 24) ботанічний «Полковомикитівка»; 25) ботанічний «Гути»; 26) лісовий «Високобійниківський»; 27) ландшафтний «Леськівський»; 28) лісовий «Сінний»; 29) ландшафтний «Вертиївський»; 30) ландшафтний «Кадницький»; 31) лісовий «Богодухівський»; 32) ландшафтний «Іваношиччинський»; 33) лісовий «Братеницький»; 34) лісовий «Зарябінський»; 35) ботанічний «Вишнівська»; 36) ботанічний «Острівський»; 37) ботанічний «Дружелюбівка»; 38) ботанічний «Глушченківський»; 39) ландшафтний «Вищесолоненський»; 40) ландшафтний «Золочівський»; 41) ботанічний «Городище»; 42) лісовий «Бугаївка»; 43) ботанічний «Рідкодуб»; 44) ботанічний «Дорофіївський»; 45) лісовий «Данильчин Кут»; 46) орнітолого-гічний «Бахметівський»; 47) гідрологічний «Черемушний»; 48) гідрологічний «Ков'язький»; 49) ботанічний «Шевченкове»; 50) ландшафтний «Чорне»; 51) ботанічний «Микильське»; 52) ботанічний «Круглов»; 53) ботанічний «Рублене»; 54) ботанічний «Красне»; 55) ботанічний «Хатнівський»; 56) ботанічний «Андріївський»; 57) ботанічний «Ганопілля»; 58) загальнозоологічний «Миколаївський»; 59) лісовий «Підсередній»; 60) гідрологічний «Голубівський»; 61) ботанічний «Григорівський»; 62) гідрологічний «Волохівський»; 63) ботанічний «Ізбицький»; 64) ботанічний «Петрівський»; 65) ботанічний «Хотімлянський»; 66) гідрологічний «Жовтневе»; 67) ботанічний «Бударський Яр»; 68) лісовий «Великобабчанський»; 69) орнітолого-гічний «Печенізьке водосховище»; 70) ландшафтний «Покалянє»; 71) гідрологічний «Довгий»; 72) ботанічний «Новомлинівський»; 73) ботанічний «Кас'янівка»; 74) ботанічний «Фіголівка»; 75) ботанічний «Оскільський»; 76) ботанічний «Кутьківський»; 77) ландшафтний «Токарівка»; 78) гідрологічний «Дворічний Кут»; 79) гідрологічний «Руськолозівський»; 80) орнітолого-гічний «Вільховий»; 81) орнітолого-гічний «Скалонівський»; 82) гідрологічний «Скалонівський»; 83) орнітолого-гічний «Зачепилівський»; 84) орнітолого-гічний «Рунівшинський»; 85) гідрологічний «Заліній-

ний»; 86) ландшафтний «Бучки»; 87) гідрологічний «Новопекельний»; 88) орнітологічний «Сухий Лиман»; 89) орнітологічний «Лиманські озера»; 90) орнітологічний «Горіла долина»; 91) ботанічний «Зідьківський»; 92) орнітологічний «Можський»; 93) ботанічний «Шелудьківський»; 94) гідрологічний «Водяхівка»; 95) гідрологічний «Благодатне»; 96) гідрологічний «Снігівський»; 97) гідрологічний «Золочівський»; 98) гідрологічний «Мерлянський»; 99) гідрологічний «Малокошарський»; 100) гідрологічний «Мануїлівський»; 101) лісовий «Рясний»; 102) ландшафтний «Рогозянський»; 103) ландшафтний «Литвинівський»; 104) ландшафтний «Яремівський»; 105) іхтіологічний «Студенецький»; 106) загальногеологічний «Донецький»; 107) ботанічний «Бугаївка»; 108) ландшафтний «Синичанський»; 109) ландшафтний «Вікненський»; 110) ландшафтний «Тихоцький»; 111) орнітологічний «Червонодонецький»; 112) ландшафтний «Бахтинський»; 113) ландшафтний «Липчанівський»; 114) ботанічний «Медведівський»; 115) орнітологічний «Кофанівський»; 116) гідрологічний «Парасковія»; 117) ботанічний «Шевченківський»; 118) гідрологічний «Власівський»; 119) ландшафтний «Золотухівський»; 120) ботанічний «Шляховий»; 121) ботанічний «Шелестовий»; 122) ландшафтний «Крашаницине»; 123) лісовий «Миколаївка»; 124) ландшафтний «Лозовий Яр»; 125) ботанічний «Вдовиченський»; 126) ботанічний (орнітологічний?) «Петрівський»; 127) гідрологічний «Гірчаківка»; 128) орнітологічний «Красноградський»; 129) ландшафтний «Пархомівський»; 130) ботанічний «Каплунівський»; 131) гідрологічний «Пристін»; 132) гідрологічний «Сеньківський»; 133) ботанічний «Ревуче»; 134) ботанічний «Орлянський»; 135) ботанічний «Тищенківський»; 136) ботанічний «Табаївка»; 137) ботанічний «Калинівський»; 138) ботанічний «Соляниківський»; 139) ландшафтний «Самборівський»; 140) ландшафтний «Сеньокський»; 141) орнітологічний «Миролюбівський»; 142) орнітологічний «Краснопавлівський»; 143) ботанічний «Миколаївка»; 144) гідрологічний «Олександровський»; 145) орнітологічний «Богомолівський»; 146) гідрологічний «Бунаківський»; 147) гідрологічний «Староводолазький»; 148) ботанічний «Федорівський»; 149) гідрологічний «Вільхуватка»; 150) орнітологічний «Старовірівка»; 151) ландшафтний «Клінівський»; 152) ландшафтний «Ключеводський»; 153) ландшафтний «Рокитнянський»; 154) ландшафтний «Мелихівський»; 155) гідрологічний «Красивий»; 156) ботанічний «Булацелівський»; 157) ботанічний «Олексіївський»; 158) ботанічний «Берека»; 159) ботанічний «Шавліїв»; 160) гідрологічний «Берецький»; 161) гідрологічний (ландшафтний?) «Андріївський»; 162) ландшафтний «Дубовогрядський»; 163) орнітологічний «Орільківський»; 164) орнітологічний «Удянський гідропарк»; 165) лісовий «Жихірський»; 166) лісовий «Карацівський»; 167) ботанічний «Тернівський»; 168) ботанічний «Борщівський»; 169) лісовий «Тимченки»; 170) гідрологічний «Мереф'янський»; 171) ботанічний «Джерело Сковороди»; 171) ботанічний «Безлюдівський»; 172) лісовий «Хорошівський»; 173) лісовий «Пісочинський»; 174) ландшафтний «Перемога»; 175) ландшафтний «Липецький»; 176) лісовий «Караванський»; 177) лісовий «Люботинський»; 178) ботанічний «Підковоподібний»; 179) ландшафтний «Яківлівський»; 180) ботанічний «Веселій»; 181) орнітологічний «Бригадирівський»; 182) ботанічний (орнітологічний?) «Леб'яже»; 183) ландшафтний «Пісковий»; 184) гідрологічний «Малинівка»; 185) ботанічний «Олех»; 186) ботанічний «Сапожок»; 187) ботанічний «Кочки»; 188) орнітологічний «Базалі-

6.1. Перелік потенційних для заповідання територій

ївський»; 189) орнітологічний «Гетьманівський»; 190) ботанічний (орнітологічний?); 191) гідрологічний «Великобурлуцька заплава»; 192) ботанічний «Безмаятежний»; 193) ботанічний «Сподобівський»; 194) ботанічний «Дуванка»; 195) ботанічний «Миропілля»; 196) ботанічний «Василенківський».

IV. Як пам'ятка природи: 1) геологічна «Петрівська»; 2) геологічна «Залиман»; 3) геологічна «Великокомишуваха»; 4) ботанічна «Шарівський»; 5) геологічна «Зміївський»; 6) ботанічна «Сковородинівська»; 7) зоологічна «Студеноцька»; 8) геологічна «Комишуваха»; 9) геологічна «Греківський»; 10) геологічна «Яремівка»; 11) геологічна «Кам'янська»; 12) геологічна «Протопопівська балка»; 13) геологічна «Сухокам'янський»; 14) комплексна «Городнянська»; 15) комплексна «Лайківська»; 16) геологічна «Смирнівка»; 17) ботанічна «Залютинська».

V. Як заповідне урочище: 1) «Витязь»; 2) «Гнилиця»; 3) «Квітка»; 4) «Чернецьке»; 5) «Довжанске»; 6) «Плоске»; 7) «Лаврики»; 8) «Соколове»; 9) «Довжик 2»; 10) «Попівський Яр».

Херсонська область

Херсонська область розміщується у степовій зоні. У межах області запропоновано створення територій та об'єктів ПЗФ (табл. 6.20).

Таблиця 6.20. Перелік резервованих цінних для заповідання природних територій та об'єктів в межах Херсонської області (Розпорядження голови обласної державної адміністрації № 341 від 21.05.2014)

Назва, район	Площа, тис. га	Стисла характеристика	Підприємства, установи та організації, на територіях яких знаходиться територія або об'єкт
РЛП «Долина курганів», Голопристанський р-н	8	Цілинна степова рослинність на курганах і прилеглих ділянках плакорів	Іванівська, Садівська сільські ради
Ландшафтні заказники			
«Понятівська балка», Білозерський р-н	0,6	Цілинна степова і петрофітна рослинність на схилах балок і прилеглих ділянках плакорів	Токарівська сільська рада
«Чорна лощина», Білозерський р-н	0,5	Один із небагатьох подів на Правобережжі	Перелік потребує доопрацювання
«Миловська балка», Бериславський р-н	2,7	Майже 400 судинних рослин, рідкісних і занесених до Червоної книги України	Миловська та Качкарівська сільські ради
«Бургунська балка», Бериславський р-н	0,5	Цілинна степова і петрофітна рослинність на схилах балок і прилеглих ділянках плакорів	Бургунська сільська рада
«Тягинська балка», Бериславський р-н	0,5	Те саме	Тягинська сільська рада

Розділ 6. Оцінювання просторової організації мережі заповідних територій України: стан і перспектива

Продовження табл. 6.20

Назва, район	Площа, тис. га	Стисла характеристика	Підприємства, установи та організації, на територіях яких знаходиться територія або об'єкт
«Новобериславська балка», Бериславський р-н	1,0	Цілинна степова і петрофітна рослинність на схилах балок і прилеглих ділянках плакорів	Новобериславська сільська рада
«Зміївська балка», Бериславський р-н	0,4	Те саме	Зміївська сільська рада
«Василівська балка», Каховський р-н	0,6	» »	Василівська сільська рада
«Балка Вали-Воли», Каховський р-н. Між селами Софіївка та Любимівка	0,32	Знаходиться на міграційному шляху осіннього та весняного прольоту птахів водно-болотного комплексу	Каховська районна рада
«Князегригорівська балка», Великолепетиський р-н	2,0	Цілинна степова і петрофітна рослинність на схилах балок і прилеглих ділянках плакорів	Князе-Григорівська сільська рада
«Болгарська балка», Великолепетиський р-н	2,0	Те саме	Те саме
«Арабатський степ», Генічеський р-н	0,73	Майже 300 судинних рослин, рідкісних та занесених до Червоної книги України	Стрілківська сільська рада
«Чернечча Балка», Верхньорогачицький р-н	0,275	Збереження цінного природного ландшафту степу, лісу і акваторії затоки Каховського водосховища та збереження видів рослин і тварин, що занесені до Червоної книги України	Первомаївська сільська рада
«Чорна долина», Чаплинський р-н	0,7	Степова та водно-болотна рослинність	Перелік потребує доопрацювання
«Гаврилівська балка», Нововоронцовський р-н	2,0	Цілинна степова і петрофітна рослинність на схилах балок і прилеглих ділянках плакорів	Гаврилівська сільська рада
«Дудчанська балка», Нововоронцовський р-н	1,5	Те саме	Дудчанська сільська рада
«Новоолексandrівська балка», Нововоронцовський р-н	1,7	» »	Новоолексandrівська сільська рада
«Михайлівська балка», Нововоронцовський р-н	0,6	» »	Михайлівська сільська рада

6.1. Перелік потенційних для заповідання територій

Продовження табл. 6.20

Назва, район	Площа, тис. га	Стисла характеристика	Підприємства, установи та організації, на територіях яких знаходиться територія або об'єкт
«Золота балка», Нововоронцовський р-н	1,2	Цілинна степова і петрофітна рослинність на схилах балок і прилеглих ділянках плакорів	Золотобалківська сільська рада
«Осокорівська балка», Нововоронцовський р-н	2,0	Те саме	Осокорівська сільська рада
«Бобровий кут», Великоолександровський р-н	0,84	» »	Бобровокутська сільська рада
«Зелений гай», Великоолександровський район (села Новополтавка та Зелений Гай)	0,22	У степових балках долини р. Інгулець збереглися типові степові ділянки підзони типчаково-ковилових степів з рідкісними видами рослин і тварин, що потребують охорони	Благодатівська сільська рада
«Озеро “Солонець”», Білозерський р-н, (смт Софіївка)	0,35	Солоне озеро з прибережними солончаками та степовими схилами, де збереглася природна рослинність і флора, що містить значну кількість рідкісних рослин, тварин та грибів, що включено до Червоної книги України	Білозерська районна рада
«Лесовий каньйон», Білозерський р-н, (с. Широка Балка)	0,035	Лесовий яр з напівпустельною та степовою рослинністю, що містить значну кількість рідкісних рослин, тварин і грибів, що включено до Червоної книги України	Те саме
«Ушканський», Верхньорогачинський р-н (п-ів Ушканка)	0,3	Тераси та балки зі степовою рослинністю, яка містить значну кількість рідкісних рослин, тварин і грибів, що включено до Червоної книги України	Верхньорогачинська районна рада
«Балка Чернеча», Верхньорогачинський р-н (с. Первомаєвка, балки Каменювата, Чернеча)	0,170	Те саме	Те саме
«Гола балка», Великолепетицький р-н (с. Сергіївка, балка Гола)	0,120	» »	Великолепетицька районна рада

Розділ 6. Оцінювання просторової організації мережі заповідних територій України: стан і перспектива

Продовження табл. 6.20

Назва, район	Площа, тис. га	Стисла характеристика	Підприємства, установи та організації, на територіях яких знаходиться територія або об'єкт
«Крива балка», Великолепетиський р-н (с. Сергіївка)	0,050	Тераси та балки зі степовою рослинністю, яка містить значну кількість рідкісних рослин, тварин і грибів, що включені до Червоної книги України	Великолепетиська районна рада
«Заводівська балка», Горностаївський р-н, (с. Заводівка)	0,020	Те саме	Горностаївська районна рада
«Горностаївський», Горностаївський р-н, (смт Горностаївка)	0,160	» »	Те саме
«Каїрський», Горностаївський р-н (с. Каїри)	0,3	» »	» »
«Василівський», Каховський р-н (с. Василівка)	0,15	» »	Каховська районна рада
«Півострів Карадай», Каланчацький р-н, с. Раздольне	0,1	Пустельні степи та приморські юсолончаки з численними видами, що включені до Червоної книги України	Каланчацька районна рада
«Східний Сиваш», Чаплинський, Ново-тройцький р-ни, села Першокостянтинівка, Овер'янівка	3	Те саме	Чаплинська та Ново-тройцька районні ради
Ботанічні заказники			
«Федорівський», Білозерський р-н	0,605	Різні типи рослинності, 15 видів занесені до Червоних списків	Федорівська та Інгулецька сільські ради
«Микільсько-Токарівські балки», Білозерський р-н	1,35	Цілинна степова і петрофітна рослинність на схилах балок й прилеглих ділянках плакорів	Токарівська та Микільська сільські ради
«Шилова балка», Бериславський р-н	1	Балка зберегла степову рослинність і флору, містить значну кількість рідкісних рослин, тварин та грибів, що включені до Червоної книги України	Бориславська міська рада
«Балка Янчекрак», Верхньорогачицький р-н (с. Вишневе)	0,125	Виявлено 8 видів рослин і тварин, що включені до Червоної книги України	Верхньорогачицька районна рада

6.1. Перелік потенційних для заповідання територій

Продовження табл. 6.20

Назва, район	Площа, тис. га	Стисла характеристика	Підприємства, установи та організації, на територіях яких знаходиться територія або об'єкт
«Фирсівський», Нововоронцовський р-н, села Осокорівка та Золота Балка (біля покинутого с. Фирсівка)	0,3	Балка зберегла степову рослинність і флору, містить значну кількість рідкісних рослин, тварин і грибів, що включені до Червоної книги України	Нововоронцовська районна рада
«Новоолександрівська балка», Нововоронцовський р-н (с. Новоолександрівка)	0,150	Те саме	Те саме
«Балка Кривошиїйка», Нововоронцовський р-н (с. Гаврилівка)	0,3	» »	» »
«Дудчанський», Нововоронцовський р-н (с. Дудчани)	0,15	» »	» »
«Старошведський», Бериславський р-н (села Червоний Маяк, Зміївка, балки Широка та Костирка)	0,25	» »	Бериславська районна рада
«Білозерський», Білозерський р-н (смт Білозерка, с. Зорівка)	0,2	» »	Білозерська районна рада
«Долина орхідей», Голопристанський р-н (села Іванівка—Шаби)	0,8	Слабозасолені хвилясті піски з високим різноманіттям видів орхідей, що включені до Червоної книги України	Голопристанська районна рада
«Півострів Хорли», Каланчацький р-н, с. Хорли	0,1	Пустельні степи та приморські філончики з численними видами, що включені до Червоної книги України	Каланчацька районна рада
«Півострів Мала Коса», Каланчацький р-н, с. Олександрівка	0,3	Те саме	Те саме
«Розовський», Високопільський р-н (села Розівка, Пригір'я)	0,2	Степи та вапнякові відслонення на терасі та балках р. Інгулець, які містять значну кількість рідкісних рослин, тварин і грибів, що включені до Червоної книги України	Високопільська районна рада

Розділ 6. Оцінювання просторової організації мережі заповідних територій України: стан і перспектива

Продовження табл. 6.20

Назва, район	Площа, тис. га	Стисла характеристика	Підприємства, установи та організації, на територіях яких знаходиться територія або об'єкт
«Розовський», Високопільський р-н (села Розівка, Пригір'я)	0,2	Степи та вапнякові відслонення на терасі та балках р. Інгулець, які містять значну кількість рідкісних рослин, тварин і грибів, що включені до Червоної книги України	Високопільська районна рада
«Наталійський», Високопільський р-н (с. Наталійне)	0,2	Те саме	Те саме
«Мар'їнський», Високопільський р-н (с. Мар'їне)	0,1	» »	» »
«Архангельський», Високопільський р-н (с. Архангельське)	0,12	» »	» »
«Твердомедівський», Великоолександровський р-н (с. Твердомедове)	0,11	» »	Великоолександровська районна рада
«Запорізький», Великоолександровський р-н (с. Запоріжжя)	0,080	» »	Те саме
«Новогреднєвський», Великоолександровський р-н (с. Запоріжжя)	0,010	Типове місцеворостання (<i>Locus classicus</i>) Волошки Пачаського	» »
«Заповітний», Великоолександровський р-н (с. Заповіт)	0,070	Степи й вапнякові відслонення на терасі та балках р. Інгулець, які містять значну кількість рідкісних рослин, тварин і грибів, що включені до Червоної книги України	» »
«Кіровський», Великоолександровський р-н (с. Кірове)	0,050	Степи та вапнякові відслонення на терасі та балках р. Інгулець, що містять значну кількість рідкісних рослин, тварин і грибів, що включені до Червоної книги України, зокрема Пізньоцвіта ангарського	» »
«Ясна Поляна», Білозерський р-н (с. Ясна Поляна)	0,030	Степи та вапнякові відслонення на терасі та балках р. Інгулець, які містять значну кількість рідкісних рослин, тварин і грибів, що включені до Червоної книги України	Білозерська районна рада

6.1. Перелік потенційних для заповідання територій

Закінчення табл. 6.20

Назва, район	Площа, тис. га	Стисла характеристика	Підприємства, установи та організації, на територіях яких знаходиться територія або об'єкт
«Економія Іванівка», Великоолександрівський р-н (с. Нова Кубань)	0,040	Степові ділянки та фрагмент поду, які містять значну кількість рідкісних рослин, тварин і грибів, що включені до Червоної книги України, та старовинний дендропарк	Великоолександрівська районна рада
«Зелений під», Каховський р-н (с. Архангельська Слобода)	1,0	Схили та дно поду, що містять значну кількість рідкісних рослин, тварин і грибів, які включені до Червоної книги України, та старовинний дендропарк	Каховська районна рада
«Під Сугакли», Чаплинський р-н (с. Наталівка)	0,3	Те саме	Чаплинська районна рада
«Малий Чапельський під», Чаплинський р-н (с. Хрестівка)	0,8	» »	Те саме
«Барнашівський під», Каховський р-н (с. Мар'янівка)	0,4	» »	Каховська районна рада
Загальнозоологічний заказник			
«Ягорлицький степ», Голопристанський р-н	5,86	Різноманіття та унікальність ландшафтного та біологічного різноманіття	Краснознам'янська сільська рада
Заповідні урочища місцевого значення			
«Вірьовчина балка», Херсонська міськрада (між селами Степанівка та Зеленівка)	0,005	Більшість видів вищих рослин не характерні для антропогенних екотопів і є рідкісними для флори	Херсонська міськрада
«Кардашинське болото», Голопристанський р-н	0,07	Єдиний у степовій зоні України торф'яно-болотний комплекс	Великокардашинська сільська рада
Пам'ятка природи місцевого значення			
«Острівець», м. Херсон	0,126	Має велику цінність у ландшафтному, гідрологічному та зоологічному аспектах	Херсонська міськрада

Розділ 6. Оцінювання просторової організації мережі заповідних територій України: стан і перспектива

Хмельницька область

Хмельницька область розміщується у зоні широколистих лісів та лісостепової зоні. У межах області запропоновано створення територій та об'єктів ПЗФ (табл. 6.21).

Таблиця 6.21. Інформація щодо перспективних об'єктів, які можуть увійти до складу ПЗФ Хмельницької області

Назва, опис, площа об'єкта, який пропонується до створення (або збільшення площини — виділено курсивом)	Існуюча підтримка до заповідання об'єкта	Ставлення місцевих структур та місцевих громад
Запропоновані об'єкти для розширення площини заповідання		
Орнітологічний заказник «Почапинецькі ставки». Чемеровецький р-н, каскад ставків на р. Жванчик та правій притоці р. Андріївка з лучно-чагарниковими біотопами на берегах між селами Почапинці, Андріївка, Кугайці; 1,95 km ²	Розширення площини загально-зоологічного заказника «Почапинецький» (площа 0,1 km ²)	Відбулися громадські слухання
Запропоновані нові об'єкти до заповідання		
Гідрологічний заказник «Пасіка». Летичівський р-н, ділянка долини р. Південний Буг між селами Голосків і Русанівці; 0,7 km ²	Підтримка місцевих аматорів природи	—
Орнітологічний заказник «Чернелівський». Красилівський р-н, став і прилеглі території на р. Случ в околицях с. Чернелівка; 6,3 km ²	—	—
Ландшафтний заказник «Великокужелевський». Новоушицький р-н, долина р. Ушиця зі стрімкими схилами по обидва береги поблизу с. Велика Кужелева; 5,9 km ²	—	—
Загальнозоологічний заказник, або пам'ятка природи «Ховрахи». Віньковецький р-н, смт Віньківці; 0,23 km ²	Підтримка місцевих аматорів природи	—
Ботанічний або ландшафтний заказник «Урочище Ядзвина». Дунаєвецький р-н, лісовий масив на північно-західній околиці с. Чаньків; 0,35 km ²	Те саме	—
Ландшафтний заказник «Річка Рів». Віньковецький р-н, лучні, водні, прибережно-водні та лісові ділянки долини р. Рів від с. Нетечинці до межі з Вінницькою обл.; 3,9 km ²	—	—
Орнітологічний заказник «Озеро Гоноставці». Летичівський р-н, долина р. Бужок та оз. Гоноставці між селами Ярославка і Ставниця; 5,1 km ²	Підтримка місцевих аматорів природи	—
Ботанічний заказник «Киликіївський». Славутський р-н, лісовий масив між селами Плоска та Марутин і с. Киликіїв (між річками Жариха і Корчик); 2,4 km ²	—	—

6.1. Перелік потенційних для заповідання територій

Закінчення табл. 6.21

Назва, опис, площа об'єкта, який пропонується до створення (або збільшення площини — виділено курсивом)	Існуюча підтримка до заповідання об'єкта	Ставлення місцевих структур та місцевих громад
Ландшафтний заказник «Калинівський». Білогірський р-н, лісовий масив і став та лучні біотопи в долині р. Калинівка між селами Дідківці, Норилів, Воробіївка та с. Москалівка; 2,6 км ²	—	—
Ландшафтний заказник «Щербівецький». Новоушицький р-н, лісовий масив між селами Щербівці та Мала Стружка і межею з Вінницькою обл.; 2,45 км ²	—	—
Ландшафтний заказник «Джуржівка». Новоушицький р-н, лісовий масив з фосфоритними копальнями по обидва береги р. Ушиця біля с. Джуржівка; 0,45 км ²	Підтримка місцевих природолюбів, НПП «Подільські Товтри»	—
Пам'ятка природи «Вікові сосни». Летичівський р-н, с. Голосків, лісове урочище на південний схід від села	Підтримка місцевих природолюбів	
НПП «Верхньобузький». Окрім території Хмельницького та Летичівського р-нів	Підтримка місцевих органів влади	Відбулися громадські слухання

Черкаська область

Черкаська область розміщується у лісостеповій зоні. У межах області запропоновано створити території та об'єкти ПЗФ (табл. 6.22).

Таблиця 6.22. Потенційні території для заповідання у Черкаській області

Назва, опис, площа об'єкта, який пропонується до створення	Існуюча підтримка до заповідання об'єкта	Ставлення місцевих структур і місцевих громад
НПП «Гірський Тікич». Територія проєктованого національного парку охоплює долину р. Гірський Тікич (у межах Монастирищенського, Жашківського, Маньківського й Тальнівського р-нів) з цінними ділянками степової, петрофітної, водної, болотної та лісової рослинності, з локалітетами цілого ряду рідкісних та зникаючих видів флори і фауни й типовими для регіону мальовничими ландшафтами. Орієнтовна площа — 20 тис. га	Підтримка з боку Мінприроди, а також Монастирищенської, Жашківської, Маньківської і Тальнівської РДА	Загалом позитивне
Ботанічний заказник загальнодержавного значення «Білозірський». Знаходиться поблизу с. Білозір'я Черкаського р-ну. На території заказника виявлено рослини, занесені до Червоної книги України (<i>Pulsatilla pratensis</i> , <i>P. patens</i>) і до Резолюції 6 (<i>Jurinea cyanoides</i> s.l.), а також кілька типів біотопів, занесених до Резолюції 4 Бернської конвенції. Соснові ліси території, пропонованої	Немає	Загалом негативне

Розділ 6. Оцінювання просторової організації мережі заповідних територій України: стан і перспектива

Закінчення табл. 6.22

Назва, опис, площа об'єкта, який пропонується до створення	Існуюча підтримка до заповідання об'єкта	Ставлення місцевих структур і місцевих громад
для створення заказника, є складовою частиною суцільного масиву, що має назву «Черкаський Бір» — найбільшого в Україні соснового масиву природного походження, який зберігся на південній межі ареалу сосни звичайної. Площа 2900 га	Немає	Загалом негативне
Ботанічний заказник місцевого значення «Дзіндзіри». Ділянка заплави р. Гнилий Тікич з єдиним в області локалітетом занесеного до Червоної книги України виду рослин рябчика шахового (<i>Fritillaria meleagris</i>). Територія проектованого заказника займає відрізок заплави р. Гнилий Тікич між смт Катеринопіль і с. Шостакове Катеринопільського р-ну. Площа 60 га	Немає інформації	Немає інформації
Ботанічний заказник місцевого значення «Долина Ірисів на Росі». Територія заказника знаходитьться в дельтовій частині долини р. Рось Канівського р-ну. Ділянка розташована близько 3 км на південний схід від в'їзду в с. Пекарі із с. Хутір Хмільна. Тут спостерігається найчисленніша та найбільша із нині відомих у регіоні популяція виду, занесеного в Червону книгу України — півників сибірських (<i>Iris sibirica</i>). Площа 70 га	Немає інформації	Немає інформації
Ландшафтний заказник загальнодержавного значення «Джуляїка». Знаходитьться в прибережній смузі Кременчуцького водосховища у південних околицях с. Придніпровське Чорнобайського р-ну. Територія має велику цінність з природоохоронної позиції завдяки репрезентованому на ній унікальному природному комплексу. Це важливий об'єкт для відтворення історії розвитку та вивчення геологічної будови Середнього Придніпров'я; тут поширені численні популяції 26 видів судинних рослин, занесених у списки охоронюваних видів (зокрема, 1 вид — Червоний список МСОП, 7 видів — Червона книга України, 3 — Європейський Червоний список). Відносно великі площи зайняті формаціями рослинності, занесеними в перше та друге видання Зеленої книги України; наявні значні площи оселищ, занесених до Резолюції 4 Бернської конвенції. Загальна площа — 280 га	—	Загалом негативне

Чернігівська область

Чернігівська область розміщується у лісостеповій зоні та зоні хвойно-широколистих лісів. У межах області обґрутовано створення територій та об'єктів ПЗФ (табл. 6.23).

6.1. Перелік потенційних для заповідання територій

Таблиця 6.23. Потенційні території для заповідання у Чернігівській області

Назва об'єкта, який пропонується до створення (або збільшення площі)	Існуюча підтримка до заповідання об'єкта
Гідрологічний заказник місцевого значення «Крюкова» Ботанічний заказник загальнодержавного значення «Радомська дача»	— Обґрунтування передано до Департаменту екології та природних ресурсів Чернігівської облдержадміністрації
Ботанічний заказник загальнодержавного значення «Галайбино-Оривцьове»	Те саме
Ботанічний заказник загальнодержавного значення «Гнізицький»	» »
Ботанічний заказник місцевого значення «Борове»	» »
Гідрологічна пам'ятка природи «Болото Тупичівське»	» »
Парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва «Костянтинівський парк»	» »
9 ботанічних пам'яток природи місцевого значення (вікові дерева колишньої поміщицької садиби Г.М. Глібова, Сосна Василя Ялоцького, Липа губернатора О.К. Анастасьєва, Липа М. Коцюбинського, Ясен Я. Лизогуба, Дуб архієпископа, Ясен Святителя Феодосія, Вікове дерево модрини європейської)	» »
Ботанічний заказник загальнодержавного значення «Кордівка»	» »
Багатовікові дерева як ботанічні пам'ятки місцевого значення: 1) група вікових дерев Чернігівського Дитинця — <i>Quercus robur L.</i> ; 2) вікова <i>Tilia cordata</i> Mill. на території ЗНЗ № 20; 3) вікова <i>Pinus sylvestris</i> L. в урочищі «Ялівщина» на території агробіостанції; 4) група вікових дерев на території	» »
Гідрологічний заказник загальнодержавного значення «Болото Зозулине»	» »
Гідрологічна пам'ятка природи місцевого значення «Болото Журавлине»	» »
Ботанічний заказник місцевого значення «Мурашій ліс»	» »
Гідрологічний заказник загальнодержавного значення «Болото Супій»	» »
Ботанічний заказник місцевого значення «Липів яр»	» »
Регіональний ландшафтний парк «Рубіжанський»	» »
Регіональний ландшафтний парк «Козацький»	» »

АР Крим

АР Крим розміщується переважно у степовій зоні, меншу її частину займають Кримські гори.

Найкритичнішим щодо створення мережі заповідних об'єктів є Центрально-Кримський рівнинний степ. Тут пропонувалося ще кілька невеликих ма-

Розділ 6. Оцінювання просторової організації мережі заповідних територій України: стан і перспектива

сивів уцілілих степів біля с. Кремнівка, Червоногвардійського р-ну (5 га), та біля с. Сусаніне, Першотравневого району (2,5 га), розширення меж заказника біля с. Григорівка, а також формування еокоридорів за рахунок лісосмуг і долин річок, які нерідко пересихають.

З метою оптимізації системи заповідних об'єктів у рівнинному степу на основі дослідження земноводних та рептилій Т.І. Котенко (2001, 2002, 2005) запропонувала створення кількох об'єктів. Зокрема, до згаданого списку вона додала кілька типчаково-ковилових ділянок цілинного степу у Першотравневому р-ні біля сіл Дальне (700 га), Каштанівка (1200 га), гряду петрофітно-степової рослинності, що знаходиться східніше с. Сусаніне (2000 га) та ділянку біля с. Олексіївка (1000 га), у Роздольненському районі ділянки біля с. Ковильне (60 га), балку біля с. Волочаївка (600 га) та західніше с. Зимине (800–1000 га). Пізніше Т.І. Котенко запропонувала створення заповідних об'єктів на значних територіях: у Краснопerekopsькому районі два ландшафтні заказники на базі півострова: «Литовський» (200 га), що покритий напівпустельними степами, солончаками та охоплює мілководдя Сивашу, та «Джерельне» з береговою дамбою Північнокримського каналу, схили якої вкриті степовою рослинністю, на дні трапляються луки і водно-болотна рослинність. Великий Айгульський масив (8000 га) — солоноводне озеро із численними островами, його береги з добре збереженими напівпустельними степами, солончаками, водно-болотними угрупованнями запропоновано включити до Сиваського НПП.

У Чорноморському та Сакському р-нах пропонувалось створення Донузлавського ландшафтного заказника чи ландшафтного регіонального парку (4000 га), який включав би крути береги оз. Донузлав та прилеглі плакорні ділянки справжніх і напівпустельних степів і прісноводну та солено-водну частину озера з водно-болотною рослинністю. У Сакському р-ні було запропоновано організувати ландшафтні заказники: Сасикський (1000 га), який мав би презентувати біотопи приморських пісків, солончаків, галофітних луків і засолених боліт і пересипів оз. Сасик, та Кизил-Ярський (1200 га), що характеризується наявністю приморських пісків, солончаків, галофітних луків і пересипів озер Кизил-Яр і Богайли, «Жайворонки» — балка, у якій представлена справжні та петрофітні степи, відслонення вапняків, а в тальверу — засолені луки та очеретяні зарости.

У Роздольненському районі запропоновано організувати три ландшафтні заказники: Велика Балка з відрогами біля с. Зимине (1000 га), де на плакорній частині добре збереглися справжні ковилові степи, на схилах — петрофітні степи та відслонення вапняків. Між селами Волочаївка та Соколи простягається широка балка з відрогами, де збереглися ділянки справжніх степів. Біля с. Ковильне на плакорі збереглася ділянка (60 га) багатої степової рослинності, де місцями аспектує тюльпан Шренка.

У Першотравневому районі, де в околицях сіл Привільне та Олексіївка простягаються великі масиви степових ділянок, площею 1500 та 1200 га, Т.І. Котенко пропонувала створити Кримський центральностеповий природний заповідник, а на основі гряди, що знаходиться східніше с. Сусаніне (2000 га), і балок біля с. Дальне (700 га), де трапляються петрофітні та справжні степи, ї с. Каштанівка (1200 га), вкритих степовою рослинністю, — відповідні ландшафтні заказники.

6.2. Рамкові умови заповідання. Визначення потенційних для заповідання територій ...

У Сімферопольському районі запропоновано створення ландшафтного заказника «Скворцівський степ» (800 га), де збереглися справжні типчаково-ковилові степи. У 2006 р. дослідниця запропонувала для охорони ще кілька ділянок: у Роздольненському районі балку, що тягнеться від с. Водопійне до с. Зоряне і впадає в оз. Джагирлач (600 га), і балку між селами Орлівка, Рильєвка та Славне (3000 га), у Чорноморському — схили балки, що тягнеться від с. Сніжне до с. Зайцеве і далі до с. Кіровське (2000 га), а у Сакському районі — дві великі балки в околиці с. Наумівка.

6.2. РАМКОВІ УМОВИ ЗАПОВІДАННЯ. ВИЗНАЧЕННЯ ПОТЕНЦІЙНИХ ДЛЯ ЗАПОВІДАННЯ ТЕРИТОРІЙ З ПОЗИЦІЙ ЇХ СУСПІЛЬНОЇ ЗНАЧУЩОСТІ (СТЕПОВА ЗОНА)

Одеська область⁵

Одеська область — приморський і прикордонний регіон України, розміщується на південному заході України, площа — 33,3 тис. км² (5,5 % території України, найбільший регіон у складі країни). Кількість населення — 2377,2 тис. осіб. Густота населення — 71 особа на 1 км².

В області налічується 7 районів, 19 міст. До початку реформи з децентралізації в адміністративно-територіальному устрої регіону виділяли 439 сільських рад і 1124 сільські населені пункти. Після завершення реформи децентралізації створено 91 територіальну громаду.

Одеська область характеризується середнім у масштабах України рівнем урбанізації. За даними на 2017 р., кількість міського населення становила 66,9 %, сільського — 33,1 %.

Станом на 2014 р. за показником ВРП область займала 6-те місце серед регіонів України — 74 934 млн грн (4,72 % від загальноукраїнського), за показником ВРП на душу населення — 7-ме місце в Україні (31 268 грн/особу). У масштабах країни показники розвитку промисловості та сільського господарства області досить високі: за обсягами реалізованої промислової продукції — 9-те місце (53 139,9 млн грн у 2014 р.), за обсягами виробництва продукції сільського господарства (10 642,1 млн грн у 2015 р.) — 10-те місце (4,44 % обсягу усього виробництва сільськогосподарської продукції країни); за рівнем урожайності зернових культур (29,2 ц/га) у 2015 р. — одне з останніх місць.

Значні диспропорції помітні у загальній структурі землекористування, де 79,8 % земельного фонду належить до земель сільськогосподарського призначення.

Розвиток промисловості та сільського господарства, поряд із розвитком у міських і сільських поселеннях області різних видів транспорту (зокрема автомобільного, морського, трубопровідного) зумовлює значне антропогенне навантаження на навколоішнє середовище регіону. В області, як і практично всюди в Україні, суттєво погіршена якість поверхневих й підземних вод,

⁵ Для всіх областей кількість населення вказано станом на 01.01.2020 р.

Розділ 6. Оцінювання просторової організації мережі заповідних територій України: стан і перспектива

збільшується обсяг викидів в атмосферне повітря, погіршується стан компонентів навколошнього середовища.

Одеська область є одним із значних водокористувачів (254 млн м³, або 3,6 %, забору води в Україні, 7-ме місце за абсолютним показником). В умовах дефіциту водних ресурсів це створює серйозні проблеми водокористування у регіоні. За обсягом скидання забруднених стічних вод у поверхневі водні об'єкти показники області серед регіонів України досить високі — 44 млн м³ у 2015 р. (6-те місце). У 2015 р. викиди забруднювальних речовин в атмосферне повітря становили 129,7 тис. т (2,87 % викидів в Україні). Кількість викидів IV класу небезпеки, утворених в 2015 р., — 599,2 тис. т, або 0,19 % обсягу в країні (20-те місце).

Станом на 01.01.2017 ПЗФ області мав у своєму складі 123 об'єкти, з них 16 — загальнодержавного значення, 107 об'єктів — місцевого значення. Загальна площа об'єктів ПЗФ — 159 974,1992 га. З урахуванням того що 12 об'єктів загальною площею 9133,25 га входять до складу природно-заповідних територій, фактично площа всього ПЗФ в області становить 150 840,9492 га. Відношення площині ПЗФ до площині області (*показник заповідності*) — 4,5 %.

Значними є наслідки антропогенного впливу на здоров'я населення. Смертність у регіоні становить 14,1 особи на 1000 осіб (13,2 особи в містах та 15,7 — у сільській місцевості), що дещо нижче за середні показники в країні⁶. Найвищою є смертність від хвороб системи кровообігу.

Формування та реалізація політики регіонального розвитку передбачає коригування існуючих прогалин. Механізм коригування, відповідно до принципів державної регіональної політики, був закладений у Стратегії розвитку Одеської області на період до 2020 р. [5]. У Стратегії розвитку Одеської області серед інших цілей і завдань сформульовані й цілі щодо розв'язання проблем збереження природи, забезпечення екологічної безпеки регіону. Зокрема, в розділі «Регіональний пріоритет А (Забезпечення конкурентоспроможної місцевої економіки)» виділена Стратегічна ціль А.3 «Якісний розвиток туристично-рекреаційної структури» та операційна ціль А.3.2. «Раціональне використання рекреаційного та туристичного потенціалів регіону». У розділі «Регіональний пріоритет С (Забезпечення гідних умов життя та екологічної безпеки)» сформульована Стратегічна ціль С.2 «Створення безпечноного життєвого простору». В її складі є Операційна ціль С.2.2. «Забезпечення екологічно сприятливих умов життя».

Кіровоградська область

Область розміщується у південній частині Придніпровської височини, площа — 24,6 тис. км² (4,1 % території України). Кількість населення — 933,1 тис. осіб. Густота населення — 38 осіб на 1 км².

В області налічуються 4 райони, 12 міст. До початку реформи з децентралізації в адміністративно-територіальному устрої регіону виділяли 376 сільсь-

⁶ Середній рівень смертності в Україні — 14,7 особи на 1000 осіб (13,2 — міста, 17,6 — сільська місцевість).

6.2. Рамкові умови заповідання. Визначення потенційних для заповідання територій ...

ких рад і 991 сільський населений пункт. У процесі децентралізації створено 49 територіальних громад.

Кіровоградська область належить до регіонів із середнім рівнем урбанізації. За даними на 2017 р., кількість міського населення дорівнювала 607,2 тис. осіб (62,9 %), сільського — 358,6 тис. осіб (37,1 %).

Починаючи з 2014 р. за показником ВРП область займає 16-те місце серед регіонів України. Станом на 2015 р., її ВРП становив 38 447 млн грн (зростання порівняно з 2010 р. — близько 150 %, з 2005 р. — понад 450 %). У 2015 р. за показником ВРП на одну особу область посідала 10-те місце (39 356 грн/особу). Регіон може бути віднесенний до аграрно-індустріального типу розвитку. За обсягами реалізованої промислової продукції Кіровоградська область, разом з п'ятьма іншими регіонами, демонструє один із найменших показників в Україні (22 980,8 млн грн у 2015 р.). Водночас інтенсивним є розвиток сільського господарства (виробництво продукції 7—8-ме місце в Україні). Сільськогосподарські підприємства спеціалізуються на виробництві зернових і зернобобових культур та соняшнику, домінує дрібnotоварне виробництво продукції тваринництва та плодоовочівництва.

У загальній структурі землекористування 85 % земель мають сільськогосподарське призначення, з них більшість (96,6 %) є ріллями.

У цілому можна говорити про те, що рівень антропогенного навантаження на навколишнє середовище в Кіровоградській області нижчий, ніж у середньому в Україні. Водночас проблеми накопичення відходів (насамперед гірничо-видобувної промисловості), нераціонального ведення сільського господарства є достатньо гострими.

За обсягами водокористування область займає 9-те місце (211 млн м³, або 2,2 % забору води). У 2015 р. обсяги скиду забруднених зворотних вод були незначними (4 млн м³). Викиди забруднювальних речовин в атмосферне повітря становили 61,7 тис. т — значно менші, ніж у середньому в країні. Викиди автомобільного транспорту — близько 2,7 % загальноукраїнського показника. Частка відходів I—III класу небезпеки — невисока (6,5 тис. т, або 1,1 % усіх відходів у країні), IV класу — значно більша (10,7 % усіх відходів у країні, 2-ге місце за обсягом таких відходів на 1 особу та 1 км²).

Надзвичайно низькі в області капітальні інвестиції та поточні витрати на охорону навколишнього середовища (0,1 та 0,7 % від усіх коштів відповідно). Наявна тенденція до зниження викидів забруднювальних речовин в атмосферне повітря (близько 14,5 % з 2010 по 2015 р.).

У регіоні відсутні заповідники та національні парки державного значення. В цій категорії представлено лише 21 заказник площею 5728,0 га, 2 пам'ятки природи, дендрологічний парк і 2 парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва територій та об'єктів ПЗФ. Станом на 01.01.2016 на території Кіровоградської області є 221 територія та об'єкт ПЗФ загальною площею 100,4 тис. га, з них 26 територій загальнодержавного значення та 195 — місцевого. *Відсоток заповідності — 4,0 %.*

Помітними є наслідки антропогенного впливу на здоров'я населення. Смертність у регіоні — 16,8 особи на 1000 осіб (15,8 — у містах та 18,5 особи — в сільській місцевості), що значно вище за середні показники в державі. Найвищою є смертність від хвороб системи кровообігу.

Розділ 6. Оцінювання просторової організації мережі заповідних територій України: стан і перспектива

Механізм коригування існуючих прогалин, відповідно до принципів державної регіональної політики, був закладений у Стратегії розвитку Кіровоградської області на період до 2020 року [5] та Плані заходів на 2015–2017 роки із реалізації Стратегії розвитку Кіровоградської області на період до 2020 року. В Стратегії також відсутній напрям щодо охорони, збереження та відтворення навколошнього природного середовища, забезпечення екологічної безпеки. окрім аспектів екологізації представлені у стратегічних напрямах: 4.2. «Зростання конкурентоспроможності аграрного сектору» (6. Екологічне поліпшення агроландшафтів та розвиток органічного виробництва) та 4.4. «Розвиток регіонального ринку послуг як основи постіндустріального поступу Кіровоградської області» (2. Забезпечення стабільного розвитку туристично-рекреаційного комплексу; 7. Раціональне використання природно-ресурсного потенціалу та найцінніших природних територій).

Дніпропетровська область

Область розміщується на південному сході України, площа — 31,9 тис. км² (5,3 % території України). Кількість населення — 3176,6 тис. осіб. Густота населення — 100 осіб на 1 км².

В області налічується 7 районів, 20 міст. До початку реформи з децентралізації в адміністративно-територіальному устрої регіону виділяли 288 сільських рад та 1435 сільських населених пунктів. У процесі децентралізації створено 86 територіальних громад.

Дніпропетровська область характеризується високим рівнем урбанізації. За даними на 2017 р., кількість міського населення становила 2701,1 тис. осіб (83,6 %), сільського — 529,3 тис. осіб (16,4 %).

Починаючи з 2014 р. за показником ВРП область займає 2-ге місце серед регіонів України, поступаючись лише столиці. Станом на 2015 р. ВРП області становив 215 206 млн грн (зростання порівняно з 2010 р. — 85 %, з 2005 р. — понад 400 %). За показником ВРП на одну особу область поступилась у 2015 р. не лише м. Києву, а й Полтавській області (65 897 грн/особу). Втім високий кількісний показник економічного розвитку досягнуто переважно на індустріальній основі. За обсягами реалізованої промислової продукції Дніпропетровська область займає 1—2-ге місця в Україні (301 107,8 млн грн у 2015 р.). Достатньо інтенсивним є розвиток сільського господарства (виробництво продукції — 3—4-те місця в Україні), домінують великі агропідприємства. Фермерські господарства розвиваються низькими темпами.

Очевидні диспропорції помітні у загальній структурі землекористування, де 81 % належить до земель сільськогосподарського призначення. З них більшість (94,7 %) є ріллею.

Така ситуація разом зі зростанням інтенсивності транспортних потоків спричиняє підвищення антропогенного навантаження на навколошнє середовище. Проблеми, типові для багатьох регіонів України, набувають на Дніпропетровщині значно більших масштабів. Суттєво погіршується якість поверхневих і підземних вод, зростає кількість викидів у атмосферне повітря, накопичуються відходи, деградують ґрунти (нерациональне ведення сільського господарства, видобувна промисловість).

6.2. Рамкові умови заповідання. Визначення потенційних для заповідання територій ...

Так, зокрема, Дніпропетровська область є одним із найбільших водокристувачів (1097 млн м³, або 11,3 % забору води в Україні), найбільшим забруднювачем водних ресурсів (263 млн м³, або 30 % скиду забруднених зворотних вод). У 2015 р. викиди забруднювальних речовин в атмосферне повітря становили 876,5 тис. т (19,4 % викидів в Україні). Найвищою залишається і частка викидів від пересувних джерел — 9 % загальноукраїнського показника. Ще гіршою є ситуація з накопиченням відходів — щодо IV класу небезпеки область дає 72 % всіх відходів в Україні. Достатньо високі обсяги капітальних інвестицій та поточних витрат на охорону навколошнього середовища поки що недостатньо позначаються на підходах до ресурсокористування. На цей час помітна лише тенденція до певного зниження кількості викидів забруднювальних речовин в атмосферне повітря (блізько 23 % з 2010 по 2015 рр.).

Найнижчою в Україні залишається площа об'єктів ПЗФ загальнодержавного значення (3,8 тис. га). Станом на 01.01.2016 р. в області було 177 природно-заповідних територій і об'єктів, зокрема 1 природний заповідник, 4 регіональні ландшафтні парки, 104 заказники, 53 пам'ятки природи тощо. *Загальна площа територій ПЗФ становить 93 577,8 га (2,9 % площині області)* і, безумовно, має зростати відповідно до орієнтирів Конвенції з біологічного різноманіття.

Очевидними є наслідки антропогенного впливу для здоров'я населення. Смертність в регіоні становить 16,4 особи на 1000 осіб (15,9 у містах та 18,8 — у сільській місцевості), що значно вище за середні показники в державі. Найвищою є смертність від хвороб системи кровообігу.

Формування та реалізація політики регіонального розвитку передбачає коригування існуючих прогалин. Механізм коригування, відповідно до принципів державної регіональної політики, був закладений у Стратегії розвитку Дніпропетровської області на період до 2020 року [5] та Плані реалізації Стратегії розвитку Дніпропетровської області на період до 2020 року. Вирішення проблем збереження природного середовища та розвитку мережі ПЗФ позначено у Стратегічній цілі 3. «Екологічна та енергетична безпека» та чотирьох операційних цілях (3.1. Створення умов для поліпшення стану довкілля; 3.2. Поліпшення системи управління відходами; 3.3. Розвиток екомережі та рекреаційних зон; 3.4. Енергоефективність та розвиток альтернативної енергетики).

Миколаївська область

Миколаївська область розміщується на півдні України у межах Причорноморської низовини в басейні нижньої течії р. Південний Буг. На заході область межує з Одеською, на півночі з Кіровоградською, на сході та північному сході з Дніпропетровською та на південному сході з Херсонською областями.

Площа Миколаївської області — 24,6 тис. км², що становить близько 4,1 % площині України (15-те місце серед областей). Кількість населення — 1199,0 тис. осіб. Густота населення — 46 осіб на 1 км².

В області налічується 4 райони, 9 міст. До початку реформи з децентралізації в адміністративно-територіальному устрої регіону виділяли 287 сільських рад і 885 сільських населених пунктів. У процесі децентралізації створено 52 територіальні громади.

Розділ 6. Оцінювання просторової організації мережі заповідних територій України: стан і перспектива

Миколаївська область має рівень, наближений до середньоукраїнського рівня урбанізації. За даними на 2017 р., кількість міського населення становила 68,3 %, сільського — 31,7 %.

Станом на 2014 р. за показником ВРП область займала 13-те місце серед регіонів України — 35 408 млн грн (2,23 % загальноукраїнського). За показником ВРП на душу населення область займала 9-те місце в Україні (30 357 грн/особу). У масштабах країни область має середні показники розвитку промисловості та сільського господарства. За обсягами реалізованої промислової продукції область займає 13-те місце в країні (34 816,3 млн грн у 2014 р.), за обсягами виробництва продукції сільського господарства (8951,2 млн грн у 2015 р.) — 15-те місце (3,74 % обсягу усього виробництва сільськогосподарської продукції країни). У 2015 р. за рівнем урожайності зернових культур (30,5 ц/га) область була на 20-му місці в країні.

Значні диспропорції помітні у загальній структурі землекористування, де 83,56 % земельного фонду належить до земель сільськогосподарського призначення.

Розвиток промисловості та сільського господарства, поряд із розвитком міських і сільських поселень області, різних видів транспорту зумовлює значне антропогенне навантаження на навколоішнє середовище регіону. В області, як і практично всюди в Україні, суттєво погіршена якість поверхневих і підземних вод, зростає кількість викидів в атмосферне повітря, погіршений стан компонентів навколоішнього природного середовища.

Обсяги водоспоживання в області відносно велиki у масштабах країни (172 млн м³, або 2,4 % забору води в Україні, 9-те місце за абсолютним показником). В умовах дефіциту водних ресурсів це створює серйозні проблеми водокористування у регіоні. Обсяги скидання забруднених стічних вод у поверхневі водні об'єкти досить високі — 21 млн м³ у 2015 р. (8-ме місце в Україні).

У 2015 р. кількість викидів забруднювальних речовин в атмосферне повітря становила 63,5 тис. т (1,4 % викидів в Україні, 16-те місце за обсягом викидів). За кількістю відходів IV класу небезпеки, утворених в 2015 р., — 2243,5 тис. т, або 0,72 % обсягу країни, область займає 9-те місце в Україні.

Природно-заповідний фонд області налічує 141 об'єкт, 8 з яких мають загальнодержавне значення і представлені майже всіма категоріями, зокрема: природні заповідники — 1; біосферні заповідники — 1 (частина Чорноморського біосферного заповідника, управління яким здійснюється у м. Гола Пристань Херсонської обл.), Миколаївський зоопарк — 1, національні природні парки — 2, регіональні ландшафтні парки — 5, заказники — 55, заповідні урочища — 13, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва — 20, пам'ятки природи — 43.

Об'єкти ПЗФ створені в усіх районах області зі сходу до заходу та з півночі до півдня. Серед найбільших об'єктів: НПП «Білобережжя Святослава», НПП «Бузький Гард», природний заповідник «Єланецький степ», РЛП «Кінбурнська коса», «Гранітно-степове Побужжя», «Тилігульський» та «Приінгульський».

Значними є наслідки антропогенного впливу для здоров'я населення. Смертність в регіоні становить 15,1 особи на 1000 осіб (14,4 особи у містах та

6.2. Рамкові умови заповідання. Визначення потенційних для заповідання територій ...

16,5 — у сільській місцевості), що дещо вище за середні показники в державі. Найвищою є смертність від хвороб системи кровообігу.

Формування та реалізація політики регіонального розвитку передбачають коригування існуючих прогалин. Механізм коригування, відповідно до принципів державної регіональної політики, був закладений у Стратегії розвитку Миколаївської області на період до 2030 р. [5]. У Стратегії розвитку Миколаївської області серед інших цілей і завдань сформульовані й цілі щодо вирішення проблем збереження природи, забезпечення екологічної безпеки регіону, зокрема: операційна ціль 2.1. «Збереження навколошнього природного середовища».

Херсонська область

Область розміщується у південній частині України, її територія омивається Чорним і Азовським морями, площа становить 28,5 тис. км² (4,7 % площи країни).

Кількість населення — 1027,9 тис. осіб. Густота населення — 36 осіб на 1 км².

В області налічується 5 районів, 9 міст. До початку реформи з децентралізації в адміністративно-територіальному устрої регіону виділяли 259 сільських рад і 658 сільських населених пунктів. На сьогодні створено 49 територіальних громад.

Херсонська область характеризується досить низьким рівнем урбанізації. За даними на 2017 р., кількість міського населення становила 646,338 тис. осіб (61,2 %), сільського — 409,311 тис. осіб (38,8 %).

Починаючи з 2014 р. за показником ВРП область займає передостаннє місце серед регіонів України, випереджаючи лише Чернівецьку обл. Станом на 2014 р. ВРП Херсонської області становив 23 250 млн грн (1,5 % загальноукраїнського показника). За обсягами реалізованої промислової продукції область займає 3-те місце знизу серед регіонів України (17 072,8 млн грн у 2014 р.).

Достатньо інтенсивним є розвиток сільського господарства (на 2014 р. виробництво продукції — 10 836,1 млн грн, 8—9-те місце в Україні). В 2015 р. індекс виробництва сільськогосподарської продукції до попереднього року становив 105,0, у 2016 р. — 101,7.

Сільське господарство належить до провідних галузей економіки області, що істотно впливає на рівень та якість життя населення, стабільну роботу галузей, що споживають сільськогосподарську продукцію, формування експортного потенціалу. У масштабі України на Херсонську область припадає 4,7 % сільськогосподарських угідь і 3 % сільського населення.

Значні диспропорції помітні у загальній структурі землекористування, де 71,4 % земель відноситься до земель сільськогосподарського призначення.

В області існують проблеми щодо стану і збереження лісових ресурсів, лісовокриті площи якої були створені завдяки значним зусиллям, а нині потерпають від низки несприятливих чинників.

На початок 2017 р., за даними Головного управління Держгеокадастру у Херсонській області земельний фонд становив 2846,1 тис. га (табл. 6.24).

Розділ 6. Оцінювання просторової організації мережі заповідних територій України: стан і перспектива

Таблиця 6.24. Херсонська область. Структура земельного фонду, 2016 р.

Землі	Площа, тис. га	Питома вага у загальному фонду, %
Всього земель (територія), у тому числі:	2846,1	100,0
zemлі сільськогосподарського призначення	2032,5	71,4
ліси та лісовкриті площи	152,1	5,4
забудовані землі	74,2	2,6
землі під водою	430,9	15,1
відкриті заболочені землі	29,2	1,0
інші	127,2	4,5

У 2015 р. з природних водних об'єктів області було забрано 1466 млн м³ води (15,1 % від усього обсягу по Україні). За показником використання води у розрахунку на 1 особу область займає перше місце в країні та має найвищий показник водоємності ВРП. Основну частку води спрямовано на зрошення. У 2016 р. із природних водних об'єктів області було забрано 1432 млн м³ води. Протягом 2016 р. в атмосферу надійшло 9,7 тис. т забруднювальних речовин від стаціонарних джерел забруднення, що на 9,0 % більше, ніж у 2015 р.

За кількістю викидів область займає 7-ме місце серед регіонів України. Частка області у сумарних викидах по країні — 0,3 %.

У інших областях південного регіону зазначені показники за підсумками 2016 р. були вищими, зокрема: Одеська — 12-те місце (0,8 % загальних викидів), Миколаївська — 9-те місце (0,5 %).

Шкідливі викиди у повітряний басейн області здійснювали 333 підприємства. Протягом 2016 р. від них в атмосферу надійшло 9,7 тис. т забруднювальних речовин (без діоксиду вуглецю), що на 0,8 тис. т (або на 9,0 %) більше, ніж у 2015 р., — 29,1 т у середньому на одне підприємство. Найбільша кількість забруднень потрапила в атмосферу від підприємств м. Херсона (3,0 тис. т, або 30,9 %).

До складу ПЗФ Херсонської області входять 81 територія та об'єкти загальною площею 353 428,4041 га (фактична площа — 302 799,2041 га), у тому числі 15 об'єктів загальнодержавного значення — 325 392,5041 га (92 %) і 66 об'єктів місцевого значення — 28 035,9 га (8 %). Відношення площин ПЗФ до площин області (*показник заповідності*) — 10 %.

Територія Херсонщини щодо адміністративних одиниць характеризується дуже нерівномірним рівнем і структурою заповідання, а також кількістю і статусом природоохоронних територій та об'єктів.

Формування та реалізація політики регіонального розвитку передбачають коригування існуючих прогалин. Механізм коригування, відповідно до принципів державної регіональної політики, був закладений у Стратегії розвитку Херсонської області на період до 2020 р. [5] і Плані реалізації Стратегії розвитку Херсонської області на період до 2030 р. Вирішення проблем збереження природного середовища й розвитку мережі ПЗФ, відображеніх у категорії «слабкі сторони», позначено у Стратегічній цілі С. «Ресурсозбереження та екологічна безпека» та п'яти операційних цілях (С1. Забезпечення загальнонаціональних інтересів у сфері захисту довкілля; С2. Збалансовані, екологічно безпечні водні ресурси; С3. Збережений потенціал земельних ресурсів; С4. Покращання управління відходами; С5. Енергетично безпечна територія).

Запорізька область

Знаходиться на півдні Східноєвропейської рівнини. Територія області — 27,2 тис. км² (4,5 % території України). Станом на 01.01.2017 кількість населення становила 1687,4 тис. осіб. Густота населення — 62 особи на 1 км². В області налічується 5 районів, 14 міст. До початку реформи з децентралізації в адміністративно-територіальному устрої регіону виділяли 263 сільських ради та 914 сільських населених пунктів. На сьогодні утворено 67 територіальних громад.

Запорізька область характеризується достатньо високим рівнем урбанізації. За даними на 2017 р., кількість міського населення становила 1343,0 тис. осіб (77,2 %), сільського — 396,5 тис. осіб (22,8 %).

За показником ВРП область займає 7—8-ме місця серед регіонів України. Станом на 2015 р. її ВРП становив 89 061 млн грн (зростання порівняно з 2010 р. — понад 200 %, з 2005 р. — близько 350 %). За показником ВРП на одну особу область займає 4—5-те місця в Україні (50 609 грн/особу). Тип економічного розвитку області — індустриальний. За обсягами реалізованої промислової продукції Запорізька область займає 4-те місце в Україні після Дніпропетровської, Донецької областей та м. Києва (134 740,7 млн грн у 2015 р.). Аграрний комплекс також є важливим сектором економіки області. Достатньо інтенсивний розвиток сільського господарства (виробництво продукції — 3—4-те місця в Україні). В області функціонує 2912 сільськогосподарських підприємств, з них 2067 — селянських (фермерських). В останні роки збільшуються площи посівів високорентабельних, однак ґрунтовиснажливих культур, насамперед соняшнику.

Диспропорції помітні і в загальній структурі землекористування: 85 % належить до земель сільськогосподарського призначення, з них більшість (88,4 %) — рілля.

Антropогенне навантаження в регіоні надзвичайно високе. Насамперед йдеться про вплив розвинутого гірничо-металургійного комплексу, що зумовлює незадовільні показники екологічного стану територій. Як і для інших високоіндустріалізованих територій, типовими є проблеми забруднення повітря, водних ресурсів, накопичення відходів. Нерациональне ведення сільського господарства підвищує ризики деградації ґрунтів.

Запорізька область займає 3-те місце в Україні за обсягами водокористування (1181 млн м³, або 12,2 % забору води в Україні), 3—4-те місця — за обсягами забруднення вод (70 млн м³, або 8 % скиду забруднених зворотних вод). У 2015 р. викиди забруднювальних речовин в атмосферне повітря становили 270,4 тис. т (6,0 % усіх викидів в Україні). Автомобільний транспорт дає близько 5 % загальноукраїнського показника. Частка відходів I—III та IV класів небезпеки є невисокою порівняно з іншими промисловими регіонами (3,2 та 1,8 % усіх відходів в Україні відповідно). Область є одним з найбільших отримувачів капітальних інвестицій та поточних витрат на охорону навколошнього природного середовища (7,7 та 9,4 % усіх коштів відповідно). Наявна тенденція до зниження кількості викидів забруднювальних речовин в атмосферне повітря (блізько 17 % з 2010 по 2015 р.). Певною мірою це зумовлено зменшенням обсягів виробництв найбільшими підприємствами-забруднювачами.

Розділ 6. Оцінювання просторової організації мережі заповідних територій України: стан і перспектива

Частка об'єктів ПЗФ загальнодержавного значення становить 3,5 % (95,0 тис. га) від території регіону і є відносно більшою, ніж у межах індустріалізованих територій. Станом на 01.01.2016, на території Запорізької області розташовано 342 території та об'єкти ПЗФ загальною площею 124,7 тис. га, з них — 23 території загальнодержавного значення та 319 — місцевого значення. Це, зокрема, 1 природний заповідник, 2 національні парки, 1 регіональний ландшафтний парк, 233 заказники. *Показник заповідності* області — 4,6 %.

Наслідки антропогенного впливу позначаються на здоров'ї населення. Смертність у регіоні — 16,1 особи на 1000 осіб (15,4 особи у містах та 18,6 — у сільській місцевості), що значно вище за середні показники в державі. Найвищою є смертність від хвороб системи кровообігу, водночас вища, ніж у середньому по Україні, — смертність від новоутворень.

Механізм коригування існуючих прогалин, відповідно до принципів державної регіональної політики, був закладений у Стратегії розвитку Запорізької області на період до 2020 року [5] та Плані заходів на 2016—2018 роки з реалізації Стратегії регіонального розвитку Запорізької області на період до 2020 року. Завдання та напрями щодо охорони навколошнього середовища визначені в рамках Стратегічної цілі 4. «Запорізький край — регіон екологічної безпеки та збереження природних ресурсів» і двох оперативних цілей: 4.1. «Енергоефективність та підтримка альтернативної енергетики» та 4.2. «Створення умов для поліпшення стану довкілля, розвиток природно-заповідної справи та екомережі».

Донецька область

Область знаходиться на південному сході України, площа — 26,5 тис. км² (4,4 % території України). Кількість населення — 4131,8 тис. осіб. Густота населення — 156 осіб на 1 км².

В області налічується 8 районів, 52 міста. До початку реформи з децентралізації в адміністративно-територіальному устрої регіону виділяли 253 сільські ради та 1118 сільських населених пунктів. На сьогодні створено 66 територіальних громад, з яких 20 — на окупованих територіях.

Донецька область характеризується високим рівнем урбанізації. За даними на 2017 р., кількість міського населення становила 3852,3 тис. осіб (90,8 %), сільського — 391,8 тис. осіб (9,2 %).

До 2014 р. за показником ВРП область займала друге місце серед регіонів України, поступаючись лише столиці. Після російської агресії на сході України стався відчутний спад (115 012 млн грн у 2015 р. проти 164 926 млн грн у 2013 р.). Рівень 2005 р. перевищено лише на 98 % (у середньому по Україні темпи зростання ВРП вищі).

Станом на 2015 р. ВРП області становив 215 206 млн грн (зростання порівняно з 2010 р. — 85 %, з 2005 р. — понад 400 %). За показником ВРП на одну особу у 2015 р. область поступалась більшості регіонів України (26 864 грн/особу). Регіональна економіка демонструє всі вади індустріального розвитку й типові проблеми старопромислових територій. Навіть після втрати частини виробничих потужностей за обсягами реалізованої промислової продукції регіон займає 3-те місце в Україні (174 390,4 млн грн у 2015 р.). Виробництво

6.2. Рамкові умови заповідання. Визначення потенційних для заповідання територій ...

продукції сільського господарства відповідає низькому рівню по Україні (у 2013 р. — 8-ме місце, у 2015 р. — 18-те місце). Розвиток фермерських господарств достатньо повільний.

Очевидні диспропорції помітні в загальній структурі землекористування, де 79 % належить до земель сільськогосподарського призначення. З них більшість (87,8 %) є ріллям.

Цілком очікувано кризовою є екологічна ситуація в області. Як і в інших промислових регіонах йдеться про надмірні обсяги викидів забруднювальних речовин в атмосферне повітря, скидів стічних вод, накопичення відходів. Додаткове навантаження на екосистеми спричинене військовими діями, а також закриттям та непрофесійною консервацією підприємств (насамперед видобувної промисловості) на окупованих територіях. Це є додатковим чинником формування ризиків і загроз техногенного характеру.

Донецька область, разом із Дніпропетровською, є одним з найбільших водохористувачів (1548 млн м³, або 11,3 % забору води в Україні), найбільшим забруднювачем водних ресурсів (264 млн м³, або 30 % скиду забруднених зворотних вод). У 2015 р. викиди забруднювальних речовин в атмосферне повітря становили 974,7 тис. т (21,6 % викидів у країні). Частка викидів від пересувних джерел становить 3,5 % загальноукраїнського показника. Гіршою є ситуація щодо накопичення відходів — I—III класів небезпеки — 20 % усіх відходів в Україні, IV класу небезпеки — 5 %. Капітальні інвестиції на охорону навколошнього природного середовища залишались незначними (блізько 3 % загальноукраїнських обсягів). Стосовно поточних витрат ситуація ліпша — це 8,5 % загальноукраїнських обсягів. На сьогодні помітна тенденція до зниження обсягу викидів забруднювальних речовин в атмосферне повітря (блізько 38,7 % з 2010 по 2015 р.) та скидів забруднених зворотних вод (52 % з 2010 по 2015 р.).

Станом на 01.01.2016 площа територій ПЗФ загальнодержавного значення становила 64,3 тис. га. Це — лише 2,4 % території області. Всього мережа налічує 117 заповідних об'єктів площею 109,7 тис. га, з них 1 природний заповідник, 2 національні парки, 6 регіональних ландшафтних парків, 52 заказники. Площа ПЗФ (всі категорії) становить близько 4 % території області.

Наслідки антропогенного впливу позначаються на здоров'ї населення. Смертність у регіоні — 15,9 особи на 1000 осіб⁷ (15,6 в містах та 18,9 — в сільській місцевості), що значно вище за середні показники в державі. Найвищою є смертність від хвороб системи кровообігу.

Проблематика сучасного розвитку області очевидна. Це насамперед наслідки тимчасової окупації, індустріальний тип економіки, зношеність основних фондів, значний антропогенний тиск і ментальність місцевого населення. Механізм коригування, відповідно до принципів державної регіональної політики, був закладений у Стратегії розвитку Донецької області на період до 2020 року [5] та Плані реалізації Стратегії розвитку Донецької області на період до 2017 року. Вирішення проблем збереження природного середовища та розвитку мережі ПЗФ до певної міри позначено у Стратегічній цілі 3. «Розвиток людського потенціалу та соціальна справедливість». Операційна ціль 5 «Охорона навколошнього природного середовища».

⁷ Дані до початку ведення антитерористичної операції (АТО), від 30 квітня 2018 р. — Операція Об'єднаних сил.

Луганська область

Луганська область розміщується на сході України, площа становить 26,8 тис. км² (4,4 % території України). Кількість населення — 2135,9 тис. осіб. Станом на початок 2014 р. густота населення — 80 осіб на 1 км². В області налічується 8 районів, 37 міст. До початку реформи з децентралізації в адміністративно-територіальному устрої регіону виділяли 206 сільських рад і 780 сільських населених пунктів. На сьогодні створено 37 територіальних громад, з яких 11 — на тимчасово окупованих територіях унаслідок російської агресії у 2014 р. Луганська область відзначається високим рівнем урбанізації. За даними на 2017 р. кількість міського населення становила 1908,6 тис. осіб (86,9 %), сільського — 286,7 тис. осіб (13,1 %).

До 2013 р. за показником ВРП область була у першій десятці серед регіонів України, але після окупації частини території, включно з обласним центром, ситуація радикально змінилась. Станом на 2015 р. її ВРП становив 23 849 млн грн (спад порівняно з 2010 р. — 48 %, зростання з 2005 р. — 21 %), що відповідало передостанньому місцю в державі. Такі самі зміни відбулись і стосовно показника ВРП на одну особу: у 2013 р. область була на 15-му місці серед регіонів України, а у 2015 р. опинилася на останній позиції (10 778 грн/особу). Регіон розвивався на індустріальній основі, але на сьогодні за обсягами реалізованої промислової продукції Луганська область демонструє один з найменших показників в Україні (22 980,8 млн грн у 2015 р.). Тенденція до зниження обсягів спостерігається і щодо виробництва сільськогосподарської продукції. Індекс обсягу сільськогосподарського виробництва у січні—грудні 2015 р. (порівняно з 2014 р.) становив 80,4 %. Нині на підконтрольних українській владі територіях функціонують 964 агропромислові формування та понад 45,2 тис. особистих селянських господарств.

У загальній структурі землекористування домінують землі сільськогосподарського призначення (73 %), але ця частка є меншою, ніж у більшості регіонів України (рис. 6.1, див. вклейку). З них 71,9 % — рілля.

Стан навколошнього середовища Луганської області визначається специфікою регіонального розвитку, характерною для промислових регіонів України. Відповідно, середовище зазнає високого антропогенного навантаження через високу концентрацію виробництв, їх ресурсоємність, використання застарілих технологій. В свою чергу, це зумовлює забруднення повітряного басейну, водних ресурсів, деградацію екосистем та погіршення стану здоров'я населення. Додаткове навантаження спричинене бойовими діями, руйнуванням та мінуванням частини території області.

Луганська область з часу ведення АТО значно зменшила обсяги водокористування (станом на 2015 р. — 133,0 млн м³, або 1,4 % забору води в Україні). Обсяги скиду забруднених зворотних вод залишаються більш відчутними (72 млн м³, або 8,2 % у 2015 р.). Обсяг викидів забруднювальних речовин в атмосферне повітря становив у 2015 р. 133,0 тис. т — значно менший, ніж у середньому по Україні. Автомобільний транспорт дає близько 1,0 % загальноукраїнського показника. Частка відходів I—III та IV класів небезпеки є невисокою (0,4 і 0,8 % усіх відходів в Україні відповідно). Низькими в області є капітальні інвестиції та поточні витрати на охорону навколошнього природного

6.2. Рамкові умови заповідання. Визначення потенційних для заповідання територій ...

середовища (3,0 та 0,7 % від усіх коштів відповідно). Наявна тенденція до скорочення обсягу викидів забруднювальних речовин в атмосферне повітря (близько 77,8 % з 2010 по 2015 р.) значною мірою внаслідок ведення АТО.

Природно-заповідний фонд Луганської області налічує 194 території та об'єкти загальною площею 93 427,8 га, з них 8 територій та об'єктів загальнодержавного значення площею 13 776,2 га і 186 територій та об'єктів місцевого значення площею 79 651,6 га. Нині на території, яка контролюється українською владою, розташовано 126 (66 %) територій та об'єктів ПЗФ загальнодержавного та місцевого значення загальною площею 74 597,7 га (80 %), у тому числі 6 територій та об'єктів загальнодержавного значення площею 13 057,5 га (95 %) та 120 територій та об'єктів місцевого значення площею 61 540,2 га (66 %). На території, яка тимчасово не контролюється українською владою, розташовано 64 території та об'єкти ПЗФ загальнодержавного та місцевого значення загальною площею 18 665,9 га.

Помітними є наслідки антропогенного впливу на здоров'я населення. Смертність у регіоні — 15,9 особи на 1000 осіб (15,6 особи у містах та 18,0 — у сільській місцевості), що значно вище за середні показники в державі. Найвищою є смертність від хвороб системи кровообігу.

Відповідно до принципів державної регіональної політики, механізм коригування існуючих прогалин був закладений у Стратегії розвитку Луганської області на період до 2020 року [5] та Плані заходів на 2017—2018 роки із реалізації Стратегії розвитку Луганської області на період до 2020 року. Розв'язання проблем збереження навколошнього середовища пов'язано з реалізацією Стратегічної цілі 3. «Економічне відновлення та перехід до сталого розвитку, оперативної цілі». 3.2. «Покращання стану навколошнього природного середовища». Щодо ПЗФ визначено Завдання 3.2.4. «Забезпечити захист природно-заповідного фонду та лісового господарства».

Визначення потенційних для заповідання територій з позицій суспільної значущості території: наукова, освітянська, історико-культурна та естетична (степова зона)

У контексті використання можливостей, пов'язаних з потенціалом туризму в межах територій нинішніх і потенційних об'єктів ПЗФ Степу України, унікальна цінність багатьох з них є важливим чинником забезпечення збалансованого розвитку регіонів України, території яких входять до степової зони.

Водночас розвиток туризму, особливо в межах об'єктів ПЗФ, потребує виважених підходів до упередження негативного впливу на стан компонентів навколошнього середовища, недопущення руйнування ландшафтів, зниження їх естетичної цінності тощо.

Особливе значення має степова зона. Цей регіон є одним з найцікавіших в Україні та світі з позиції історичного минулого, артефактів античності та пізніших часів. У широкому розумінні починаючи з палеоліту степ завдяки торговельним маршрутам поєднував Східну Європу, Центральну Азію, Китай та Близький Схід у політичному, економічному та культурному вимірах. Степ — не лише предтеча Великого шовкового шляху, який функціонував з античності до середньовіччя, а й сучасний шлях, так званий Євразійський суходіль-

Розділ 6. Оцінювання просторової організації мережі заповідних територій України: стан і перспектива

ний міст. Степ був домівкою давніх імперій Хунну, Скіфія, Кімерія, Сарматія, Гунська імперія, Хорасмія (Хіба), Мавераннахр, Согдіана, Сяньбей (Жужанський каганат), Монгольська Орда та Тюркський каганат [6].

Слід додати, що частина української степової зони належить до приморських територій, вартість екосистемних послуг яких постійно підкреслюється на глобальному рівні. Йдеться про прямі прибутки від рибальства, збору водоростей, коралів та непрямі переваги (туризм, дайвінг, спостереження за видами, естетика територій).

Певне економічне відставання Українського Причорномор'я, зумовлене такими чинниками, як вплив природно-кліматичних умов на ведення сільського господарства, низькі транспортна доступність і рівень розвитку інфраструктури в цілому, занепад починаючи з 1990-х років морського транспорту.

Разом з тим незаперечною є надмірна господарська освоєність регіону, де починаючи з XIX ст. інтенсивно розорювали цілінні землі, а отже, поступово втрачалось різноманіття степової флори та фауни, а пізніше, у XX ст. й нині знищуються та розграбовуються численні пам'ятки культурної спадщини.

Природна рослинність, зокрема і штучні ліси, сучасної степової зони займає не більш як 6 % площи зони. У її збереженні значну роль відіграють заповідники НАН України (Чорноморський біосферний заповідник, Дунайський біосферний заповідник, Карадазький природний заповідник, Український степовий заповідник, Луганський заповідник) [2]. Ці об'єкти використовують як багаторічні наукові полігони для проведення моніторингу навколошнього середовища, вивчення змін у стані рідкісних природних угруповань і, особливо, видів, занесених до Червоної книги України та міжнародних природоохоронних списків і конвенцій⁸. Водночас мережа таких об'єктів має розширюватись.

Успішним прикладом інтегрального підходу до збереження природної та культурної спадщини є діяльність національних природних парків, що належать до Міністерства охорони навколошнього середовища.

Окреме місце серед об'єктів, що потребують інтегрованого управління, займає Національний історико-культурний заповідник «Хортиця».

За аналізом історико-культурної спадщини степової зони можна визначити низку пріоритетних з погляду суспільної значущості категорій. Насамперед йдеться про поселення та курганні поховальні пам'ятки, які мають не лише величезне наукове, а й естетичне значення. Крім того, слід звернути увагу на залишки різних виробничих об'єктів, що часто пов'язані зі стародавніми ландшафтами [4]. Типологічно, з огляду на функціональне призначення, серед таких об'єктів можна виділити місця первісних полювань, господарчого освоєння земель задля різних потреб, зокрема рибальства, бортництва, інших промислів, а також заради землеробства і землекористування — розмежування земель, обваловка полів тощо. До нерухомої археологічної спадщини належать і залишки гідротехнічних споруд (канали, штучні водойми, загати, млини, перевали, мости тощо). Становлять інтерес й місця козацьких переправ на Дніпрі.

З огляду на наявність значної кількості археологічних пам'яток в окремих областях (Херсонська, Полтавська, Харківська, Дніпропетровська) доцільно є розробка проектів територій, які пропонують для створення (розширення) і проглашення туристичних маршрутів з урахуванням відповідної інформації (табл. 6.25).

⁸ http://www.izan.kiev.ua/reserver/d_akimov.htm

6.2. Рамкові умови заповідання. Визначення потенційних для заповідання територій ...

Таблиця 6.25. Ресурсно-рекреаційний рейтинг степових регіонів України, за даними публікації [1]

Адміністративний регіон	Одиниці блока, бали							Сума складових балів рекреаційно-ресурсного розвитку	Місце серед регіонів України
	Суспільно-географічного	природного	природно-антропогенного	архітектурно-історичного	інфраструктурного	біосоціального	підівого		
АР Крим*	2	5	5	5	5	5	5	32	1
Область:									
Одеська	5	2	1	3	4	5	5	25	3
Харківська	4	2	1	3	1	3	4	18	9
Полтавська	4	1	1	2	1	5	2	16	14
Миколаївська	5	2	1	1	2	2	3	16	17
Дніпропетровська	4	2	1	2	3	2	1	18	18
Херсонська	4	2	4	1	2	1	1	15	21
Донецька	3	1	1	1	5	1	2	14	22
Запорізька	3	1	3	1	2	1	1	12	23
Кіровоградська	5	1	1	1	1	2	1	12	24
Луганська	2	2	1	1	2	1	2	11	25

* Разом із м. Севастополь.

Згідно з даними табл. 6.25, степові регіони значно поступаються за рейтингом іншим регіонам України, що значною мірою зумовлено високим ступенем антропогенного впливу, недостатньою увагою до розвитку рекреаційного потенціалу.

Вінницька область

Вінницька область розміщується у лісостеповій смузі правобережної частини України. Область має 202 км державного кордону з Республікою Молдова; також вона межує з Житомирською, Чернівецькою, Хмельницькою, Київською, Черкаською, Кіровоградською, Одеською областями. Площа області — 26,5 тис. км², або 4,4 % території України, 12-те місце в країні.

В області налічується 6 адміністративних районів, 18 міст (з них 6 — обласного підпорядкування), 29 селищ, 1457 населених пунктів.

На сьогодні в області створено 63 територіальні громади.

Регіон характеризується низьким у масштабах України рівнем урбанізації. За даними на 2018 р., кількість міського населення становила 810 124 осіб (50,9 %, 20-те місце в Україні за часткою міського населення), сільського — 780 233 осіб (49,1 %). Загальна кількість населення Вінницької області — 1545,4 тис. осіб.

Протягом останніх років за показником ВРП область займає 10-те місце серед регіонів України. Станом на 2016 р. її ВРП становив 59 871 млн грн (3 % загальноукраїнського), за показником ВРП на одну особу (37 645 грн/особу) — 11-те місце в Україні.

Розділ 6. Оцінювання просторової організації мережі заповідних територій України: стан і перспектива

За обсягами реалізованої промислової продукції область займає 9-те місце в країні (97 228,6 млн грн у 2016 р.). У структурі промислового виробництва домінує переробна промисловість, а у її складі — виробництво харчових продуктів й напоїв.

Вінницька область займає 1-ше місце в Україні за обсягами продукції сільського господарства — 21 319,1 млн грн. Порівняно з 2009 р. частка області у загальнодержавному виробництві сільськогосподарської продукції зросла з 6,2 до 8,37 %. Регіон займає 1-ше місце в Україні за такими показниками, як виробництво сільськогосподарської продукції на 1 особу, валовими зборами зернових культур, цукрових буряків, плодово-ягідних культур, картоплі, виробництва молока, чисельністю поголів'я ВРХ, зокрема корів, та 2-ге місце за обсягами виробництва (реалізації) м'яса.

У загальній структурі землекористування 2063,3 тис. га (77,9 %) — землі сільськогосподарського призначення.

Вінницька область характеризується відносно незначними обсягами водоспоживання, входить до п'ятірки регіонів найбільших водокористувачів (92 млн м³, або 1,28 % забору води в Україні, 13-те місце серед регіонів країни).

У 2016 р. викиди забруднювальних речовин стаціонарними джерелами становили 119,8 тис. т (3,89 % усіх викидів у країні, 6-те місце серед регіонів країни). За даними статистичної звітності, у 2017 р. викиди від стаціонарних джерел суттєво збільшились — 155,8 тис. т.

Відносно стабільною є ситуація щодо накопичення відходів. У 2016 р. в області було утворено 0,6 тис. т відходів I—III класу небезпеки (0,10 % загальноукраїнського обсягу, 22-ге місце серед регіонів) та 19 296,9 тис. т відходів IV класу небезпеки (відповідно 0,65 % та 10-те місце). Відходи III класу небезпеки області становлять 4,1 % усіх відходів у країні, IV класу — 0,5 %. Для захоронення побутових відходів в області налічується 39 полігонів і звалищ твердих побутових відходів загальною площею 255,6 га, більшість з яких не відповідає санітарно-технічним нормам.

В області існує 420 об'єктів ПЗФ (43 — загальнодержавного значення, з них 1 національний природний парк, та 377 — місцевого значення, з них 4 регіональні ландшафтні парки), загальною площею 62 150,805 га, або 2,35 % площин області.

НПП «Кармелюкове Поділля» створений на південні Чечельницького та Тростянецького р-нів з метою збереження, відтворення та раціонального використання унікальних природних та історико-культурних комплексів Південного Поділля.

В басейнах найбільших річок області (Південний Буг, Дністер та Мурафа) створені регіональні ландшафтні парки, їх території є важливими елементами екологічної мережі, мають багатий рослинний і тваринний світ, унікальні ландшафтні комплекси та рідкісні історико-культурні пам'ятки.

Очевидними є наслідки антропогенного впливу на здоров'я населення. Смертність у регіоні становить 15,2 особи на 1000 осіб (11,5 особи у містах та 19,1 — у сільській місцевості). Смертність у сільській місцевості значно вища за середні показники в державі. Найвищою є смертність від хвороб системи кровообігу.

6.2. Рамкові умови заповідання. Визначення потенційних для заповідання територій ...

Формування та реалізація політики регіонального розвитку передбачають коригування існуючих прогалин. Механізм коригування, відповідно до принципів державної регіональної політики, був закладений у Стратегії розвитку Вінницької області на період до 2020 року [5] та Плані заходів з реалізації Стратегії у 2018—2020 роках.

Київська область

Область розміщується на півночі України, площа становить 28,1 тис. км² (4,7 % території України). Кількість населення — 1781,0 тис. осіб. Густота населення — 63 особи на 1 км².

В області налічується 7 районів, 26 міст. До початку реформи з децентралізації в адміністративно-територіальному устрої регіону виділяли 605 сільських рад та 1127 сільських населених пунктів. На сьогодні створено 69 територіальних громад.

Регіон відзначається середнім рівнем урбанізованості. За даними на 2018 р. кількість міського населення становила 1089,2 тис. осіб (62,1 %), сільського — 665,1 тис. осіб (37,9 %).

За показником ВРП протягом останніх років область займає 5—7-ме місце серед регіонів України. Станом на 2016 р. її ВРП становив 128 638 млн грн (5-те місце, зростання порівняно з 2010 р. — 186 %, з 2005 р. — понад 700 %). За показником ВРП на одну особу область поступилась у 2016 р. м. Києву, Полтавській та Дніпропетровській областям (74 216 грн/особу).

За обсягами реалізованої промислової продукції Київська обл. займає 5-те місце в Україні (97 228,6 млн грн у 2016 р.). Достатньо інтенсивним є розвиток сільського господарства (виробництво продукції — 4-те місце в країні після Вінницької, Полтавської, Харківської областей). Збільшується кількість великих агропідприємств і лише 3 % сільськогосподарських земель обробляються виробниками з масивами земель менше 100 га.

У загальній структурі землекористування 1658,9 тис. га — землі сільськогосподарського призначення. З них більшість (1353,7 тис. га земель, що дорівнює 48,1 % загальної площині області та 81,4 % сільськогосподарських угідь) — рілля. Досить високою порівняно з іншими регіонами є частка лісів.

З огляду на особливості розвитку столичного регіону відчутний антропогенний вплив на навколоишне середовище.

Київська область входить до п'ятірки регіонів найбільших водокористувачів (664 млн м³, або 9,3 % забору води в Україні), водночас обсяги скиду забруднених зворотних вод можуть бути визначені як невеликі (0,72 % скиду забруднених зворотних вод в Україні). В останні роки погіршується якість питної води. Важливим чинником, що впливає на цю ситуацію, є забруднення твердими побутовими відходами.

У 2016 р. викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря становили 98,2 тис. т (3,2 % кількості викидів у країні). У 2017 р. їх обсяг суттєво знизився (48,1 тис. т). Найбільшими забруднювачами є підприємства енергетики та сільського господарства. Найзабрудненнішою в області є територія

Розділ 6. Оцінювання просторової організації мережі заповідних територій України: стан і перспектива

Обухівського р-ну, на яку припадає майже 35 % викидів шкідливих речовин у повітря, що зумовлене розташуванням на цій території Трипільської ТЕС.

Відносно стабільною є ситуація щодо накопичення відходів: III класу небезпеки — 4,1 % усіх відходів в Україні, IV класу — 0,5 %. Для захоронення побутових відходів в області існує 39 полігонів і звалищ твердих побутових відходів загальною площею 255,6 га, більшість з яких не відповідає санітарно-технічним нормам.

В області показник «капітальні інвестиції на охорону навколошнього середовища» є найвищим в Україні — 8313,3 млн грн (або 62 % загальноукраїнських інвестицій). Така тенденція спостерігається з 2011 р. При цьому поточні витрати на охорону навколошнього середовища становлять близько 3 % усього обсягу.

У 2016 р. зросла площа об'єктів ПЗФ (290,7 тис. га, або 10,3 %), що зумовлено створенням Чорнобильського радіаційно-екологічного біосферного заповідника. Станом на 01.01.2018 р. в області було 214 природно-заповідних територій і об'єктів, у тому числі 1 біосферний заповідник, 2 національні природні парки, 3 регіональні ландшафтні парки, 16 заказників загальнодержавного значення, 74 пам'ятки природи тощо.

Очевидними є наслідки антропогенного впливу на здоров'я населення. Смертність у регіоні становить 16,0 осіб на 1000 осіб (13,1 особи у містах та 20,7 — у сільській місцевості). Смертність у сільській місцевості значно вища за середні показники в державі. Найвищою є смертність від хвороб системи кровообігу.

Формування та реалізація політики регіонального розвитку передбачають коригування існуючих прогалин. Механізм коригування, відповідно до принципів державної регіональної політики, був закладений у Стратегії розвитку Київської області на період до 2020 р. [5] та Плані заходів з реалізації Стратегії у 2018–2020 рр. Розв'язання проблем збереження природного середовища позначено у Стратегічні цілі 2. «Висока якість життя людини»; Операційна ціль 2.1. «Збереження навколошнього природного середовища», потенційним результатом реалізації якої має стати поліпшення екологічного стану навколошнього природного середовища (атмосферного повітря, земель і водойм) та поліпшення стану здоров'я населення.

Черкаська область

Черкаська область утворена 7 січня 1954 р. Область розміщується на Східноєвропейській рівнині, у басейні середньої течії Дніпра. Площа області — 20,9 тис. км² (3,4 % загальної площині України). Територія області простягнулась з південного заходу на північний схід на 245 км, з півночі на південь — на 150 км.

Черкащина межує на півночі з Київською (межа 340 км), на сході — з Полтавською (212 км), на півдні — з Кіровоградською (388 км), на заході — з Вінницькою (124 км) областями.

Кількість населення — 1192,1 тис. осіб (2,89 % від загальноукраїнського, 16-те місце в країні). Густота населення — 57 осіб на 1 км².

6.2. Рамкові умови заповідання. Визначення потенційних для заповідання територій ...

В області налічується 4 райони, 6 міст обласного підпорядкування (Черкаси, Ватутіне, Золотоноша, Канів, Сміла, Умань), 10 міст — районного значення, 15 селищ міського типу, 824 сільські населені пункти.

Станом на 2020 р. у Черкаській області створено 66 територіальних громад.

Черкаська область характеризується відносно невисоким рівнем урбанізації. За даними на 2017 р. кількість міського населення становила 7 011 622 осіб (57 %), сільського — 529 585 осіб (43 %).

Станом на 2016 р. за показником ВРП область займала 11-те місце серед регіонів України — 50 843 млн грн (2,6 % загальноукраїнського), за показником ВРП на душу населення — 9-те місце (41 295 грн/особу). В масштабах країни область має середні показники розвитку промисловості та високі — сільського господарства. За обсягами реалізованої промислової продукції область займає 11-те місце в Україні, за обсягами виробництва продукції сільського господарства (14 983,7 млн грн у 2016 р.) — 6-те місце (5,9 % обсягу усього виробництва сільськогосподарської продукції країни). За рівнем урожайності зернових культур область є лідером в Україні. Основа рослинництва області — виробництво зернових культур, цукрових буряків і соняшнику; у тваринництві — виробництво м'яса, особливо курятини.

Значні диспропорції помітні й у загальній структурі землекористування, де 71,09 % земельного фонду належить до земель сільськогосподарського призначення. В структурі сільськогосподарських земель високою є частка рілля.

Розвиток промисловості, зокрема хімічної, гірничодобувної, та сільського господарства поряд з розвитком у міських і сільських поселеннях області різних видів транспорту зумовлює значне антропогенне навантаження на навколошнє середовище регіону. В області, як і майже всюди в Україні, погіршується стан компонентів довкілля.

Обсяги водоспоживання області — 142 млн м³, або 1,98 % забору води в Україні, 10-те місце за абсолютним показником. За наявності значних транзитних ресурсів р. Дніпро і значних обсягів води у Кременчуцькому та Канівському водосховищах у відносно віддалених від основної водної артерії районах області відчувається дефіцит водних ресурсів.

У 2016 р. викиди забруднювальних речовин в атмосферне повітря становили 52,3 тис. т (1,70 % викидів в Україні, 11-те місце за обсягом).

За кількістю відходів IV класу небезпеки, утворених у 2016 р., — 1218,5 тис. т, або 0,41 % українського обсягу, область займає 15-те місце в країні.

Станом на 01.01.2018 р. ПЗФ Черкаської області налічував 540 об'єктів загальною площею 75 238,6979 га (фактична площа — 64 041,4396 га), з них 22 об'єкти — загальнодержавного, 518 — місцевого значення. Показник заповідності доведено до 3,1 %, за середнього по Україні 6,3 %, по Європі — 15 %.

З метою збереження та відтворення типових та унікальних природних комплексів, біотичного і ландшафтного різноманіття, формування національної екомережі в області ведеться робота зі створення нових і розширення меж існуючих заповідних об'єктів.

Розділ 6. Оцінювання просторової організації мережі заповідних територій України: стан і перспектива

Стратегією регіонального розвитку області на період до 2020 р., затвердженою Рішенням обласної ради від 05.03.2015 № 38-1/VI та Державною стратегією регіонального розвитку на період до 2020 року, затвердженою Постановою Кабінету Міністрів України від 06.08.2014 № 385, передбачено збільшення до 9,0 % питомої ваги площі земель ПЗФ до площі Черкаської області.

Значними є наслідки антропогенного впливу для здоров'я населення. Смертність у регіоні становить 16,3 особи на 1000 осіб (13,5 особи — у містах, 20,1 особи — у сільській місцевості), що вище за середні показники в державі. Найвищою є смертність від хвороб системи кровообігу.

Формування та реалізація політики регіонального розвитку передбачають коригування існуючих прогалин. Механізм коригування, відповідно до принципів державної регіональної політики, був закладений у Стратегії розвитку Черкаської області на період до 2020 року [5]. Серед чотирьох стратегічних цілей розвитку області як четверта визначена екологічна безпека та збереження довкілля.

Чернігівська область

Область розміщується на півночі України, площа — 31,9 тис. км² (5,3 % території України). Кількість населення — 991,3 тис. осіб. Густота населення — 31 особа на 1 км².

В області налічується 5 районів, 16 міст. До початку реформи з децентралізації в адміністративно-територіальному устрої регіону виділяли 525 сільських рад і 1465 сільських населених пунктів. На сьогодні створено 57 територіальних громад.

Регіон характеризується середнім рівнем урбанізованості. За даними на 2018 р., кількість міського населення становила 662,4 тис. осіб (64,9 %), сільського — 357,7 тис. осіб (35,1 %).

За показником ВРП протягом останніх років область займає 18-те місце серед регіонів України. Станом на 2016 р. цей показник становив 43 362 млн грн (зростання порівняно з 2010 р. — 155 %, з 2005 р. — понад 400 %). У 2016 р. за показником ВРП на одну особу регіон займав 14-те місце (41 726 грн/особу).

Станом на 2016 р. за обсягами реалізованої промислової продукції Чернігівська область була на 13-му місці в країні (38 682,0 млн грн, або 1,8 % усієї продукції), за виробництвом продукції сільського господарства — на 11-му місці. Водночас інтенсивність виробництва зростає. Агрохолдинги володіють високою часткою земель, що відобразилося у стрімкому зростанні посівних площ кукурудзи та соняшнику.

У загальній структурі землекористування — 2067,6 тис. га (землі сільськогосподарського призначення). З них більшість (1415,3 тис. га земель, або 44,6 % загальної площи області, та 68,4 % сільськогосподарських угідь) — рілля. Досить високою порівняно з іншими регіонами є частка лісів.

Незважаючи на відносно помірний антропогенний вплив і збереженість природних екосистем області, існують екологічні проблеми. Небезпеку становлять утворення і накопичення токсичних відходів, серед яких найнебезпечнішими є відходи із вмістом важких металів, нафтопродукти, не придатні до

6.2. Рамкові умови заповідання. Визначення потенційних для заповідання територій ...

застосування пестициди. Залишається гострою проблема щодо забруднення нафтопродуктами навколошнього середовища.

На екологічний стан поверхневих вод області впливає скид недостатньо очищених стічних вод унаслідок неефективної роботи каналізаційно-очисних споруд, недотримання режимів прибережних захисних смуг і водоохоронних зон, забруднення побутовими відходами. Водночас обсяги використання свіжої води (109 млн м³, або 1,5 % забору води в Україні) та скидання забруднених вод (0,86 % скиду забруднених зворотних вод в Україні) є досить невисокими.

Область належить до регіонів з низьким рівнем забруднення атмосферного повітря. У 2017 р. викиди забруднювальних речовин в атмосферне повітря становили 31,6 тис. т (1 % викидів в Україні). Найбільшими є обсяги викидів забруднювальних речовин в атмосферне повітря від підприємств електроенергетики, транспортування газу трубопроводами, добування паливно-енергетичних корисних копалин.

Обсяги накопичення відходів невисокі — III класу небезпеки — 1 % усіх відходів в Україні, IV класу — 0,2 %. Однак існує проблема їх токсичності та подальшого забруднення. Утилізація твердих побутових відходів здійснюється на 14 полігонах та 312 сміттєзвалищах, які займають площину близько 390 га.

Показник капітальних інвестицій на охорону навколошнього середовища — один із найнижчих в Україні — 23,0 млн грн. Невисокими є і поточні витрати на охорону навколошнього середовища, що становлять близько 235,4 млн грн, або 1,2 % усього обсягу.

Станом на 01.01.2018 р., ПЗФ Чернігівської області мав 261,2 тис. га, або 7,8 % її площи. В області існує 665 природно-заповідних територій і об'єктів, у тому числі 2 національні природні парки, 3 регіональні ландшафтні парки, 11 заказників загальнодержавного значення, 137 пам'яток природи тощо. Загальнодержавне значення мають 23 території та об'єкти загальною площею 51,87 тис. га.

Відносно невисокому антропогенному впливу не відповідає стан здоров'я населення. Смертність у регіоні становить 18,4 особи на 1000 осіб (14,0 — у містах та 26,3 — у сільській місцевості), що перевищує середні показники в державі та відповідає рівню найбільших промислових регіонів. Найвищою є смертність від хвороб системи кровообігу.

Формування та реалізація політики регіонального розвитку передбачає коригування існуючих прогалин. Механізм коригування, відповідно до принципів державної регіональної політики, закладений у Стратегії сталого розвитку Чернігівської області на період до 2020 року [5] та Плані заходів з реалізації Стратегії у 2018—2020 роках. Вирішення проблем збереження природного середовища позначено у Стратегічній цілі 1. «Розвиток людського потенціалу “Людина — понад усе”»; Операційна ціль 1.2. «Захист і збереження територій», потенційним результатом реалізації якої має стати, зокрема, поліпшення екологічної ситуації, запобігання та попередження забруднення об'єктів довкілля. Серед індикаторів — кількість і площа створених об'єктів ПЗФ та його площа.

Сумська область

Сумська область знаходиться на північному сході України. На півночі та сході область межує з Брянською, Курською та Бєлгородською областями РФ; протяжність державного кордону з РФ становить 498 км. На півдні, на південному сході та на заході Сумщина межує з Харківською, Полтавською та Чернігівською областями України.

Площа території області становить 23,8 тис. км² (4 % площині, 16-те місце серед регіонів країни). Кількість населення — 1068,2 тис. осіб. Густота населення — 45 осіб на 1 км². В області налічується 5 адміністративних районів, 15 міст (з них 7 — обласного підпорядкування: Суми, Конотоп, Шостка, Охтирка, Глухів, Ромни, Лебедин), 20 селищ міського типу, 1455 сільських населених пунктів.

Станом на 2020 р. в області утворено 51 територіальну громаду.

Сумська область характеризується середнім у масштабах України рівнем урбанізації. За даними на 2017 р. кількість міського населення становила 68,7 % (19-те місце серед регіонів України за цим показником).

Станом на 2016 р. за показником ВРП область займала 14-те місце серед регіонів України. Станом на 2015 р. її ВРП становив 41 567 млн грн (2,1 % загальноукраїнського). За показником ВРП на душу населення область займала 12-те місце в країні (37 634 грн/особу). В масштабах країни область має середні показники розвитку промисловості та сільського господарства. У 2014 р. за обсягами реалізованої промислової продукції область була на 14—16-му місцях у країні, 2015 р. за обсягами виробництва продукції сільського господарства (10 642,1 млн грн) — 10-те місце в країні (4,44 % обсягу усього виробництва сільськогосподарської продукції країни).

Значні диспропорції помітні у загальній структурі землекористування, де 72,94 % земельного фонду належить до земель сільськогосподарського призначення. З них рілля становить 51,4 % (1226,3 тис. га), сіножаті — 11,6 % (274,7 тис. га), пасовища — 7,1 % (169,4 тис. га), багаторічні насадження — 1 % (24,4 тис. га). Аналіз структури посівних площ, яка склалася в області, дає підставу стверджувати, що вона не відповідає вимогам науково обґрунтованої системи землеробства, не забезпечує збереження та підвищення родючості ґрунтів.

Усього у Сумській області налічується 219,6 тис. га деградованих і мало-продуктивних земель. Це становить 17,9 % загальної площині орних земель області. Найбільше таких земель у Сумському, Тростянецькому і Краснопільському районах. Найменше деградованих і малопродуктивних земель — у Буринському і Конотопському районах. Нерекультивованими на кінець 2017 р. залишилися 2,74 тис. га порушених та 0,91 тис. га відпрацьованих земель.

Унаслідок дії різних чинників антропогенного впливу на довкілля компоненти навколошнього середовища зазнали відчутних змін, масштаб яких, однак, менший порівняно з таким в інших регіонах України.

Обсяги водоспоживання області не є значими (64 млн м³, або 0,89 % заborу води в Україні, 19-те місце за абсолютним показником).

6.2. Рамкові умови заповідання. Визначення потенційних для заповідання територій ...

У 2016 р. викиди забруднювальних речовин в атмосферне повітря становили 19,8 тис. т (0,64 % викидів в Україні, 16-те місце). За кількістю відходів IV класу небезпеки, утворених у 2016 р., — 551,7 тис. т, або 0,19 % від українського обсягу, область займає 21-ше місце в Україні.

Станом на 01.01.2018 р. на території області було 269 об'єктів ПЗФ загальною площею 176 813,4246 га, що становить 7,42 % площі області. Сучасна мережа природно-заповідних об'єктів включає 19 об'єктів загальнодержавного значення площею 50,5 тис. га (28,5 %) та 250 об'єктів місцевого значення площею 126,35 тис. га (71,5 %).

Смертність у регіоні — 16,0 осіб на 1000 осіб (міста — 13,8, сільська місцевість — 20,9 особи), що вище за середні показники в державі. Найвищою є смертність від хвороб системи кровообігу.

Формування та реалізація політики регіонального розвитку передбачає коригування існуючих прогалин. Механізм коригування, відповідно до принципів державної регіональної політики, закладений у Стратегії розвитку Сумської області на період до 2020 р. [5]. Операційна ціль 1.4. «Підвищення енергоефективності в усіх секторах» включає завдання: 1.4.1. Підвищення ефективності управління енергетичними ресурсами; 1.4.2. Підтримка альтернативної енергетики; 1.4.3. Стимулування заходів з енергозбереження.

Полтавська область

Полтавська область розміщується в центрі України. Площа Полтавщини — 28,8 тис. км², що становить близько 4,8 % площі України (7-ме місце серед областей).

Кількість населення — 1387,0 тис. осіб. Густота населення — 48 осіб на 1 км².

В області налічується 4 райони, 15 міст. До початку реформи з децентралізації в адміністративно-територіальному устрої регіону виділяли 467 сільських рад та 1805 сільських населених пунктів. Станом на 2020 р. створено 60 територіальних громад.

Полтавська область відрізняється відносно невисоким рівнем урбанізації. За даними на 2017 р., кількість міського населення становила 885 606 осіб (62,1 %), сільського — 541 222 осіб (37,9 %).

Станом на 2015 р. за показником ВРП область займала 8-ме місце серед регіонів України — 95 867 млн грн (4,8 % загальноукраїнського). Однак за показником ВРП на душу населення область була на 2-му місці в країні (67 190 грн/особу). В масштабах країни область має високі показники розвитку промисловості та, особливо, сільського господарства. За обсягами реалізованої промислової продукції область займала 5-те місце в країні (6,7 % загальноукраїнського показника у 2015 р.), за обсягами виробництва продукції сільського господарства (17 212,6 млн грн у 2015 р.) — 2-ге місце (6,8 % обсягу всього виробництва сільськогосподарської продукції країни). У 2015 р. за рівнем урожайності зернових культур (57,4 ц/га) область була на 2-му місці в країні, поступаючись тільки Черкащині. Основою рослинництва області є ви-

Розділ 6. Оцінювання просторової організації мережі заповідних територій України: стан і перспектива

робництво зернових культур, цукрових буряків і соняшнику; у тваринництві — виробництво м'яса, молока, яєць.

Значні диспропорції помітні й у загальній структурі землекористування, де 77,35 % земельного фонду належить до земель сільськогосподарського призначення. В структурі сільськогосподарських земель спостерігається висока частка ріллі.

Розвиток промисловості, зокрема гірничодобувної, та сільського господарства поряд із розвитком у міських і сільських поселеннях області різних видів транспорту зумовлює значне антропогенне навантаження на навколоіснє середовище. В області, як і практично всюди в Україні, суттєво погіршується якість поверхневих й підземних вод, зростає кількість викидів в атмосферне повітря, погіршується стан компонентів навколоіснного середовища.

Полтавська область має відносно незначні у масштабах України обсяги водоспоживання (87 млн м³, або 1,2 % забору води в країні, 15-те місце за абсолютном показником). За обсягом скидання забруднених стічних вод у поверхневі водні об'єкти область має досить низькі серед регіонів України показники — 3 млн м³ у 2015 р. (17-те місце в країні).

У 2016 р. викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря становили 56,2 тис. т (1,83 % викидів в Україні, 10-те місце за обсягом).

За кількістю відходів IV класу небезпеки, утворених у 2016 р., — 5369,8 тис. т, або 1,82 % обсягу, область займала 4-те місце в країні. Значна кількість відходів пов'язана з діяльністю гірничодобувної промисловості.

Станом на 01.01.2016 (за уточненими даними спільно з Головним управлінням Держземагентства у Полтавській обл.) ПЗФ області налічує 387 територій та об'єктів загальною площею 142 446,5215 га, або 4,95 % загальної площи області.

Значними є наслідки антропогенного впливу на здоров'я населення. Смертність у регіоні — 16,5 особи на 1000 осіб (14,2 — міста, 18,2 — сільська місцевість), що значно вище за середні показники в державі. Найвищою є смертність від хвороб системи кровообігу.

Формування та реалізація політики регіонального розвитку передбачає коригування існуючих прогалин. Механізм коригування, відповідно до принципів державної регіональної політики, був закладений у Стратегії розвитку Полтавської області на період до 2020 року [5]. У цій стратегії серед інших цілей і завдань сформульовані й цілі щодо вирішення проблем збереження природи, забезпечення екологічної безпеки регіону. Так, Стратегічна ціль 1. «Розвиток людського потенціалу» включає підрозділ Операційна ціль 1.3. «Створення комфорних та безпечних умов проживання населення».

Харківська область

Область знаходиться на південному сході України, площа — 31,42 тис. км² (5,2 % території України). Кількість населення — 2658,5 тис. осіб. Густота населення — 85 осіб на 1 км².

В області налічується 7 районів, 17 міст. До початку реформи з децентралізації в адміністративно-територіальному устрої регіону виділяли 381 сільсь-

6.2. Рамкові умови заповідання. Визначення потенційних для заповідання територій ...

ку раду та 1673 сільські населені пункти. Станом на 2020 р. створено 56 територіальних громад.

Харківська область характеризується високим рівнем урбанізації. За даними на 2017 р. кількість міського населення становила 2 178 792 особи (80,7 %, 4-те місце по Україні за кількістю та 5-те за часткою міського населення), сільського — 522 396 осіб (19,3 %).

У 2014 р. збільшився міграційний приплів населення до області внаслідок тимчасового вимушеного переселення біженців із зони ведення АТО в частинах Донецької та Луганської областей. Станом на 2015 р., згідно з даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців в Україні, наведеними інтернет-виданням «Слово і діло», Харківська область прийняла на себе п'яту частину загальної кількості переселенців у масштабах держави.

Станом на 2015 р. за показником ВРП область займала 3-те місце серед регіонів України, поступаючись столиці та Дніпропетровській обл. Станом на 2014 р. її ВРП становив 124 843 млн грн (6,3 % загальноукраїнського). За показником ВРП на душу населення Харківська обл. була на 6-му місці в країні (46 218 грн/особу). В масштабах країни область має високі показники розвитку і промисловості, і сільського господарства: за обсягами реалізованої промислової продукції — 4-те місце. У 2015 р. за обсягами виробництва продукції сільського господарства (15 647,8 млн грн) область займала 4-те місце (6,15 % обсягу усього виробництва сільськогосподарської продукції країни), за рівнем урожайності зернових культур (39,6 ц/га) — 15-те місце.

Значні диспропорції помітні у загальній структурі землекористування, де 78,7 % земельного фонду належить до земель сільськогосподарського призначення.

Інтенсивний розвиток промисловості та сільського господарства поряд з значними масштабами розвитку урбанізації, транспорту зумовлює значне антропогенне навантаження на навколоишнє середовище області. Як і практично всюди в Україні, в області суттєво погіршується якість поверхневих і підземних вод, зростає кількість викидів в атмосферне повітря, накопичуються відходи, деградують ґрунти (нерациональне ведення сільського господарства, видобувна промисловість).

Харківська область є одним із значних водокористувачів (247 млн м³, або 3,5 % забору води в Україні, 8-ме місце за абсолютним показником). У 2015 р. за обсягом скидання забруднених стічних вод у поверхневі водні об'єкти область мала середні серед регіонів України показники — 10 млн м³ (10-те місце в країні).

У 2016 р. в області було спожито 282 млн м³ води. Викиди забруднювальних речовин в атмосферне повітря становили у 2016 р. 100,2 тис. т (3,26 % викидів в Україні).

За кількістю відходів IV класу небезпеки, утворених в 2016 р., — 1891,1 тис. т, або 0,64 % українського обсягу, область займає 11-те місце в країні. Досить високі обсяги капітальних інвестицій та поточних витрат на охорону навколоишнього середовища поки що недостатньо позначаються на стані його компонентів.

Площа об'єктів ПЗФ загальнодержавного значення становить 22,7 тис. га.

Розділ 6. Оцінювання просторової організації мережі заповідних територій України: стан і перспектива

Станом на 01.01.2017 р. ПЗФ області налічував 242 території та об'єкти загальною площею 7451,34 га, зокрема 13 об'єктів загальнодержавного значення площею 23 984,6 га. Відсоток заповідності становить усього 2,36 від загальної площи області, що потребує активних зусиль стосовно збільшення частки ПЗФ.

Значними є наслідки антропогенного впливу на здоров'я населення. Смертність у регіоні — 15,2 особи на 1000 осіб, що дещо вище за середні показники в державі, 914,4 особи становить смертність у містах, 18,2 особи — у сільській місцевості. Найвищою є смертність від хвороб системи кровообігу.

Формування та реалізація політики регіонального розвитку передбачає коригування існуючих прогалин. Механізм коригування, відповідно до принципів державної регіональної політики, був закладений у Стратегії розвитку Харківської області на період до 2020 року [5]. В цілому у Стратегії не приділено достатньої уваги питанням корінного поліпшення природокористування в регіоні, вирішення конфліктів природокористування, збереження компонентів навколошнього середовища, зокрема шляхом збільшення площ територій ПЗФ.

Визначення потенційних для заповідання територій з позиції суспільної значущості території: наукова, освітня, історико-культурна та естетична (лісостепова зона)

Лісостепова зона України має тривалу історію освоєння та є важливим ареалом формування давніх культур (скіфської, трипільської), а згодом і становлення слов'янства та сучасної української ідентичності.

Відповідно, комплексний підхід до заповідання територій, врахування їх цінності є важливою умовою збереження та дослідження унікальних природних і культурних ландшафтів регіону, а також розвитку туристичної діяльності, рекреації.

На сьогодні такий підхід до певної міри реалізується в рамках створення національних природних парків та управління ними (табл. 6.26).

Утім досить часто створення національних природних парків, інших категорій територій та об'єктів ПЗФ супроводжується конфліктами, навіть у тих районах, які вже мають особливий статус за рахунок об'єктів історико-культурного значення. Одним із найвідоміших є приклад створення НПП «Холодний Яр» (на території двох районів Черкаської обл. — Чигиринського і Кам'янського), узгодження меж якого з лісівниками та місцевим населенням триває роками. Водночас на цій території розташовано понад 150 унікальних археологічних, історичних, наукових об'єктів, збереглися залишки кількох древніх городищ, оточених земляними валами, а також руїни підземних церков і печер.

На особливу увагу заслуговують археологічні пам'ятки, які є частиною культурного ландшафту регіонів, переважно скіфські та слов'янські городища. Так, на державному обліку знаходяться: у Чернігівській обл. — більш як 9 тис. пам'яток культурної спадщини, у тому числі 5571 — археологічні, 3056 — історичні, 165 — монументального мистецтва, 310 — архітектури; у Черкаській обл. — 9078 історичних пам'яток (7169 — археологічні, 1552 історичні, 184 — архітектурні, 173 — монументального мистецтва, з них 93 мають національне значення).

6.2. Рамкові умови заповідання. Визначення потенційних для заповідання територій ...

Таблиця 6.26. Історико-культурна спадщина на території національних природних парків досліджуваної території

Національний природний парк	Пам'ятки історико-культурної спадщини
«Ічнянський» (Чернігівська обл.)	Кургани і городища різних історичних епох, архітектурні комплекси, насамперед старовинні церковні храми, та об'єкти декоративного й садово-паркового мистецтва
«Слобожанський» (Харківська обл.)	17 історико-архітектурних пам'яток мистецтва. Скіфські та слов'янські городища, залишки укріплень часів російсько-шведської війни
«Мезинський» (Чернігівська обл.)	Місцевість багата на пам'ятки давньої культури та археології. На території парку виявлено стоянки первісних людей доби палеоліту, неоліту і бронзи (відома мезенська стоянка). Велику наукову цінність мають 13 городищ часів Київської Русі, у с. Вишеньки збереглися пам'ятки архітектури XVIII ст.: Успенська церква та палац графа Р.О. Рум'янцева-Задунайського
«Гетьманський» (Сумська обл.)	Комплекс археологічних пам'яток біля сіл Ницаха, Зарічне, Кам'янка. Складається з трьох городищ, селища та курганних могильників. Благовіщенська церква (1744–1750), Круглий двір (1749) і парк з палацом Голицина (1762), дендрарієм, озерами й дерев'яними скульптурами. Парк «Нескучне», гrot Німф (1809), Вознесенська церква (1913), церква Архангела Михаїла (1884), Покровський кафедральний собор (1768), храм Георгія Побідоносця (1860–1905)
«Деснянсько-Старогутський» (Сумська обл.)	с. Очкіне — місце стоянок людини пізнього та середнього неоліту, с. Нововасилівка — місця стоянок ранньослов'янського періоду

Досить високим є потенціал інших регіонів. Так, на території Київської області під охороною держави перебуває близько 6000 об'єктів культурної спадщини, з них 2010 — пам'ятки археології, 1164 — пам'ятки історії, 164 — пам'ятки архітектури, а також Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». У Вінницькій області на державному обліку перебуває 4307 пам'яток культурної спадщини: 1739 — археології, 1893 — історії, 526 — місто будування та архітектури, 101 — монументального мистецтва, 47 — садово-паркового мистецтва, 1 — ландшафтна. На Черкащині знаходиться 9 національних та державних історико-культурних і природних заповідників, а також Національний дендрологічний парк «Софіївка». Історико-культурна спадщина Сумської області представлена історичними меморіальними комплексами, археологічними рештками та архітектурними спорудами, пам'ятками архітектури (372 споруди XVII—XX ст., у тому числі 52 — загальнодержавного значення).

У цілому ресурсно-рекреаційний потенціал регіонів лісостепової зони подано в табл. 6.27.

Розділ 6. Оцінювання просторової організації мережі заповідних територій України: стан і перспектива

Таблиця 6.27. Ресурсно-рекреаційний рейтинг лісостепових регіонів України [1]

Область	Одиниці блока, бали							Сума складових балів ресурсно-рекреаційного розвитку	Місце серед регіонів країни
	суспільно-господарчого	природного	природно-антропогенного	архітектурно-історичного	інфраструктурного	біосоціального	підівого		
Київська	4	1	2	5	3	5	5	25	2
Вінницька	5	4	1	4	1	5	3	23	5
Чернігівська	3	1	3	4	1	5	2	19	7
Черкаська	4	3	2	2	1	4	2	18	8–11
Харківська	4	2	1	3	1	3	4	18	8–11
Полтавська	4	1	1	2	1	5	2	16	14
Сумська	3	2	2	2	1	4	1	15	20

Волинська область

Волинська область розміщується на крайньому північному заході України, на перехресті важливих транспортних шляхів зі Східної у Західну Європу, що особливо важливо для розвитку зв'язків із різними країнами світу.

На півночі область межує із Брестською областю Республіки Білорусь (протяжність кордону — 205 км), на сході — з Рівненською (410 км), на півдні — з Львівською обlastю (125 км), на заході — із Холмським і Замостським воєводствами Республіки Польща (135 км).

Територія Волині — 20,1 тис. км² (3,3 % території України, 20-те місце серед регіонів країни), простягається з півночі на південь на 187 км, а із заходу на схід — на 163 км.

Кількість населення — 1031,4 тис. осіб (2,45 % загальноукраїнського, 22-ге місце в країні). Густота населення — 51 особа на 1 км².

Область у своєму складі має 4 адміністративні райони, 11 міст, 22 селища міського типу, 1054 сільські населені пункти та 4 міста обласного підпорядкування. Більш як 70 % міського населення зосереджено в містах обласного підпорядкування — Луцьку, Володимиру-Волинському, Ковелі та Нововолинську. Станом на 2020 р. у Волинській області створено 54 територіальні громади.

Область характеризується низьким рівнем урбанізації. За даними на 2018 р., кількість міського населення становила 542 680 осіб (52,26 %), сільського — 495 777 осіб (47,74 %). Смертність у регіоні — 13,08 особи на 1000 осіб (18-те місце серед регіонів України), що лише трохи менше за середні показники в державі. Найвищою є смертність від хвороб системи кровообігу.

Станом на 2016 р. за показником ВРП область була на 21-му місці серед регіонів України. ВРП становив 1,5 % від загальноукраїнського. У 2017 р. за показником ВРП на одну особу 49 987 грн область займала 15-те місце в Україні. В масштабах країни показники розвитку промисловості та сільського господарства в області невисокі.

6.2. Рамкові умови заповідання. Визначення потенційних для заповідання територій ...

За обсягами реалізованої промислової продукції область також займає 21-ше місце (1,1 % загальних обсягів по Україні).

Промисловий потенціал області формують підприємства харчової, машинобудівної, деревообробної та виробництва паперу, гумових і пластмасових виробів, меблів, металургійного виробництва, текстильного виробництва та виробництва одягу, добувної і хімічної галузей.

У 2018 р. за обсягами виробництва продукції сільського господарства (7089,2 млн грн) область займала 19-те місце в Україні (2,6 % обсягу усього виробництва сільськогосподарської продукції країни), за обсягами виробництва продукції рослинництва (4405,7 млн грн, або 2,2 % загальноукраїнського виробництва) — 20-те місце, а за обсягами виробництва продукції тваринництва (2683,5 млн грн, або 3,1 %) — 11-те. Пріоритетними напрямами розвитку аграрного сектору економіки області є виробництво зернових і технічних культур, картоплі та овочів, цукрових буряків, м'яса та молока.

В загальній структурі землекористування висока для масштабів України частка припадає на ліси та лісовокриті площи (34,63 %). 52 % земельного фонду належить до земель сільськогосподарського призначення.

Волинська область має середні у масштабах України обсяги водоспоживання (58 млн м³, або 0,85 % забору води в Україні, 20-те місце за абсолютним показником).

У 2017 р. викиди забруднювальних речовин в атмосферне повітря становили 5,1 тис. т (0,2 % викидів в Україні, 23-те місце за обсягом викидів).

За кількістю відходів IV класу небезпеки, утворених в 2017 р. (732,2 тис. т, або 0,20 % українського обсягу), область займала 17-те місце в країні.

Станом на 01.01.2018 частка земель ПЗФ становила 10,89 % загальної площи області. На території області існують 388 заповідних об'єктів загальною площею більш як 239,4 тис. га, з них загальнодержавного значення — 26 об'єктів площею понад 132,6 тис. га, місцевого значення — 362 об'єкти площею 106,8 тис. га.

У складі ПЗФ області є всі категорії заповідності: природний заповідник, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, ботанічні сади, дендропарки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва. Найбільшу площу в структурі ПЗФ області займають НПП «Цуманська пуща», «Прип'ять-Стохід», «Шацький».

Формування та реалізація політики регіонального розвитку передбачає коригування існуючих прогалин. Механізм коригування, відповідно до принципів державної регіональної політики, був закладений у Стратегії розвитку Волинської області на період до 2020 р. [5].

Рівненська область

Рівненська область як адміністративно-територіальна одиниця у складі України утворена 4 грудня 1939 р. Область знаходиться на північному заході України у межах Західнополіського регіону, охоплює східні частини Волинського Полісся, Волинської височини та Малого Полісся і західну окраїну Центрального (Житомирського) Полісся. Межує з Волинською, Житомирською,

Розділ 6. Оцінювання просторової організації мережі заповідних територій України: стан і перспектива

Хмельницькою, Тернопільською, Львівською областями, має державний кордон протяжністю 234 км з Республікою Білорусь.

За характером рельєфу поділяється на дві частини: північно-західну в межах Поліської низовини і південну, підвищену, що займає північну окраїну Волинсько-Подільської височини.

Область має вигідне географічне положення та значний транзитний потенціал.

Площа області — 20,05 тис. км², або 3,3 % території держави (21-ше місце в Україні). Територія області простягається із заходу на схід на відстань 130 км, з півночі на південь — на 210 км.

Кількість населення — 1153,0 тис. осіб (2,74 % загальноукраїнського, 17-те місце в країні). Густота населення — 58 осіб на 1 км². Смертність у регіоні — 12,63 особи на 1000 осіб (19-те місце серед регіонів України), що нижче за середні показники в державі. Найвищою є смертність від хвороб системи кровообігу.

За адміністративно-територіальним поділом область включає 4 райони, 4 міста обласного (Рівне, Дубно, Вараш, Острог), 7 — районного значення, 16 селищ міського типу, 999 сільських населених пунктів. Станом на 2020 р. у Рівненській обл. створено 64 територіальні громади.

Область характеризується низьким рівнем урбанізації. За даними на 2018 р. кількість міського населення становила 550 925 осіб (47,47 %), сільського — 609 722 осіб (52,53 %).

Станом на 2016 р. за показником ВРП область займає 19-те місце серед регіонів України — 39 469 млн грн (1,7 % загальноукраїнського), за показником ВРП на одну особу — 18-те місце в Україні (42 038 грн/особу). В масштабах країни область має невисокі показники розвитку промисловості та сільського господарства.

За обсягами реалізованої промислової продукції область займає 18-те місце в Україні (1,7 % загальних обсягів по Україні). Провідні галузі промисловості області — виробництво та постачання електроенергії та газу; хімічна промисловість; виробництво будматеріалів і скловиробів; харчова промисловість; виготовлення виробів з деревини; машинобудування.

У 2018 р. за обсягами виробництва продукції сільського господарства (7237,4 млн грн) область займала 18-те місце (2,7 % обсягу усього виробництва сільськогосподарської продукції країни), за обсягами виробництва продукції рослинництва (5013,0 млн грн, або 2,5 % загальноукраїнського виробництва) — 18-те, за обсягами виробництва продукції тваринництва (2224,4 млн грн, або 3,1 %) — 14-те місце. Основними напрямами розвитку сільського господарства є вирощування картоплі, цукрових буряків, зернових і зернобобових культур, овочів, виробництво продукції тваринництва.

У загальній структурі землекористування дуже висока для масштабів України частка припадає на ліси та лісовикриті площи (41,24 %). 46,12 % земельного фонду належить до земель сільськогосподарського призначення.

Особливо значного поширення в області набув незаконний видобуток бурштину, який зумовлює значні масштаби порушень земель лісового фонду, порушення гідрологічного режиму річок та погіршення стану інших компонентів довкілля.

6.2. Рамкові умови заповідання. Визначення потенційних для заповідання територій ...

Рівненська обл. має середні у масштабах України обсяги водоспоживання (98 млн м³, або 1,43 % забору води в Україні, 13-те місце за абсолютним показником).

У 2017 р. викиди забруднювальних речовин в атмосферне повітря становили 9,6 тис. т (0,37 % викидів в Україні, 21-ше місце за їхнім обсягом). За кількістю відходів IV класу небезпеки, утворених у 2017 р. (457,1 тис. т, або 0,13 % українського обсягу), область займає 21-ше місце в Україні.

Станом на 01.01.2018 р., частка земель ПЗФ становить 8,85 % загальної площині області, фонд налічує 310 об'єктів і представлений майже всіма категоріями заповідних об'єктів: природний заповідник, національний природний парк, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, зоопарк, дендропарк, парки — пам'ятки садово-паркового мистецтва.

Формування та реалізація політики регіонального розвитку передбачають коригування існуючих прогалин. Механізм коригування, відповідно до принципів державної регіональної політики, був закладений у Стратегії розвитку Рівненської області на період до 2020 р. [5].

Житомирська область

Житомирська область знаходиться на півночі України в межах Поліської низовини, на півдні — в межах Придніпровської височини. На півночі область має державний кордон із Республікою Білорусь, на заході межує з Рівненською та Хмельницькою областями, на сході — з Київською, на півдні — з Вінницькою.

Північні райони регіону зазнали значного радіаційного забруднення внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС.

Область має досить значний мінерально-сировинний потенціал, представлений 524 родовищами, які налічують 26 видів корисних копалин. Це титанові руди, рідкісноземельні метали, декоративний і облицювальний камінь, п'єзокварц, пірофіліт, бурштин, сировина для виробництва скла та будівельних матеріалів, торф та ін. Мінеральна база області на 35,6 % представлена корисними копалинами паливно-енергетичного комплексу (вугілля буре, торф), на 52,5 % — сировиною для виробництва будівельних матеріалів.

Площа Житомирщини — 29 827 км², що дорівнює близько 5,0 % території України (5-те місце серед регіонів).

Кількість населення — 1208,2 тис. осіб (15-те місце в Україні), густота населення — 41 особа на 1 км².

В області налічується 4 райони, 12 міст, 43 селища міського типу, 1613 сільських населених пунктів. Станом на 2020 р. створено 66 територіальних громад. Рівень урбанізації області відносно невисокий. За даними на початок 2018 р., кількість міського населення становила 739 719 осіб (58,6 %), сільського — 522 793 особи (41,4 %).

Станом на 2016 р. за показником ВРП область займала 15-те місце серед регіонів України — 47 919 млн грн (2,0 % загальноукраїнського), за показником ВРП на одну особу — 17-те місце (28 635 грн/особу). В масштабах країни область має порівняно невисокі показники розвитку промисловості та сільського господарства. За обсягами реалізованої промислової продукції об-

Розділ 6. Оцінювання просторової організації мережі заповідних територій України: стан і перспектива

ласть була на 10-му місці в країні (41 140,8 млн грн) у 2016 р. (1,6 % загальноукраїнського показника у 2015 р.).

У 2018 р. за обсягами виробництва продукції сільського господарства (11 128,7 млн грн) область була на 13-му місці в Україні (4,1 % обсягу усього виробництва сільськогосподарської продукції країни). В загальному обсязі виробництва 8202,9 млн грн припадає на продукцію рослинництва, 2925,8 млн грн — тваринництва.

У загальній структурі землекористування досить значна частка припадає на ліси та лісовкриті площі (37,66 %), 50,63 % земельного фонду належать до земель сільськогосподарського призначення.

Розвиток промисловості, насамперед гірничодобувної, зокрема незаконного видобутку бурштину, зумовлюють значні масштаби порушень земель. В області, як і практично всюди в Україні, суттєво погіршується якість поверхневих та підземних вод, зростають обсяги викидів в атмосферне повітря, по-гіршується стан компонентів навколошнього природного середовища.

Житомирська область має відносно незначні у масштабах України обсяги водоспоживання. В 2017 р. у регіоні було використано 67 млн м³, або 0,98 % загального обсягу використаної води в Україні (18-те місце за абсолютним показником).

В області відчуваються серйозні проблеми з водопостачанням населення великих міст (насамперед Житомира). За обсягом скидання забруднених стічних вод у поверхневі водні об'єкти область також має досить низькі серед регіонів України показники — 2 млн м³ у 2015 р. (16-те місце в Україні).

У 2016 р. обсяги викидів забруднюювальних речовин в атмосферне повітря становили 10,3 тис. т (0,4 % обсягів викидів в Україні, 20-те місце).

За кількістю відходів IV класу небезпеки, утворених в 2017 р., — 549,3 тис. т, або 0,15 % від українського обсягу, область займала 20-те місце в Україні. Значна кількість відходів пов'язана з діяльністю гірничодобувної промисловості.

Станом на 01.01.2018 р. частка земель ПЗФ становить 4,6 % загальної площи області.

Значними є наслідки антропогенного впливу на здоров'я населення. Смертність у регіоні — 16,24 особи на 1000 осіб (5-те місце серед регіонів України), що значно вище за середні показники в державі. Найвищою є смертність від хвороб системи кровообігу.

Формування та реалізація політики регіонального розвитку передбачає коригування існуючих прогалин. Механізм коригування, відповідно до принципів державної регіональної політики, був закладений у Стратегії розвитку Житомирської області на період до 2020 р. [5].

Тернопільська область

Область знаходиться у західній частині України. Площа області — 13,8 тис. км², або 2,3 % території держави (23-те місце серед регіонів країни). Протяжність із півночі на південь — 195 км, із заходу на схід — 129 км.

Тернопільська область має зручне транспортно-географічне положення: знаходиться на перетині міжнародних магістралей. Через територію області проходять залізничні та автомобільні міжнародні транспортні коридори у на-

6.2. Рамкові умови заповідання. Визначення потенційних для заповідання територій ...

прямках Берлін—Одеса та Балтійське—Чорне море. Кількість населення — 1038,7 тис. осіб (2,48 % загальноукраїнського, 20-те місце в країні). Густота населення — 75 осіб на 1 км².

За адміністративним поділом Тернопільська обл. включає 3 райони, 18 міст, у тому числі 2 міста обласного значення, 17 селищ міського типу, а також 1023 сільські населені пункти. Станом на 2020 р. у Тернопільській області створено 55 територіальних громад.

Область характеризується низьким рівнем урбанізації. За даними на 2018 р., кількість міського населення становила 472 721 особу (44,92 %), сільського — 579 591 особу (55,08 %). За часткою міського населення регіон займає 3-те місце знизу серед регіонів України.

Смертність у регіоні — 14,08 особи на 1000 осіб (15-те місце серед регіонів України). Найвищою є смертність від хвороб системи кровообігу.

Станом на 2016 р. за показником ВРП область займала передостаннє місце серед регіонів України — 1,3 % загальноукраїнського. В 2017 р. за показником ВРП на одну особу (38 593 грн) область займала 22-ге місце. Невисокими є і показники розвитку промисловості та сільського господарства. Зокрема за обсягами реалізованої промислової продукції регіон утримує передостаннє місце в Україні (0,8 % загальних обсягів по Україні). У структурі промислового виробництва переважає виробництво харчових продуктів й тютюнових виробів, виробництво хімічних речовин і хімічної продукції та машинобудування.

За обсягами виробництва продукції сільського господарства (9836,6 млн грн у 2018 р.) область займала 15-те місце в Україні (3,7 % обсягу усього виробництва сільськогосподарської продукції країни), за обсягами виробництва продукції рослинництва (7538,8 млн грн, або 2,2 % загальноукраїнського виробництва) — 15-те, а за обсягами виробництва продукції тваринництва (2297,8 млн грн) — 13-те місце.

Пріоритетними напрямами розвитку аграрного сектору економіки області є виробництво цукрових буряків, зернових і зернобобових культур, картоплі, овочів, молока та м'яса.

У загальній структурі землекористування висока частка земельного фонду належить до земель сільськогосподарського призначення (75,65 %). На ліси та лісовікриті площи припадає 14,66 % території регіону.

В області, як і практично всюди в Україні, суттєво погіршується якість поверхневих та підземних вод, зростають обсяги викидів в атмосферне повітря, погіршується стан компонентів навколошнього середовища.

Тернопільська область має незначні у масштабах України обсяги водospоживання (37 млн м³, або 0,54 % забору води, — передостаннє місце за абсолютном показником). У 2017 р. викиди забруднювальних речовин в атмосферне повітря становили 10,6 тис. т (0,41 % викидів в Україні, 19-те місце за обсягом). За кількістю відходів IV класу небезпеки, утворених в 2017 р. (1893,9 тис. т, або 0,52 % українського обсягу), область займає 10-те місце в Україні.

Станом на 01.01.2018 р. частка земель ПЗФ становить 8,91 % загальної площи області та має у своєму складі 607 одиниць територій та об'єктів. Заходи щодо розвитку ПЗФ включені до Програми охорони навколошнього середовища.

Розділ 6. Оцінювання просторової організації мережі заповідних територій України: стан і перспектива

довища в Тернопільській області на 2014—2020 роки, затвердженої рішенням обласної ради від 18 вересня 2014 р. № 1778.

Формування та реалізація політики регіонального розвитку передбачає коригування існуючих прогалин. Механізм коригування, відповідно до принципів державної регіональної політики, закладений у Стратегії розвитку Тернопільської області на період до 2020 року [5].

Хмельницька область

Хмельницька область знаходиться на південному заході Східноєвропейської рівнини в зонах лісостепу та мішаних лісів (Полісся). Регіон межує на сході з Вінницькою, заході — Тернопільською, північному заході — Рівненською, півночі — Житомирською та півдні — з Чернівецькою областями. Територія області — 20,6 тис. км², або 3,4 % території держави (19-те місце серед регіонів країни). Протяжність з півночі на південь — 256,2 км, із сходу на захід — 192,5 км.

Кількість населення — 1254,7 тис. осіб, або 3,01 % загальноукраїнського (13-те місце в країні). Густота населення — 61 особа на 1 км². За адміністративним поділом область включає 3 райони, 13 міст, 24 селища міського типу, а також 1414 сільських населених пунктів. Станом на 2020 р. у Хмельницькій області створено 60 територіальних громад. Область відзначається низьким рівнем урбанізації. За даними на 2018 р. кількість міського населення становила 723 032 особи (56,73 %), сільського — 551 377 осіб (43,27 %). Народжуваність в регіоні — 9,01 на 1000 осіб (21-ше місце в Україні). Смертність — 15,35 особи на 1000 осіб (10-те місце серед регіонів України). Найвищою є смертність від хвороб системи кровообігу.

Станом на 2016 р. за показником ВРП область займала 15-те місце серед регіонів України, ВРП становив 2,0 % загальноукраїнського. В 2017 р. за показником ВРП на одну особу (49 916 грн) область була на 16-му місці в Україні, маючи середні показники розвитку промисловості та відносно високі розвитку сільського господарства.

За показниками обсягів реалізованої промислової продукції регіон утримує 17-те місце в країні (1,5 % загальних обсягів) і не має чітко вираженої спеціалізації у промисловості. Відносно домінуючими галузями промисловості є виробництво та розподіл електроенергії (насамперед завдяки діяльності Хмельницької АЕС), виробництво продовольчої продукції, напоїв, тютюнових виробів.

У 2018 р. за обсягами виробництва продукції сільського господарства (14 426,4 млн грн) область займала 7-ме місце в Україні (7 % обсягу усього виробництва сільськогосподарської продукції країни), за обсягами виробництва продукції рослинництва (11 056,1 млн грн, або 5,6 % загальноукраїнського виробництва) — 6-те місце, а за обсягами виробництва продукції тваринництва (3370,3 млн грн, або 4,8 %) — 7-ме. Сільське господарство спеціалізується як зернове, не потребує значної кількості робочої сили, але водночас вразливіше до ризиків і менш ефективне щодо місцевої економіки.

У загальній структурі землекористування дуже висока частка земельного фонду належить до земель сільськогосподарського призначення (75,02 %). На лісі та лісовкриті площи припадає 13,94 % території регіону.

6.2. Рамкові умови заповідання. Визначення потенційних для заповідання територій ...

В області, як і практично всюди в Україні, суттєво погіршується якість поверхневих та підземних вод, зростання викидів в атмосферне повітря, погіршується стан компонентів навколошнього природного середовища. Хмельницька область має відносно незначні у масштабах України обсяги водоспоживання (78 млн м³, або 1,14 % забору води в Україні, 16-те місце за абсолютним показником). У 2017 р. викиди забруднювальних речовин в атмосферне повітря становили 21,1 тис. т, або 0,82 % викидів в Україні — 15-те місце за обсягом. За кількістю відходів IV класу небезпеки, утворених у 2017 р. (924,8 тис. т, або 0,25 % загальноукраїнського обсягу), область займала 15-те місце в Україні.

Станом на 01.01.2018 р. частка земель ПЗФ дорівнювала 15,5 % загальної площи області, що є одним з найвищих показників по Україні.

Формування та реалізація політики регіонального розвитку передбачає коригування існуючих прогалин. Механізм коригування, відповідно до принципів державної регіональної політики, закладений у Стратегії регіонального розвитку Хмельницької області 2020 р.

Визначення потенційних для заповідання територій з позицій суспільної значущості території: наукова, освітянська, історико-культурна та естетична (зони широколистих і хвойно-широколистих лісів)

Області Українського Полісся традиційно вважають значущими з позиції збереження національної та регіональної ідентичності. Особливо підкреслюється їх роль у дослідження спадщини стародавніх слов'ян у межах унікальної етноконтактної зони (дреговичів, волинян, радимичів, деревлян, полян, сіверян, а також західнобалтських союзів ятвягів). Утім багато об'єктів матеріальної і нематеріальної культури, народного побуту становлять на сьогодні інтерес для всіх, хто цікавиться історичним корінням українців. Перші поселення на Поліссі відомі вченим з епохи палеоліту, а перша письмова згадка про регіон зафіксована у Галицько-Волинському літописі 1275 р. Природно-географічні умови регіону часто спричинювали майже ізольований розвиток окремих ареалів в його межах, що, в свою чергу, сприяло збереженню автентичності місцевих етносів.

Негативно вплинули на збереженість автентичності регіону наслідки аварії на Чорнобильській АЕС, спричинивши занепад багатьох поселень так званого Чорнобильського Полісся. Спроби зберегти артефакти поліської культури тривалий час залишалися на рівні окремих ініціатив, без цілеспрямованої державної підтримки.

Позитивним чинником є увага, яку держава приділяє історико-культурній спадщині в межах території ПЗФ, включення відповідних об'єктів до комплексних туристичних маршрутів (табл. 6.28).

Зважаючи на значущість археологічної спадщини та зв'язок регіону з багатьма культурами, на особливу увагу заслуговують археологічні пам'ятки, які є частиною культурного ландшафту регіонів. У межах території регіону знайдено понад 1000 відповідних об'єктів — стоянки часів мезоліту, палеоліту, поселення доби бронзи і раннього заліза (тшинецько-комарівська, вельбарська, городоцько-здовбицька, стижковська, трипільська, висоцька, черняхівська куль-

Розділ 6. Оцінювання просторової організації мережі заповідних територій України: стан і перспектива

Таблиця 6.28. Історико-культурна спадщина на території національних природних парків досліджуваної території

Національний природний парк	Пам'ятки історико-культурної спадщини
«Пріп'ять-Стохід» (Волинська обл.)	Історико-культурні споруди: ворота садиби-замку Чернецьких XVIII ст., побудовані у стилі бароко, колегія піярів, парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва «Любешівський», церква Святого Миколая, с. Бучин
«Дермансько-Острозький» (Рівненська обл.)	Археологічні пам'ятки трипільської, городоцько-зловбицької, тишнечко-комарівської культур, залишки поселень доби бронзи та заліза. Місто-фортеця Острог, руїни замку у с. Новомалин, селище Дермань, водяний млин у с. Мости Здолбунівського р-ну. Урочище «Турова могила», джерело «Батіївка»
«Кременецькі гори» (Рівненська, Тернопільська області)	Давньоруське городище; руїни Кременецького замку (XII ст.); Миколаївський собор з келіями (XVI—XVIII ст.); комплекс споруд Богоявленського монастиря (XVII—XX ст.); єзуїтський колегіум (XVIII ст.); Свято-Успенська Почаївська лавра
«Подільські Товтри» (Хмельницька обл.)	19 археологічних та понад 300 історико-архітектурних пам'яток. Національний історико-архітектурний заповідник Кам'янець, Бакотський скельний монастир, Кам'янець-Подільська й Сатанівська фортеці, Домініканський та Францисканський монастири, Кафедральний костел, Петропавлівська церква та ін.

тури), поселення, городища та змійові вали давньоруського часу X—XIII ст. і середньовіччя. Ці об'єкти доцільно враховувати при розробці туристичних маршрутів, плануванні діяльності створених національних парків та природоохоронної діяльності в цілому, забезпечуючи інтегрований розвиток територій.

Стосовно адміністративних областей слід зазначити, що в Житомирській області на державний облік взято 6645 нерухомих пам'яток історії та культури, з них 1924 — пам'ятки археології, 4641 — історії, 80 — монументального мистецтва.

Дещо менша кількість зареєстрованих пам'яток у Рівненській обл. — на державному обліку є 3258 пам'яток культурної спадщини, з них 325 пам'яток архітектури, 1760 пам'яток історії, 84 пам'ятки монументального мистецтва, 1088 пам'яток археології. Крім того, на теренах області розміщується 8 замків — пам'яток архітектури національного значення.

Слід виділити Тернопільський регіон, де розташовано 35 % замків Західної України [3]. Всього ж на території Тернопільської області взято під охорону держави 3500 тис. пам'яток історії та культури, з яких 426 — пам'ятки археології, 1673 — пам'ятки історії, 1315 — пам'ятки архітектури та містобудування, 164 — пам'ятки монументального мистецтва.

У Хмельницькій області на державному обліку та під охороною значиться загалом 3006 пам'яток, з них археології — 255; історії — 2370; монументального мистецтва — 128; архітектури та містобудування — 250; науки і техніки — 3.

Найменшою є кількість пам'яток, які взято під охорону держави, у Волинській обл. Тут налічують 1535 пам'яток історії, монументального мистецтва, археології, містобудування та архітектури, зокрема 202 — національного

6.3. Мережа потенційних територій для заповідання

значення, 1333 — місцевого значення. Водночас у Волинській обл. існують своєрідні історичні населені пункти та унікальні пам'ятки містобудування і архітектури, функціонують два історико-культурних заповідники: у м. Луцьк — «Старе Місто», у м. Володимир-Волинський — «Стародавній Володимир».

6.3. МЕРЕЖА ПОТЕНЦІЙНИХ ТЕРИТОРІЙ ДЛЯ ЗАПОВІДАННЯ

Мережа потенційних для заповідання територій змодельована на основі структури сучасних ландшафтів й тому враховує як природні, так і антропогенні чинники. На основі цифрової карти сучасних ландшафтів розраховано дві групи оцінювальних показників: 1) ступінь антропогенної трансформації ландшафтів як показник чутливості до антропогенних впливів; 2) ступінь ландшафтного різноманіття як показник значущості ландшафтів для заповідання.

В результаті спряженого аналізу цих груп показників розроблено схему мережі потенційних для заповідання територій (рис. 6.1, див. вклейку).

- До зони *приоритетного заповідання* віднесено території із дуже високим ступенем ландшафтного різноманіття; ландшафти у стані, наближенному до природного, або слабозмінені.
- До зони *перспективного заповідання* віднесено території з високим ступенем ландшафтного різноманіття.

Об'єкти виняткового значення для заповідання визначено за пропозиціями щодо створення заповідних територій, які вже опрацьовані на локальному рівні, зокрема експертами в геоботаніці та зоології. Основне джерело розширення територій ПЗФ — ландшафти у стані, наближенному до природного, або слабоперетворені. Це ландшафти, які мало або неінтенсивно задіяні у землекористуванні і вкриті трав'яною, чагарниковою або лісовою рослинністю.

Слід звернути увагу на ареали із мозаїчною структурою рослинного покриву та землекористування. Це — агроландшафти у поєднанні із рослинністю лук, чагарників, лісів. Мозаїчні ареали виділені окремо на фоні суцільних агроландшафтів або лісових ландшафтів. Ці ареали використовують із низькою інтенсивністю. На нашу думку, в умовах дуже сильно перетворених ландшафтів через розорюваність земель саме такі ареали придатні до відновлення природних ландшафтів і можуть бути джерелом розширення територій природно-заповідного фонду.

ПІДСУМКИ

Теорія і практика охорони природи та її окремих складових розвивалися разом із людським суспільством, фундаментом існування якого є навколоішнє середовище. Закономірно еволюціонували й основні концепції у сфері охорони природи, які відображали особливості бачення проблемних питань взаємодії людського суспільства і природи та способів їх вирішення: від утилітарної та поресурсної охорони до територіальної охорони природи і, нарешті, охорони біосфери у цілому. Перші дві концепції у територіальному вияві є локальними, третя — локально-регіональною, остання є відповідлю на виклики глобального характеру, які потребують узгодженого реагування усього людства.

Виокремлення заповідних територій, картографування їх меж, виображення законодавчих актів, спрямованих на охорону цих територій, впровадження спеціального менеджменту та заходів щодо їх захисту відбувались у Європі вже в епоху середньовіччя. Основною метою виділення таких територій було збереження ресурсу — деревини або дичини.

У XIX ст. поширювались ідеї про необхідність збереження територій внаслідок їхньої унікальності, зокрема природної краси. Найперші природоохоронні території у Європі з реальною охороною з'явилися у Німеччині та Великій Британії у 1820-ті роки, пізніше — в Австро-Угорській монархії.

Наступною ланкою в організації природоохоронних територій у Європі стала ідея створення національних парків, започаткована у США створенням у 1872 р. Еллоустонського національного парку.

На початку ХХ ст. у Європі за американським зразком створюється кілька національних природних парків, природні заповідники з метою збереження раритетної флори та фауни регіонів. У першій половині ХХ ст. у більшості країн Європи створюється та розвивається природоохоронне законодавство. Від середини ХХ ст. переосмислюються підходи до охорони природи, зокрема, біологічна унікальність заповідних об'єктів починає домінувати над ідеєю про їх естетичну цінність.

Упродовж 1970—1980-х років розроблено і впроваджено основні міжнародні угоди, спрямовані на збереження й охорону найцінніших видів чи різновидів дикої флори та фауни. Настає усвідомлення необхідності охорони

Підсумки

природи не на основі таксономічного чи територіального принципу, а на засадах відтворення цілісності та єдності біорізноманіття усієї біосфери. Вперше це було зафіксовано у Конвенції про охорону біологічного різноманіття (1992) та Всеєвропейській стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття (1995). Сучасний етап заповідної справи і охорони природи характеризується науково-інтегральним підходом створення глобальної природоохоронної системи як наукової системи охорони біосфери.

Історія природоохоронної справи в Україні розгорталася на фоні світових тенденцій у цій сфері, хоча мала свої особливості, особливо в радянський час. Перші законодавчі акти про охорону природних багатств на території України були видані ще за існування Київської Русі, зокрема окремі природоохоронні положення містилися у «Руській Правді» Ярослава Мудрого. Одні з перших заповідних територій у межах сучасної України було створено за наказом князя Данила Галицького, частина з них нині перебуває під охороною держави. Відомі численні приклади створення територій, у межах яких здійснювалася охорона природи з ресурсних мотивів.

У XIX ст. у межах України почали створювати приватні заповідники (степовий заповідник Ф.Є. Фальц-Фейна, 1898 р.), а на початку ХХ ст. — заповідники, що утримувалися на громадські кошти. У той час поширювались ідеї Г. Конвенца щодо збереження цінних або унікальних у тому чи іншому сенсі ділянок природи. Протягом перших десятиліть ХХ ст. заповідна справа інтенсивно розвивалася на підставі аналізу світового досвіду: оформлялась науково-методично (виходили друком збірники, посібники, довідники), організаційно (створювались природоохоронні організації, товариства), інституційно (створювались комісії при органах виконавчої влади) та ін. З-поміж дослідників пропагувалися ідеї щодо наукового пріоритету заповідників перед господарським, а також заповідників як центрів науково-дослідної діяльності. Поштовхом до створення нових заповідних об'єктів став прийнятий у 1960 р. Верховною Радою УРСР закон про охорону природи. Порівняно новим напрямом у заповідній справі України став пошук розв'язання проблеми поєднання охорони природи з організованим відпочинком громадян. Крім заповідників створювались національні природні парки. У 1980 р. в Івано-Франківській області було створено перший в Україні Карпатський національний парк, у 1990 р. у рамках глобальної програми ЮНЕСКО «Людина і біосфера» — перший в Україні Карпатський біосферний заповідник.

Найдієвішим механізмом збереження біорізноманіття та ландшафтного різноманіття на різних рівнях, від глобального до місцевого, на сьогодні є світова система природних територій, що охороняється. Існує багато різних типів цих територій, мережі яких формуються в рамках різних міжнародних угод і програм. Серед глобальних міжнародних угод — це насамперед Конвенція з біологічного різноманіття, яка має спеціальну програму щодо заповідних територій. Такий напрям закладений і в Рамсарській та Боннській конвенціях (в останній — з дочірніми угодами AEWA, ACCOBAMS та EUROBATS), Конвенції ЮНЕСКО зі збереження світової культурної та при-

Підсумки

родної спадщини, Програмі ЮНЕСКО «Людина та довкілля» та ін. Згадані вище угоди націлені на збереження певних компонентів біорізноманіття — водно-болотних угідь, птахів, дельфінів та ін., одним з головних шляхів їх збереження є створення територій з відповідним режимом охорони.

У напрямі розвитку мережі заповідних об'єктів працює чимало різних міжнародних організацій всесвітнього рівня — IUCN, Birdlife, WWF, об'єднань організацій такого рівня, як Alliance for Zero Extinction (включає на сьогодні 88 організацій, які фактично і заклали підвалини сучасного процесу створення мережі природних охоронюваних територій).

Різні міжнародні організації пропонують свої підходи до розвитку глобальної мережі охоронюваних територій — створення різних списків видів чи біотопів (habitats), які підпадають під міжнародну охорону, виділення різних екорегіонів (наприклад WWF) або територій, цінних для різних видів (IBAs, AZEs тощо), які формують узагальнений перелік територій, що є ключовими для біорізноманіття (Key Biodiversity Areas). На цьому етапі відбувається стандартизація підходів до виділення КВА. Зазначене формує складну сучасну парадигму розвитку системи природно-заповідних територій у ХХІ ст.

Розвиток глобальної мережі природоохоронних територій має забезпечити як збереження видів, що знаходяться під загрозою, так і біотопів (habitats), які, з одного боку, можуть бути місцем існування рідкісних видів, а з іншого — самі можуть бути на межі зникнення.

У межах ЄС мережа природно-заповідних об'єктів Natura 2000 також розвивається на підставі списків видів і біотопів, які потрібно охороняти. Звичайно цей процес пов'язаний із вищезгаданими глобальними процесами, але має свою специфіку, оскільки історично вони виникли незалежно один від одного та мають різні просторові масштаби. Аналогом мережі Natura 2000 є також Смарагдова мережа територій, що охороняються, але її створюватимуть на Європейському континенті поза межами ЄС. Методологія реалізації цих мереж подібна.

Згідно із 11-ю Айті Ціллю Стратегічного плану, для запобігання втратам біорізноманіття та з метою збалансованого використання природних ресурсів до 2020 р. було передбачено, що не менш як 17 % суші та прісних вод й 10 % прибережних і морських вод, особливо території, важливі для біорізноманіття, та цінні з погляду екосистемних послуг, потребують охорони й відповідного управління, на екологічно репрезентативних та зв'язаних між собою охоронюваних територіях, інтегрованих з ландшафтами, що їх оточують.

Спостерігається стійка тенденція до збільшення глобального покриття заповідними територіями, проте у багатьох країнах мережі цих територій ще недостатньо екологічно репрезентативні, характеризуються незначним покриттям і ненадійними показниками просторової зв'язаності. Важливою проблемою, що потребує вирішення, є закриття прогалин у репрезентативності рідкісних видів на заповідних територіях.

Створення заповідних територій у багатьох частинах планети ускладнене через чітко виражені суперечності між Суспільством та Природою, що прояв-

Підсумки

ляються у домінуванні ресурсовитратних, природовиснажувальних, екстенсивних підходів до природокористування. Для подолання таких реалій на Конференції в Ріо-де-Жанейро у 1992 р. було прийнято концепцію сталого (збалансованого) розвитку, яка нині є основною парадигмою розвитку людства і визначає основні принципи його взаємовідносин з природою, зокрема — шляхи та напрями раціоналізації природокористування.

Як відомо, з огляду на сталий (збалансований) розвиток держав, у 2015 р. на Саміті ООН зі сталого розвитку були затверджені Цілі сталого розвитку. 17 Цілей містять 86 завдань та 172 можливі показники моніторингу досягнення Цілей. У 2017 р. підготовлена Національна доповідь «Цілі сталого розвитку: Україна». Цілі 13 (пом'якшення наслідків змін клімату), 14 (збереження морських ресурсів) та 15 (захист і відновлення екосистем суші) зорієнтовані на збереження умов життедіяльності людини й живих організмів і є орієнтиром при виборі напрямів заповідання територій та об'єктів.

Для нашої держави питання переходу до моделі сталого (збалансованого) розвитку особливо актуальне. Проблеми взаємовідносин Суспільства і Природи у межах території України мають високий ступінь гостроти, давню історію, значну кількість об'єктивних та суб'єктивних внутрішніх і зовнішніх причин виникнення.

Енергоємність ВРП України в 2,6 раза перевищує середньосвітові показники. Земельні ресурси зазнають впливу різних видів ерозії. Показник розораності території України у 5 разів перевищує середньосвітовий, однак ефективність використання земель надзвичайно низька. Значним є забруднення ґрунтів залишками пестицидів, різними хімікатами, а також радіонуклідами. Показник забезпеченості водними ресурсами у розрахунку на одного жителя в Україні майже у 7 разів менший за середньосвітовий. Водночас рівень водоємності національної економіки значно перевищує середньосвітовий. Спостерігається тенденція зростання обсягів вирубування лісів. Загалом антропогенне й техногенне навантаження на довкілля в кілька разів перевищує відповідні показники у розвинутих країнах світу.

Проте у межах території України, яка займає менше 6 % площі Європи, зосереджено близько 35 % біорізноманіття останньої. Потенціал щодо його збереження та відновлення в Україні значний. Тому територію нашої країни можна розглядати як одну з ключових для відновлення біорізноманіття усієї Європи.

Україна перебуває на складному шляху до імплементації положень сталого (збалансованого) розвитку і, зокрема, його екологічної складової. Вона є стороною близько 50 двосторонніх угод у природоохоронній сфері та за останні 10–12 років приєдналася до більш як 10 міжнародних договорів, звітувала за ратифікованими конвенціями, водночас, їх імплементація на національному рівні залишалась нерівномірною. Проте на фоні локальних або галузевих позитивних зрушень про системну державну політику в екологічній сфері говорити важко. Українським реаліям властиві низький рівень внутрішньої інтегрованості національного законодавства, безсистемність дій, фрагмен-

Підсумки

тарність та спорадичність рішень в екологічній сфері. Існують численні проблеми щодо виконання Закону «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» та Національного плану дій з охорони навколошнього природного середовища на 2020–2025 роки, а також інших стрижневих державних актів екологічного змісту.

Створення нових заповідних територій пов’язане з низкою проблем і конфліктів різного змісту. Це, зокрема, проблеми і конфлікти, пов’язані з управлінням заповідною справою (ліквідація Державної служби заповідної справи та скасування підрозділів Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України (Мінприроди України) в областях), нехтуванням чинним природоохоронним законодавством, бідністю, низькою екологічною обізнаністю населення, високим рівнем корупції, недосконалістю вітчизняного законодавства, зокрема його неузгодженістю, відсутністю ефективних механізмів створення нових заповідних територій та забезпечення їх належного функціонування та ін.

Конфлікти, що виникають при створенні заповідних територій, слід розглядати як одну із складових у загальному переліку конфліктів природокористування. Такі конфлікти можуть мати різний прояв у часі (минулі, сьогодні, потенційні; постійні, сезонні, епізодичні), у просторі (національні (іноді і транснаціональні), регіональні, локальні). Одним із дієвих методичних інструментів вирішення таких конфліктів є ландшафтне планування, ефективність якого була підтверджена при виконанні протягом 2010–2020 рр. в Інституті географії НАН України спільних українсько-німецьких проектів.

Національні нормативно-правові акти, які складають сучасні законодавчі основи збереження та розвитку ПЗФ в Україні, утворюють складну розгалужену систему, до складу якої входять численні акти: від тих, що визначають загальні засади правової системи держави, порядок вирішення соціально-економічних та інших питань, суттєвих для забезпечення завдань збереження та збалансованого використання біологічного і ландшафтного різноманіття, до конкретних, що спрямовані безпосередньо на вирішення певних завдань збереження біологічного та ландшафтного різноманіття. Окрім місце займають міжнародно-правові акти, стороною яких є наша держава.

Проте зазначена система має недоліки, які потребують виправлення. У правовому полі України (в аспекті його практичного застосування) немає чітко узгоджених визначень біотичного й ландшафтного різноманіття, практично відсутнє узгодження в системі природоохоронного законодавства принципів ведення моніторингу біорізноманіття й менеджменту природоохоронних територій, досі існує протиставлення категорій територій та об’єктів ПЗФ (визначених Законом України «Про природно-заповідний фонд України») та інших типів природоохоронних територій, які передбачені Водним, Земельним та Лісовим кодексами України, відсутні законодавчо закріплени принципи збереження певних типів природних комплексів — біотопів (*habitats*) та ін. Це спричинено відсутністю відповідних підзаконних актів, які б вводили в практику використання в країні відповідних положень та вимог, що визначені міжнародними угодами й конвенціями, ратифікованими Україною.

Підсумки

З природознавчої позиції доцільно виділити такі основні *принципи формування і оцінювання заповідних об'єктів*: системності, різноманітності, репрезентативності, розмірності, екологічності, функціональності, регуляторності, науковості, еталонності, організованості, структурності, цінності (значущості), інформативності. До них у процесі созологічних досліджень можуть бути залучені також еволюційний, історичний, зонально-географічний, господарський, соціальний принципи та ін.

Система природно-заповідних територій має відображати все різноманіття природи України. Підходи до визначення *репрезентативності* природно-заповідних об'єктів можна аналізувати у трьох основних аспектах: оцінювання репрезентативності на основі критеріїв наявності (повноти охоплення) цінних у ботанічному, зоологічному, ландшафтному відношенні об'єктів (видів, ценозів, біотопів, геотопів); визначення репрезентативності в регіонально-територіальному аспекті (повнота охопленості заповідних об'єктів стосовно одиниць геоботанічного, зоологічного, фізико-географічного районування), оцінювання просторово-динамічних критеріїв (міграційні шляхи видів, сукцесійні процеси ценозів, несівна здатність екосистем (сарасіти), їх характер функціонування, самопідтримка, розмірність заповідних об'єктів та ін.).

Дослідження видового, ценотичного та біотопічного різноманіття території України показує їх недостатню репрезентативність у сучасній системі ПЗФ, який потребує розширення. Аналіз репрезентативності заповідних об'єктів вищого рангу на територіях підпровінцій та геоботанічних округів у межах України засвідчує, що у Середньоруській підпровінції та у семи геоботанічних округах інших підпровінцій відсутні об'єкти високого державного рівня (національні природні парки, природні, біосферні заповідники). У межах цих округів є території, достатні для охорони на високому рівні, і створення вказаних об'єктів є одним із пріоритетних завдань. Важливим є забезпечення у контексті міграційного підходу *зв'язаності заповідних територій*, що зумовлено значною фрагментованістю ландшафтів. Існують деякі об'єкти ПЗФ високого рангу (біосферний заповідник «Асканія-Нова», Приазовський НПП), які мають низьку зв'язність. У цьому контексті необхідно розширювати мережу об'єктів у геоботанічних округах, а також відновлювати природну рослинність в межах окультурених ландшафтів. Слід використовувати синдинамічний підхід до визначення репрезентативності ПЗФ, що передбачає охоплення охороною всіх компонентів сукцесійної системи регіону за умови забезпечення стану її рівноваги. Як один із варіантів розв'язання цієї проблеми запропоновано створення нового типу заповідників — екологічних на кшталт біосферних резерватів.

Таким чином, заповідні території чи території того чи іншого призначення слід вибирати на підставі узагальнення детальної інформації про поширення видів рослин і тварин, шляхи міграції тварин тощо, нарощування відповідних баз даних щодо поширення видів рослин і тварин, а також типів оселищ, оформленіх із застосуванням сучасних геоінформаційних (ГІС) технологій. При цьому нагальним питанням є інвентаризація різноманіття й

Підсумки

поширення видів та оселищ на територіях поза існуючим природно-заповідним фондом. Для України на сьогодні це найпріоритетніший напрям унаслідок значної втрати залишків природних екосистем на господарських землях.

Для збереження біо- та ландшафтного різноманіття важливу роль відіграє створення мережі біосферних заповідників, які репрезентують типові ландшафтні комплекси окремих регіонів. Доцільно ставити питання про створення у кожному фізико-географічному краї хоча б одного біосферного заповідника та у кожній фізико-географічній області — як мінімум одного природного заповідника чи національного природного парку (регіонального ландшафтного парку).

З-поміж українських категорій ПЗФ лише деякі відповідають міжнародним критеріям, запровадженим МСОП (біосферні заповідники, національні природні парки, природні заповідники, заповідні урочища, заказники, інколи пам'ятки природи і регіональні ландшафтні парки). При цьому інші наявні в Україні категорії ПЗФ (зоопарки, ботанічні сади, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, дендропарки, частково регіональні ландшафтні парки, пам'ятки природи) не передбачені у міжнародній системі категорій. Тому доцільно внести зміни в українське законодавство, спрямовані на оптимізацію структури мережі ПЗФ України до міжнародних вимог.

При обґрунтуванні створення нової мережі заповідних територій України потрібно належним чином врахувати принципи і критерії, що закладені у міжнародних угодах. Першочергове значення при цьому мають Бонська, Рамсарська, Бернська конвенції, директиви ЄС щодо охорони птахів та оселищ. Ці міжнародні документи містять перелік видів, що підлягають охороні, їх заходів до збереження, а також критерії виділення територій, значущих для збереження ключових видів, механізми реалізації поставлених цілей тощо.

Географи, особливо ландшафтознавці, традиційно у своїх дослідженнях значну увагу приділяють територіям з особливим природоохоронним статусом. Протягом останніх років такі дослідження стали актуальними у контексті реалізації Україною низки міжнародних угод, згаданих вище. З одного боку, створення заповідних територій можна розглядати як чинник збереження ландшафтного різноманіття, а з іншого — вивчення ландшафтного різноманіття є основою для вироблення дієвих науково обґрунтованих пропозицій щодо удосконалення наявної мережі заповідних територій. Закономірно, що обидва ці шляхи тісно взаємопов'язані.

Такі напрацювання характеризуються широтою предметного охоплення проблематики, значним різноманіттям у постановці завдань досліджень та багатоманітністю підходів до вирішення поставлених завдань. Території та об'єкти ПЗФ потрапляють до ландшафтознавчих досліджень у різних контекстах: удосконалення їх територіальної організації, вироблення оптимальних підходів до їх моніторингу та забезпечення виконання покладених на них функцій, створення екомережі, подальшого розширення мережі ПЗФ тощо.

Застосування ландшафтознавчого підходу до визначення територій та об'єктів, що потребують заповідного статусу, дає змогу комплексно врахову-

Підсумки

вати сукупність різнопідної інформації природничо-географічного змісту про територію, зокрема щодо її антропогенної трансформації. Така інформація акумулюється на картах ландшафтів, які є важливим інструментом оцінювання території для цілей розвитку мережі заповідних територій.

Важливими географічними принципами, на яких ґрунтуються подальші опрацювання мережі заповідних територій, є збільшення частки заповідних територій у регіоні (*принцип частки*); охоплення природного територіального різноманіття заповідною мережею (*принцип репрезентативності*); встановлення функціональних зв'язків між елементами заповідної мережі (*принцип зв'язності*). Для виконання принципу частки необхідно користуватись співвідношенням видів і площі. Формульне його вираження дає змогу знайти критичну та оптимальну за даних умов частку заповідних територій.

Процес заповідання тривалий у часі, тому необхідно визначити пріоритет кроків з розширення ПЗФ України. Реалізуючи принцип збільшення рівня заповідності та репрезентативності, насамперед слід звертати увагу на регіони, у яких частка ПЗФ менша за критичну (3 %). Це краї Подільсько-Придніпровський лісостеповий (1,31 %), Дністровсько-Дніпровський (0,98 %), Лівобережнодніпровсько-Приазовський (2,28 %), Донецький (1,53 %) північностепові та Причорноморський середньостеповий (2,76 %). Наступними за важливістю є інші групи регіонів у порядку збільшення їх частки ПЗФ: 3–6; 6–10; 10–13 %.

Результатом застосування принципу зв'язності є розроблена карта «Зв'язність ПЗФ України». Комірки, у яких є заповідні території, мають білий колір. Решта комірок зафарбовані градацією сірого, згідно з віддаленням від білої комірки, на три рівні: 0–5, 5–15, 15–40 км. Плануючи створення нових об'єктів ПЗФ у регіонах, слід звертати увагу передусім на території, що найбільш віддалені від заповідних об'єктів. Тут бажано створювати великі за площею об'єкти (національні парки та заповідники). Загалом треба створити близько 30 нових об'єктів. Після заповнення «чорних прогалин» слід переходити до регіонів з показником віддаленості 5–15 км, у кінцевому результаті — 0–5 км.

Оцінювання стану і перспектив заповідності в природних зонах України. З метою виявлення критичних прогалин у системі заповідних територій стан заповідності у межах різних природних зон доцільно оцінювати на основі схеми фізико-географічного районування із Національного атласу України (2007), яка є результатом багаторічних досліджень ландшафтів України та закономірностей їх просторової диференціації. У процесі еволюції різних схем фізико-географічного районування однією із найстійкіших одиниць щодо таких змін є фізико-географічний край. На його рівні було вивчено стан заповідності. Інформаційною основою таких розрахунків слугували дані Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України — органу виконавчої влади, який відповідає за охорону природи держави.

Згідно з розрахунками, жоден із фізико-географічних країв України не характеризується достатньою площею ПЗФ (15 %), що зазначена у Законі

Підсумки

України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року», більшість не досягають навіть половини від неї. Проте природні регіони України мають різний потенціал для заповідання. Найбільший потенціал у гірських регіонів (Українські Карпати, Гірський Крим), зоні хвойно-широколистих лісів (Поліський край), найменший — у Степу.

Мережа заповідних ділянок уже давно вийшла за рамки невеликої кількості заповіданих ділянок унікальної природи, як це було у часи створення перших природних парків і заповідників. На сьогодні це масштабне просторове утворення, яке у межах усієї України охоплює мільйони гектарів. Для забезпечення ефективного функціонування мережі заповідних об'єктів враховано зв'язність ПЗФ, яка за змістом близька до зв'язності природного середовища, виражається в параметрах оселища, фону оселища та параметрах мережі оселищ, біоти. В основі розрахунків зв'язності лежать вивчення та аналіз особливостей переміщення біоти, передусім наймобільнішої і найвразливішої її складової — тварин. Результатуючим етапом таких досліджень є укладання карти зв'язності ПЗФ України, яка відображає території з «дефіцитом» заповідних територій, у регіональному контексті тісно корелює з результатами аналізу виявлення прогалин у мережі ПЗФ.

Традиційно важливими і необхідними для оцінювання території для цілей заповідання є зоологічні та ботанічні критерії і методи дослідження. Втім слід вказати на різницю у підходах цих двох наукових дисциплін до вирішення зазначеного дослідницького завдання. Зоологічні дослідження зосереджені на видовому і ценотичному вимірах біоти, а (гео)ботанічні — на рівні флористичного біорізноманіття у цілому.

Міжнародними угодами та національним законодавством України визнано критерії для фауністичного оцінювання ділянок суші та водойм з метою створення територій природно-заповідної мережі. За цими критеріями складено списки наявності видів для пріоритетної охорони, які сформовані на якісних та кількісних оцінках стану цих видів. Формування списків пріоритетних видів або підвидів чи популяцій ґрунтуються на оцінках їх природоохоронного статусу (conservation status), які отримують шляхом аналізу трендів чисельності видів та динаміки їх ареалів.

У зарубіжній практиці, зокрема у країнах ЄС, досить широко використовують і критерії іншого типу, доповнюючи списки видів тварин, що потребують охорони, або критерії, які не пов'язані з конкретними видами. Наприклад, використовують порогові критерії, критерії чисельності тощо. Однак складні, інтеграційні, показники як у світовій, так і в національній практиці заповідної справи майже не використовують. Даних щодо чисельності видів та її динаміки, навіть стосовно хребетних тварин, недостатньо, а найчастіше їх немає взагалі, що є майже правилом серед безхребетних, тому продовжуються розробки методики виділення цих видів для внесення до природоохоронних списків і використання для оцінювання відповідних територій.

Підсумки

Критеріями (гео)ботанічних аспектів оцінювання території для цілей заповідання є різні категорії біорізноманіття (флористичні, структурно-таксономічні, ценотичні (сintаксономічні), біотопічні тощо. Індикаторами такого оцінювання є не лише окремі категорії, а й їх кількісні співвідношення.

Для визначення цінності території з позиції заповідання за геоботанічними критеріями необхідно застосовувати комплекс методів, пов'язаних і з польовими, і з камеральними дослідженнями. Для польових робіт першочергове значення мають методи геоботанічних описів, еколого-ценотичного профілювання; методики польового геоботанічного картографування, оцінювання біомаси, досліджень ценопопуляцій. Вкрай важливою є організація моніторингових спостережень у межах різних природних регіонів України. Із камеральних методів у контексті оцінювання території для заповідання слід застосовувати методи: класифікації видів та ценозів; флористичного та структурного порівняння складу фlor; ценотичного аналізу; біоіндикації; геоботанічної картографії; моделювання та прогнозування.

Як указано вище, проблема створення нових заповідних територій потребує комплексного підходу — врахування різноякісної інформації про всі компоненти природи та їх сучасний стан під впливом діяльності людини. Інтегрувальним у цьому сенсі є ландшафтознавчий підхід, ключовим — поняття ландшафту. Поняття «ландшафт» на сьогодні активно використовують не лише у ландшафтознавстві, а й поза його межами, навіть у міжнародних правових документах — Всеєвропейській стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття (1995) та Європейській конвенції про ландшафти (2000). Це поняття характеризується широким спектром підходів до розуміння, навіть у межах ландшафтознавства, і не має однозначного визначення. Серед множини трактувань цього поняття для цілей оцінювання території з метою створення нових територій ПЗФ доцільно розглядати ландшафт у таких напрямах:

1) як територіальний комплекс, утворений *взаємодією компонентів природи*, — лежить в основі створення традиційних карт ландшафтів, при цьому основну увагу приділяють природним властивостям території; це дає змогу розкрити територіальні закономірності та особливості диференціації природи;

2) як територіальний комплекс, утворений *тілами природного та антропогенного походження*; при цьому увагу акцентують на сучасному стані території як результат змін природних умов під впливом діяльності людини.

Одним із найважливіших критеріїв визначення перспективних для заповідання територій є *стан збереження природних ландшафтів*. Його визначають на основі карт ландшафтів, що відображають генетично-морфологічний тип ландшафтної конфігурації території. Укладені на засадах геоінформаційного картографування карти ландшафтів — потужне джерело інформації про природні умови території, інваріант ландшафту.

Зіставлення таких інваріантів із картою сучасного землекористування дає уявлення про ступінь змін, яких зазнали природні ландшафти. За глибиною змін їхньої компонентної структури сучасні ландшафти можна класифі-

Підсумки

кувати (від найбільш змінених до менш змінених) на літоворіантні, гіроверантні та фітоваріантні. Комплексним показником, який дає змогу оцінити ступінь збереженості природних ландшафтів, є коефіцієнт антропогенного перетворення. Його суть полягає у оцінюванні внеску кожного із видів людської діяльності у перетворення природного ландшафту. Головними складовими розрахунків цього показника є різні види землекористування, що мають відмінний за силою прояву вплив на природний ландшафт, та частка того чи іншого виду землекористування у межах певного ландшафту.

Достовірним та найповнішим джерелом даних щодо сучасного землекористування є матеріали ДЗЗ. Отримати інформацію щодо типів землекористування та земного покриву (Land Cover) можна у результаті самостійного дешифрування мультиспектральних космознімків або ж із Інтернет-ресурсів, пов'язаних із міжнародними проектами, зокрема із проектом GlobCover — роздільна здатність відкритих безкоштовних матеріалів становить 300 м. Це найдетальніші відкриті дані стосовно земного покриву, що мають глобальне охоплення. Розрахування показників антропогенної перетвореності території з використанням таких матеріалів дало змогу зобразити типи земного покриву за окремими ландшафтними видами, показаними на карті ландшафтів, або на основі аналізу поєднань окремих пікселів, що практично забезпечило максимальну можливу точність розрахунків.

Однією з основних характеристик земної поверхні є її гетерогенність (неоднорідність), вона проявляється на рівні як неживої природи — георізноманіття, так і живої — біорізноманіття. Інтегруальним виразом цих різноманіттів є ландшафтне різноманіття (ЛР). У контексті визначення перспективних для заповідання територій було акцентовано увагу на двох аспектах ЛР: а) просторово-структурному — стосується територіальної структури природного ландшафту, визначається його метричними, топологічними і типологічними особливостями; б) ландшафтно-антропічному, пов'язаному із територіальною структурою сучасного ландшафту, що представлена поєднанням земель різного використання і стану. Показники ЛР обчислено за допомогою спеціальних алгоритмів — ландшафтних метрик. Такі показники, як і показники антропогенної перетвореності, розраховують за окремими ландшафтними видами або за поєднаннями окремими пікселями зображення типів земного покриву.

Існує тісний, хоч і не простий у своїх проявах зв'язок між ландшафтним і біотичним різноманіттям. Саме тому показники ЛР, які визначають за допомогою ландшафтних метрик, можуть бути й індикаторами біорізноманіття. Такий зв'язок пояснюється наявністю зв'язків між показниками ландшафтного різноманіття та екологічними властивостями ландшафту, які, у свою чергу, тісно корелюють з біорізноманіттям. окремі групи біоти мають свої особливості при взаємодії із ландшафтом через специфічні вимоги до розміру, форми, кількості окремих типів ділянок у межах території. Саме тому протягом двох останніх десятиліть у світовій практиці наукових досліджень біорізноманіття активно використовують ландшафтні метрики. Одна окрема

Підсумки

метрика не дає належних результатів у розкритті закономірностей та особливостей ландшафтної структури для цілей збереження біорізноманіття, що пов'язано із їх дієвістю лише стосовно визначення біорізноманіття окремих груп біоти і у певному діапазоні масштабів. Тому для повної карти біорізноманіття території використано комплекс ландшафтних метрик.

Для оцінювання території з позицій створення нових заповідних територій важливим є належне врахування суспільної значущості території, насамперед наукової, історико-культурної та естетичної. У цьому контексті ваги набувають питання значущості (привабливості) ландшафтів для відпочинку, пов'язаного із отриманням певних вражень від перебування людини «на природі», — зокрема, зеленого туризму та екотуризму, планування прогулянкових маршрутів, а також відвідування об'єктів історико-культурної та природної спадщини; значущості ландшафтів для підтримки місцевої або регіональної ідентичності із малою батьківщиною.

Основними критеріями, за допомогою яких визначають естетичну значущість ландшафту, є критерії різноманіття ландшафтів, їх своєрідності та краси. Методика такого визначення полягає у виділенні просторів, що характеризують образ ландшафтів, та оцінюванні виділених просторів за критеріями різноманітності ландшафтів і їх своєрідності з коригуванням оціночних балів залежно від конкретних місцевих умов та з урахуванням чинників, які негативно впливають на сприйняття ландшафту.

При оцінюванні ландшафтів з позицій їхнього значення для науки, освіти та формування регіональної ідентичності враховують геологічні, геоморфологічні, гідрологічні, педологічні характеристики ландшафту, різноманіття флори і фауни й ландшафтного різноманіття у цілому. Ландшафти зі своїми особливостями є документом природо- і краєзнавства певної території і, тим самим, складають основу для формування регіональної ідентичності, що сприяє збереженню різноманіття навколошнього середовища і природної спадщини для прийдешніх поколінь у контексті збалансованого розвитку території.

Впровадження концепції екосистемних послуг (ЕП) є стратегічно важливим для розвитку та функціонування системи територій, що охороняються і в Україні, і у світі. Доцільними є обґрунтування загальної цінності різних видів послуг екосистем, а також розробка індикаторів для наукового оцінювання та коригування суспільного сприйняття. При створенні нових об'єктів ПЗФ використовують *регулювальні екологічні послуги*. Вони проявляються у регулюванні якості підземних і поверхневих вод, водного балансу території в цілому, призупиненні ерозійних процесів, забезпечені оптимального балансу міжвидових зв'язків, якості повітря та оптимізації мікроклімату. Для місцевого населення це, зокрема, означає споживання чистої води та повітря, відсутність підтоплень, збереження родючості ґрунтів, сприятливих умов ведення сільського господарства на прилеглих територіях. Стимулювальну роль для місцевого населення при створенні об'єктів ПЗФ, насамперед національних парків і біосферних резерватів, мають відіграти так звані *послуги з постачання* (забез-

Підсумки

печення), що демонструють «монетизовану» вигоду через окремі види економічної діяльності, зокрема, в показниках доходу від перебування відвідувачів (а опосередковано — і створенні робочих місць).

Об'єкти і території ПЗФ створюють на фоні конкретних геопросторових умов. Тому належне врахування просторового розвитку країни та регіону є невід'ємною складовою опрацювання методології оцінювання території для заповідання. Таке врахування має соціальні, економічні, екологічні, а також інституціональні виміри. У їхніх межах розкривається значуща з позиції створення заповідних територій інформація щодо розвитку соціальної сфери регіону, місця цінностей, пов'язаних із екосистемами, у житті місцевого населення, економічних пріоритетів території, розвитку інфраструктури, особливостей землекористування, наявності історико-культурної спадщини, стану навколошнього природного середовища тощо. У реалізації створення нових об'єктів ПЗФ значну роль відіграє також сформованість структур громадянського суспільства, рівень розвитку наукової та освітньої галузей, участь країни у міжнародній співпраці тощо.

Створення нових територій і об'єктів ПЗФ гальмується надмірною централізацією, браком екологічної свідомості «на місцях» та недостатньою професійною підготовкою розробників проектів заповідання. Істотні позитивні зрушенні у сфері заповідання можливі, зокрема, за таких умов: формування науково обґрутованого цілісного бачення заповідання, удосконалення системи територіального планування шляхом запровадження інструменту екологічно орієнтованого (ландшафтного) планування, удосконалення методичних зasad розробки проектів організації території, виділення функціональних зон, забезпечення механізмів реального узгодження інтересів усіх зацікавлених у використанні тієї чи іншої території сторін, запровадження європейських практик з медіації, поліпшення координації між різними управлінськими структурами та представниками науки і громадських організацій, удосконалення механізму залучення до процесу створення об'єктів заповідання фахівців з різних галузей науки, поліпшення якості обґрутувань та проектів організації території в цілому, вивчення та впровадження європейського досвіду створення ПЗФ та управління його територіями, залучення до процесу пізнання представників місцевих громад.

Створення мережі об'єктів і територій ПЗФ кожної з адміністративних областей — складний багаторівневий процес, що пов'язаний з рішеннями суб'єктів — від Президента України до адміністрацій обласних та районних рад, проте фундаментом цих рішень є ініціативи з боку науковців, освітян і громадськості. Для територій окремих адміністративних областей, що розташовані у межах різних природних зон України, обґрутовано пропозиції щодо створення мережі нових і розширення наявних заповідних територій різного рівня. Такі пропозиції створені на підставі оцінювання ландшафтного та біотичного різноманіття досліджуваної території, виявленні недоліків наявної мережі ПЗФ, які потребують усунення, зокрема щодо репрезентативності типових ландшафтів та екосистем. У стратегічному контексті відновлення Дон-

Підсумки

басу для Донецької та Луганської областей також розглянуто пропозиції щодо розвитку ПЗФ на непідконтрольній Україні території.

Аналіз стану і тенденцій розвитку тематичного картографування об'єктів ПЗФ у світі показав, що світові тренди у цьому аспекті такі: створення та включення окремих розділів і карт ПЗФ до комплексних національних і регіональних атласів; включення об'єктів ПЗФ до туристських та інших атласів різної тематики й призначення; створення спеціалізованих тематичних атласів та окремих карт.

На сьогодні повноцінного інформаційного ресурсу про об'єкти ПЗФ в Україні немає. Попередній досвід картографування зводився переважно до інвентаризаційного відображення окремих категорій об'єктів і територій ПЗФ або їх поєднань, при цьому інформація щодо багатьох з них є неточною, неповною та застарілою, дані значною мірою розрізnenі, фрагментарні й потребують систематизації. Для деяких об'єктів відсутні відомості про їх точне розташування, більшість територій ПЗФ взагалі не відображені у державному земельному кадастрі, тобто з позиції земельних відносин не існують.

Ландшафтознавча складова дослідження полягала в ГІС-аналізі ландшафтів природних зон з метою визначення потенційних для заповідання територій. Оцінювання ландшафтів здійснено на основі врахування принципів та методичних підходів до ландшафтного планування, зокрема на підставі спряженого аналізу результатів оцінювання значущості ландшафтів та їхньої чутливості до різних впливів. Аналіз ландшафтів був спрямований на визначення значущих для заповідання ареалів (ступінь відповідності природному стану, ступінь ландшафтного різноманіття) та ареалів, чутливих до антропогенних впливів, у зв'язку із можливістю переведення таких ареалів до категорії природоохоронних (ступінь фрагментованості та антропогенної трансформації ландшафтів). До перспективних територій ПЗФ віднесено території з високим ступенем ландшафтного різноманіття та ландшафти, стан яких є природним або наближений до нього. Як результат — укладено схему мережі потенційних для заповідання територій різних природних зон, на якій відображені, крім запропонованих у межах окремих адміністративних областей територій та об'єктів, зони пріоритетного заповідання (віднесено території із дуже високим ступенем ландшафтного різноманіття; ландшафти у стані, наближенному до природного, або слабо змінені) та зони перспективного заповідання (віднесено території з високим ступенем ландшафтного різноманіття).

Складність процесу оцінювання територій для заповідання природних зон України, часові та фінансові обмеження звичайно вплинули на детальність викладу матеріалу по різних областях. Разом з тим результати дослідження узагальнено у зведеному табличному матеріалі.

Природна зона Степу — найбільша природна зона України, що займає близько 40 % її території. Закономірності та особливості просторової диференціації природних ландшафтів регіону відображає схема фізико-географічного районування. Відповідно до особливостей прояву зональних та азональних чинників ландшафтотворення, характеру структури природних ландшафтів,

Підсумки

у межах Степу виділяють три підзони — північно-, середньо- та південностепову (сухостепову), до складу яких входять 7 фізико-географічних країв, у межах яких існують 22 фізико-географічні області. Наявне різноманіття природних ландшафтів, типових та унікальних, у межах фізико-географічних виділів районування є однією з основ створення мережі перспективних об'єктів ПЗФ.

Степова зона порівняно з іншими природними регіонами України характеризується найменшим показником заповідності станом на 2017 р. — 2,6 %. Спостерігається регіональна неоднорідність цього показника за різними виділами фізико-географічного районування. На рівні фізико-географічних країв частка площи ПЗФ коливається від 1 до майже 8 %. В усіх краях, крім Причорноморсько-Приазовського, ця частка менша, ніж у середньому по Україні (6,3 %). Лише частка Задонецько-Донського краю більша за 4 %. Розподіл частки площи ПЗФ у межах фізико-географічних областей має більший діапазон, але загальна закономірність зберігається — в усіх областях, крім чотирьох приморських, ця частка площи ПЗФ менша за середню по Україні. У Нижньодніпровській терасово-дельтовій області Причорноморсько-Приазовського південностепового краю цей показник досягає 13 %, ще в двох областях — 8 %.

Природна зона лісостепу — друга за площею після степової природної зони України і займає близько третини її території. Характерною особливістю цієї природної зони є закономірне поєднання трьох різних зональних типів ландшафтів, що розвинулися в однакових кліматичних умовах, — широколистівих, власне лісостепових та лучно-степових, які нині переважно розорані й трансформовані в агроландшафти. Закономірності та особливості просторової диференціації природних ландшафтів цього регіону відображає схема фізико-географічного районування. Відповідно до особливостей прояву зональних та азональних чинників ландшафтоутворення, характеру структури природних ландшафтів у межах лісостепу виділяють 3 фізико-географічні краї, у межах яких існують 14 фізико-географічних областей. Наявне різноманіття природних ландшафтів, типових та унікальних, у межах фізико-географічних виділів районування є однією з основ створення мережі перспективних об'єктів ПЗФ.

Лісостепова зона, як і степова, порівняно з іншими природними регіонами України характеризується вкрай низьким показником заповідності станом на 2017 р. — 2,8 %. Спостерігається регіональна неоднорідність цього показника за різними виділами фізико-географічного районування. У цілому на правобережній частині Лісостепу у межах Подільсько-Придніпровського фізико-географічного краю рівень заповідності значно менший (1,35 %), ніж на лівобережній, — Лівобережнодніпровський і Східноукраїнський краї характеризуються показниками відповідно 4,4 та 3,9 %.

Природна зона широколистих лісів у межах України представлена одним фізико-географічним краєм — Західноукраїнським. Основним зональним типом ландшафтів цієї території є широколистолісовий. На підвищених по-

Підсумки

верхнях тут значною мірою збереглися ліси. Ландшафти мішанолісового типу поширені переважно у межах Малого Полісся та Стрийсько-Савранського межиріччя. За особливостями ландшафтної структури території у межах краю виділяють 6 фізико-географічних областей. На відміну від по-передніх ландшафтних зон, про які йшла мова, зона широколистих лісів характеризується значно більшим, хоч все одно і недостатнім, рівнем заповідності — понад 10 %.

Природна зона хвойно-широколистих лісів, як і зона широколистих лісів, у межах нашої держави представлена одним фізико-географічним краєм — Поліським. Це унікальна територія, що характеризується складною та строкатою структурою ландшафтів, поєднані різні за генезисом ландшафти, зокрема, давньоалювіальні, алювіально-зандрові, моренно-зандрові та моренні. Для цієї території характерна значно більша, порівняно з іншими природними зонами, частка заболочених територій. Природна зона дещо поступається показником заповідності попередній зоні — понад 8 %, проте перевищує середній по Україні показник.

Роботи виконано за Цільовою комплексною міждисциплінарною програмою наукових досліджень НАН України з розробки наукових зasad раціонального використання природно-ресурсного потенціалу та сталого розвитку.

Автори монографії розуміють можливу дискусійність як окремих викладених методологічних положень, так і конкретних практичних пропозицій. Супільству потрібно рухатися, розвиватися на принципах сталого розвитку з урахуванням цілей сталого розвитку України до 2030 р., в основі яких має бути збалансованість економічної, соціальної та екологічної складових розвитку.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

До розділу 1

1. Алексеева Л.В., Нухимовская Ю.Д., Реймерс Н.В. Особо охраняемые природные территории: реальность, проблемы и перспективы. *Природа*. 1983. № 8. С. 34—43.
2. Борейко В.Е. История заповедного дела в Украине. Киев: Киев. эколого-культурный центр, 1995. 183 с.
3. Докучаев В.В. Наши степи прежде и теперь. Москва: Сельхозгиз, 1936. 117 с.
4. Котов М.И. Новые заповедники на Украине. *Природа*. 1937. № 8. С. 45—46.
5. Красницкий А.М. Проблемы заповедного дела. Москва: Лесн. пром-сть, 1983. 191 с.
6. Лавренко Є. Охорона природи на Україні. *Вісник природознавства*. 1928. № 3—4. С. 164—179.
7. Петрович О.З., Іваненко Є.І., Драпалюк А.М. Аналіз структури та територіальної презентативності природно-заповідного фонду України. *Інвентаризація біорізноманіття в межах природно-заповідного фонду*: зб. наук. праць ДНБС. Київ, 2013. Т. 135. С. 6—7.
8. Площа заповідників України стала більше на 80 тисяч гектарів: указ. Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/267981-plosa-zapovidnikiv-ukraini-stala-bilse-na-80-tisac-hektariv-ukaz.html>
9. Розвиток природоохоронних ідей у період діяльності українських національних урядів. *Архіви України*. 2006. № 1—6. С. 217—229.
10. Території та об'єкти ПЗФ України. Режим доступу: <http://pzf.menr.gov.ua/pzf-ukraini/teritorii-ta-ob'ekti-pzf-ukraini.html>
11. Шеляг-Сосонко Ю.Р., Гродзинский М.Д., Романенко В.Д. Концепция, методы и критерии создания экосети Украины. Киев: Фитосоциоцентр, 2004. 144 с.
12. Шлапаков П.И. О некоторых проблемах развития заповедного дела на Украине. Конференция «Підсумки 70-річної діяльності Канівського заповідника та перспективи розвитку заповідної справи в Україні»: матеріали. Канів, 1993. С. 185—186.
13. Aichi Biodiversity Targets. 2010. Режим доступу: <https://www.cbd.int/sp/targets/>
14. Conwerts H. Die gefährdung der Naturdenkmaler und Vorschlage zu ihrer Erhaltung. Berlin: Borntraeger, 1904. xii + 207 S.

До розділу 2

1. Гречко Т.К., Лісовський С.А., Романюк С.А., Руденко Л.Г. Публічне управління в забезпеченні сталого (збалансованого) розвитку: [навч. посіб.]. Київ, 2015. 264 с.
2. Стан виконання в Україні положень «Порядку денного на ХХІ століття» (2002—2012). Київ: Академперіодика, 2014. 359 с.
3. Руденко Л.Г. SWOT-аналіз і аналіз прогалин (GAP-аналіз) політик, програм, планів і законодавчих актів у сфері суспільного добробуту (соціального захисту) і підготовка рекомендацій щодо їх удосконалення відповідно до положень Конвенції Ріо. Херсон: ФОП Грінь Д.С., 2016. 124 с.

До розділу 3

1. Атлас природных условий и естественных ресурсов Украинской ССР. Москва: ГУГК, 1978. 183 с.
2. Берг Л.С. Географические зоны Советского Союза. Москва: ОГИЗ, 1947. 397 с.
3. Гродзинський М.Д. Ландшафтна екологія: [підручник]. Київ: Знання, 2014. 550 с.

Список літератури

4. Естественно-историческое районирование СССР. Москва; Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1947. 373 с.
5. Комплексний атлас України. Київ: ДНВП «Картографія», 2005. 96 с.
6. Маринич А.М. Природа Української ССР. Ландшафти и физико-географическое районирование. Київ: Наукова думка, 1985. 224 с.
7. Маринич О.М. Удосконалена схема фізико-географічного районування України. *Український географічний журнал*. 2003. № 1. С. 16–21.
8. Маринич О.М., Шищенко П.Г. Фізична географія України: [підручник]. Київ: Знання, 2005. 511 с.
9. Національний атлас України. Київ: ДНВП «Картографія», 2007. 440 с.
10. Свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір № 55151. Державна служба інтелектуальної власності України. Дата реєстрації 04.06.2014. Сорокіна Л.Ю. Єдина класифікація природних і антропогенно змінених ландшафтних комплексів та структура легенди середньомасштабної ландшафтної карти України. Київ, 2014. 84 с.
11. Танфільев Г.И. Географические работы. Москва: Гос. изд-во геогр. лит., 1953. 676 с.
12. Физико-географическое районирование Украинской ССР. Киев: Изд-во Киев. ун-та им. Т.Г. Шевченко, 1968. 683 с.
13. Шищенко П.Г. Прикладная физическая география. Киев: Выща шк. Гл. изд-во, 1988. 192 с.
14. Terrestrial protected areas (% of total land area). 2010. Режим доступу: <http://data.worldbank.org/indicator/ER.LND.PTLD.ZS?page=1>.

До розділу 4

1. Бистряков І.К., Клиновий Д.В. Системне визначення економічної оцінки природного багатства України. *Вісник НАН України*. 2015. № 8. С. 49–57.
2. Біотопи Гірського Криму. Київ: ТОВ НВП «Інтерсервіс», 2016. 292 с.
3. Бобилев С.Н., Захаров В.М. Экосистемные услуги и экономика. Москва: ООО «Типография ЛЕВКО», 2009. 72 с.
4. Борейко В.Е. История заповедного дела в Украине. Киев: Киев. экол.-культур. центр, 1995. 183 с.
5. Бортник С., Палієнко Е., Погорільчук Н., Ковтонюк О. Яружна система Канівського регіону. *Фізична географія та геоморфологія*. 2010. С. 155–164.
6. Винокуров Д.С. Синдинамічна концепція збереження біорізноманіття на прикладі степової зони України. I (XII) Міжнародна наукова конференція молодих учених «Наукові основи збереження біотичної різноманітності»: матеріали. Львів, 2015. С. 22–24.
7. Голубцов О.Г., Чехній В.М., Фаріон Ю.М. Геоінформаційне картографування та аналіз сучасних ландшафтів для цілей заповідання (на прикладі степової зони України). *Український географічний журнал*. 2018. № 2. С. 61–71.
8. Голубцов О.Г., Чорний М.Г. Україна. Канівський біосферний резерват. Проект. Нові підходи до проектування природоохоронних територій на основі ландшафтного планування. Київ: Ін-т географії НАН України, 2014. 24 с.
9. Гриневецький В.Т. До обґрунтування основних понять і методології досліджень ландшафтного різноманіття в Україні. *Український географічний журнал*. 2000. № 2. С. 8–13.
10. Гриневецький В.Т. Природоохоронне ландшафтознавство: наукові засади, потреби і передумови розвитку в Україні. *Український географічний журнал*. 2004. № 3. С. 44–50.
11. Гродзинська О.Ю. Конструктивно-географічний аналіз сприйняття ландшафтів і регіонів України: автореф. дис. ... канд. геогр. наук: спец. 11.00.11. Київ, 2009. 22 с.
12. Гродзинський М.Д. Ландшафтна екологія: [підручник]. Київ: Знання, 2014. 550 с.
13. Гродзинський М.Д., Савицька О.В. Естетика ландшафтів: [навч. посіб.]. Київ, 2005. 270 с.
14. Давыдчук В.С., Сорокина Л.Ю., Фоменко Ю.Я. Антропогенные изменения ландшафтов и современная растительность зоны Чернобыльской АЭС. Карта м-ба 1:100 000. Киев, 1992.

Список літератури

15. Директива Європейського Союзу 92/43. ЄС про збереження природних оселищ та видів природної фауни і флори (1992). Оселищна концепція збереження біорізноманіття: базові документи Європейського Союзу. Львів: ЗУКЦ, 2012. С. 27—95.
16. Дідух Я.П., Фішайло Т.В., Коротченко І.А. та ін. Біотопи лісової та лісостепової зон України. Київ: ТОВ «Макрос», 2011. 288 с.
17. Дідух Я.П. Оцінка стійкості та ризиків втрати екосистем. *Наукові записки НаУКМА. Біологія та екологія*. 2014. Т. 158. С. 54—60.
18. Дідух Я.П. «Червона книга України. Рослинний світ». Післямова. *Український ботанічний журнал*. 2010. Т. 67, № 4. С. 481—503.
19. Дідух Я.П. Біотоп як система: структура, динаміка, екосистемні послуги. *Український ботанічний журнал*. 2018. Т. 75, № 5. С. 405—420.
20. Дідух Я.П. Основні наукові принципи та критерії формування і оцінки заповідних об'єктів. *Наукові записки НаУКМА. Біологія та екологія*. 2015. С. 29—34.
21. Дідух Я.П. Синергетичні підходи до оцінки структури, розвитку і стійкості біотопів та проблеми прогнозування їх змін. *Вісник НАН України*. 2014. № 2. С. 29—38.
22. Дідух Я.П., Шеляг-Сосонко Ю.Р. Геоботанічне районування України та суміжних територій. *Український ботанічний журнал*. 2003. Т. 60, № 1. С. 6—17.
23. Домаранський А.О. Ландшафтне різноманіття: сутність, значення, метризація, збереження: монографія. Кіровоград: ТОВ «ІМЕКС-ЛТД», 2006. 146 с.
24. Дубина Д.В., Вакаренко Л.П., Устименко П.М., Дворецький Т.В. Созофіти степової зони України та їх представленість у проектованій екомережі. *Чорноморський ботанічний журнал*. 2014. Т. 10, № 3. С. 340—351.
25. Зелена книга України. Київ, 2009. 448 с.
26. Иванов А.Н., Чижова В.П. Охраняемые природные территории. Москва: Изд-во Моск. гос. ун-та, 2003. 119 с.
27. Исащенко А.Г. Оптимизация природной среды. Географический аспект. Москва: Мысль, 1980. 264 с.
28. Каморна О.М. Теоретико-методичні підходи до оцінювання екосистемних послуг у лісовому господарстві. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2016. Вип. 26.6. С. 32—38.
29. Кіш Р.Я., Проць Б.Г., Кагало О.О. та ін. Принципи созологічної категоризації різитетних типів оселищ. Матеріали робочого семінару «Біотопи (оселища) України: наукові засади їх дослідження та практичні результати інвентаризації». Київ; Львів: [б. в.], 2012. С. 151—157.
30. Клименко В.Г., Олійник А.В. Оцінка та аналіз ефективності природоохоронної мережі Харківської області графоаналітичним методом. *Проблеми безперервної географічної освіти і картографії*. 2014. Вип. 19. С. 36—41.
31. Кучма Т.Л. Індикація ландшафтного різноманіття за даними дистанційного зондування Землі: дис. ... канд. с.-г. наук: спец. 03.00.16. Київ. 2015. 175 с.
32. Руденко Л.Г., Маруняк Є.О., Голубцов О.Г. та ін. Ландшафтне планування в Україні. Київ: Реферат, 2014. 144 с.
33. Машков А.Д. Проблеми теорії держави і права. Основи: [курс лекцій]. Київ: Четверта хвиля, 2008. 464 с.
34. Мельник Л.Г. Екологічна економіка: [підручник]. 2-ге вид., випр. і доп. Суми: Університетська книга, 2003. 348 с.
35. Микитюк О. ІВА території України: території, важливі для збереження видового різноманіття та кількісного багатства птахів. Київ: СофтАРТ, 1999. 324 с., іл.
36. Мильков Ф.Н. Общее землеведение. Москва: Высшая школа, 1990. 335 с.
37. Наместнік В.В. Функціонування громадських екологічних організацій: зарубіжний досвід для України. *Актуальні проблеми державного управління*: зб. наук. праць. Харків: Magistr, 2013. Т. 1 (43). С. 363.
38. Національний каталог біотопів України. Київ: ФОП Клименко Ю.Я., 2018. 442 с.
39. Оселищна концепція збереження біорізноманіття: базові документи Європейського Союзу. Львів: ЗУКЦ, 2012. 278 с.
40. Пащенко В.М. Дослідження ландшафтного різноманіття як інваріантності та варіантності. *Український географічний журнал*. 2000. № 2. С. 3—8.

Список літератури

41. Пузаченко Ю.Г. Заповедники России — гарант сохранения самовосстановительно-го потенциала страны. Концептуальные положения. *Заповедное дело: научно-методические записки*. 1996. Вып. 1. С. 8—22.
42. Пустовіт Ю.Ю. Визначення поняття «принципи» у фінансовому праві. *Науковий вісник Національного університету ДПС України (економіка, право)*. 2013. Вип. 61, № 2. С. 88—94.
43. Рамковий ландшафтний план Канівського району Черкаської області, 2013. Режим доступу: <https://www.arcgis.com/apps/MapSeries/index.html?appid=8a106cc3b4a54be28342fa4b4c7e948e>
44. Руденко Л.Г., Маруняк Е.О. Ландшафтне планування і його роль у вирішенні завдань сталої просторового розвитку України. *Український географічний журнал*. 2012. № 1. С. 2—8.
45. Словник іншомовних слів: за ред. О.С. Мельничука. Київ: Гол. ред. Укр. рад. енцикл. 1977. 776 с.
46. Сорокіна Л.Ю. Антропогенні зміни ландшафтів Чорнобильської зони та радіонуклідне забруднення фітокомпонента: автореф. дис. ... канд. геогр. наук: спец. 11.00.01. Київ, 1997. 15 с.
47. Сорокіна Л.Ю., Голубцов О.Г., Чехній В.М., Батова Н.І. Методологія і методика середньомасштабного геоінформаційного картографування ландшафтів. *Український географічний журнал*. 2017. № 3. С. 10—20.
48. Стойко С.М., Мілкіна Л.І., Ященко та ін. Раритетні фітоценози західних регіонів України (Регіональна «Зелена книга»). Львів: Поллі, 1998. 190 с.
49. Тишков А.А. Биосферные функции природных экосистем России. Москва: Наука, 2005. 395 с.
50. Фіторізноманіття заповідників і національних природних парків України. Ч. 1. Біосферні заповідники. Природні заповідники. Київ: Фітосоціоцентр, 2012а. 406 с.
51. Фіторізноманіття заповідників і національних природних парків України. Ч. 2. Національні природні заповідники. Київ: Фітосоціоцентр, 2012б. 580 с.
52. Червона книга України. Рослинний світ. Київ: Глобалконсалтинг, 2009. 900 с.
53. Червона книга України. Тваринний світ. Київ: Глобалконсалтинг, 2009. 600 с.
54. Чмищенко Д.І., Свідзінська Д.В. Аналіз ландшафтного різноманіття: кількісний підхід. *Геополітика и екогеодинамика регіонов*. 2014. № 10. С. 245—249.
55. Шеляг-Сосонко Ю.Р., Гродзинский М.Д., Романенко В.Д. Концепция, методы и критерии создания экосети Украины. Киев: Фитосоціоцентр, 2004. 144 с.
56. Шищенко П.Г. Принципы и методы ландшафтного анализа в региональном проектировании: монография. Киев: Фитосоціоцентр, 1999. 284 с.
57. Шищенко П.Г., Романчук С.П., Щур Ю.П. Ландшафтна структура Черкаської області. *Вісник Київського університету. Географія*. 1988. Вип. 30. С. 3—9.
58. Aichi Biodiversity Targets. 2010. Режим доступу: <https://www.cbd.int/sp/targets/>
59. Anderson M., Comer P., Grossman D. et al. Guidelines for Representing Ecological Communities in Ecoregional Conservation Plans. The Nature Conservancy. Arlington: VA, 1999. 74 p.
60. Ashworth J., Aish A., Stoker B. Marine conservation zone project: [ecological network guidance]. Natural England and Joint nature Conservation Committee, 2010. 142 p.
61. Australian Soil Resource Information System. Режим доступу: <http://www.asris.csiro.au/methods.html>
62. Axel A., Ermer K., Mohrmann R. Landschaftsplanung in der Praxis. Stuttgart: Ulmer, 2002. 416 S.
63. Bartalev S. Global land cover mapping: conceptual and historical background: GLC 2000. Режим доступу: http://www.peer.eu/fileadmin/user_upload/opportunities/metier/course3/c3_global_landcover_mapping_concept.pdf
64. Bender D.J., Tischendorf L., Fahrig L. Using patch isolation metrics to predict animal movement in binary landscape. *Landscape Ecology*. 2003. N 18. P. 17—39.
65. Bennett A.F. Linkages in the landscape: the role of corridors and connectivity in wildlife conservation. *Gland and Cambridge*. 2003. xiv + 254 p.
66. Vreugdenhil D., Terborgh J., Cleef A.M. et al. Comprehensive protected areas system composition and monitoring. Shepherdstown, 2003. 106 p.

Список літератури

67. Costanza R., D'Aarge R., De Groot R. The value of the world's ecosystem services and natural capital. *Nature*. 1997. Vol. 387. P. 253—260.
68. Deguignet M., Juffe-Bignoli D., Harrison J. et al. United Nations List of Protected Areas. Cambridge: UNEP-WCMC, 2014. 30 p.
69. Didukh Ya.P., Chusova O.O., Olshevskaya I.A., Polishchuk Yu.V. River valleys as the object of ecological and geobotanical research. *Український ботанічний журнал*. 2015. Т. 72, № 5. С. 415—430.
70. Evelyn Uuemaa, Ülo Mander, Riho Marja. Trends in the use of landscape spatial metrics as landscape indicators: a review. *Ecological Indicators*. 2013. Vol. 28. P. 100—106. Режим доступу: <http://www.livingreviews.org/lrlr-2011-3>
71. Fragstats 4.2 help. Режим доступу: http://www.umass.edu/landeco/research/fragstats/documents/fragstats_documents.html
72. Grodzynskyi M.D. Dimensions and indexes of the landscape diversity. *Journal of Education, Health and Sport*. 2015. Vol. 5(5). P. 283—291.
73. Groves C. Drafting a Conservation Blueprint — a Practitioner's Guide to planning for biodiversity. Washington DC: Island Press, 2003. 459 p.
74. Heiland S. Landschaftsplanung. Planen. Bauen. Umwelt. *Ein Handbuch*. Wiesbaden, 2010. P. 294—300.
75. Jessel B., Tobias K. Ökologisch orientierte Planung. Eine Einführung in Theorien, Daten und Methoden. Stuttgart: Verlag Eugen Ulmer, 2002. 470 s.
76. Keun-Ho Kim, Stephan Pauleit. Landscape metrics to assess the ecological conditions of city regions: Application to Kwangju City, South Korea. *International Journal of Sustainable Development & World Ecology*. 2005. N 12. P. 227—244.
77. Christina von Haaren. Landschaftsplanung. Stuttgart: UTB, Ulmer, 2004. 527 S.
78. Christina von Haaren (Hrsg.), Beitr. von Claus Bittner. Landschaftsplanung. Stuttgart: UTB, Ulmer, 2004. 527 S.
79. McRae B.H. Isolation by resistance. *Ecology*. 2006. N 60 (8). P. 1551—1561.
80. Millennium Ecosystem Assessment (MEA). Ecosystems and Human Well-being. Washington DC: Synthesis Report. Island Press, 2005. Режим доступу: <http://www.maweb.org/documents/document.791.aspx.pdf>
81. Minor E.S., Urban D.L. Graph-Theory Framework for Evaluating Landscape. *Conservation Biology*. 2008. N 22 (2). P. 297—307.
82. Schindler S., von Wehrden H., Poirazidis K. Multiscale performance of landscape metrics as indicators of species richness of plants, insects and vertebrates. *Ecological Indicators*. 2013. Vol. 31. P. 41—48.
83. Murray G. Geodiversity valuing and conserving abiotic nature. John Wiley & Sons Ltd, 2004. 434 p.
84. Olson D., Dinerstein E. The Global 200: priority ecoregions for global conservation. *Annals of the Missouri Botanical Garden*. 2002. Vol. 89. P. 199—224.
85. Olson D.M., Dinerstein E., Wikramanayake E.D. et al. Terrestrial ecoregions of the world: a new map of life on Earth. *BioScience*. 2001. Vol. 51, N 11. P. 933—938.
86. Pulliam H.R. Sources, sinks, and population regulation. *The American Naturalist*. 1988. Vol. 132, N 5. P. 652—661.
87. Riedel W., Lange H. (Hrsg.). Landschaftsplanung. Heidelberg: Spektrum Akad. Verl., 2002. 364 S.
88. Rowe J.S., Barnes B.V. Geo-ecosystems and bio-ecosystems. *Bulletin of the Ecological Society of America*. 1994. Vol. 75. P. 40—41.
89. Rudenko L., Maruniak E., Lisovskiy S. et al. The Landscape Plans System as a Tool for Sustainable Development in Ukraine. Landscape Analysis and Planning. Switzerland, 2015. P. 217—244.
90. Sayre R., Dangermond J., Frye R.C. et al. A New Map of Global Ecological Land Units — An Ecophysiological Stratification Approach. Washington, DC: Association of American Geographers, 2014. 46 p.
91. Schmidt C., Meyer H.-H., Schottke M., Zeigerer A. Kulturlandschaft Thüringen. Arbeitshilfe für die Planungspraxis. Bd. 1: Quellen und Methoden zur Erfassung der Kulturlandschaft. Erfurt, 2006. 146 S.

Список літератури

92. Schmidt C., Hage G., Galandi R. et al. Kulturlandschaf gestalten — Arbeitsmaterial Kulturlandschaft. Naturschutz und Biologische Vielfalt. *Bundesamt für Naturschutz*. 2010. Ht 103.
93. Sutherland G.D., Harestad A.S., Price K., Lertzman K.P. Scaling of natal dispersal distances in terrestrial birds and mammals. *Conservation Ecology* [online]. 2000. N 4(1). Режим доступу: <http://www.consecol.org/vol4/iss1/art16>.
94. The Economics of Ecosystems and Biodiversity (TEEB). Ecological and Economic Foundations. London: Earthscan, 2010. 422 p.
95. The theory of island biogeography revisited. Princeton: Princeton University Press, 2010. 496 p.
96. Rudenko L., Marunyak E., Lisovskyi S. The Landscape Plans System as a Tool for Sustainable Development in Ukraine. *Landscape Analysis and Planning*. Springer International Publishing Switzerland. 2015. P. 217—244.
97. Turner M.G., Gardner R.H. Landscape Ecology in Theory and Practice. 2nd ed. Springer, 2015. 482 p.
98. Udvardy M.D.F. A classification of the biogeographical provinces of the world. Morges: IUCN, 1975. 49 p.
99. Vreugdenhil D., Terborgh J., Cleef A.M. et al. Comprehensive Protected Areas System Composition and Monitoring. Shepherdstown: World Institute for conservation and environment, 2003. 106 p.
100. Walker D.A. The CAVM integrated terrain unit mapping approach as developed for northern Alaska. Presented at the 2nd International CBVM Workshop, Helsinki, Finland, 12—14 May 2010. Режим доступу: http://caff.arcticportal.org/images/stories/WalkerCBVM_HelsinkiTalk_100314.1.pdf
101. Walz U. Landscape Structure, Landscape Metrics and Biodiversity. Режим доступу: <https://pdfs.semanticscholar.org/6655/2e1c8b58cbc477e73b04d51b322643f28de0.pdf>
102. Williams J.C., ReVelle C.S., Levin S.A. Spatial attributes and reserve design models: a review. *Environmental Modeling and Assessment*. 2005. N 10. P. 163—181.
103. World Ecological Land Units Map 2015 / USGS, Esri, Metzger et al. 2012, ESA, GEO. Режим доступу: <https://www.arcgis.com/home/item.html?id=77bbcb86d5eb48a8adb084d499c1f7ef>
104. Zeller K.A., McGarigal K., Whiteley A.R. Estimating landscape resistance to movement: a review. *Landscape Ecology*. 2012. N 27. P. 777—797.

До розділу 5

1. Демерс Майкл Н. Географические Информационные Системы. Основы: [пер. с англ.]. Москва: Дата +, 1999. 508 с.
2. Кучма Т.Л. Індикація ландшафтного різноманіття за даними дистанційного зондування Землі: автореф. дис. ... канд. с.-т. наук: спец. 03.00.16. Київ, 2015. 175 с.
3. Маринич О.М., Пащенко В.М., Петренко О.М., Шищенко П.Г. Національний атлас України: Ландшафти. Карта. Масштаб 1 : 250 000. Київ: ДНВП «Картографія», 2007. С. 222—224.
4. Маринич О.М., Пархоменко Г.О., Петренко О.М., Шищенко П.Г. Удосконалена схема фізико-географічного районування України. *Український географічний журнал*. 2003. № 1. С. 16—21.
5. Маринич О.М., Шищенко П.Г. Фізична географія України: [підручник]. Київ: Знання, 2005. 511 с.
6. Національний атлас України. Київ: ДНВП «Картографія», 2007. 435 с.: іл., карти.
7. Маринич А.М., Пащенко В.М., Шищенко П.Г. и др. Природа УССР: Ландшафты и физико-географическое районирование. Киев: Наукова думка, 1985. 222 с.
8. Попов В.П., Маринич А.М., Ланько А.И. (ред.). Физико-географическое районирование Украинской ССР. Киев: Изд-во Киев. ун-та, 1968. 683 с.
9. Шищенко П.Г. Прикладная физическая география. Киев: Вища школа. Гол. изд-во, 1988. 192 с.; 19 табл., 18 ил.

Список літератури

10. Шищенко П.Г. Принципы и методы ландшафтного анализа в региональном проектировании: монография. Киев: Фитосоциоцентр, 1999. 284 с.
11. Bartalev S. Global land cover mapping: conceptual and historical background: GLC 2000. Режим доступу: http://www.peer.eu/fileadmin/user_upload/opportunities/metier/course3/c3_global_landcover_mapping_concept.pdf
12. Beaudry F. What is habitat fragmentation? *ThoughtCo*. 2020. Feb. 11. [thoughtco.com/landscape-or-habitat-fragmentation-1203617](https://www.thoughtco.com/landscape-or-habitat-fragmentation-1203617)
13. Bennett A., Saunders D. Habitat Fragmentation and Landscape Change, 2011. 10.1093/acprof:oso/9780199554232.003.0006.
14. Bill R., Fritsch D. Grundlagen der Geo-Informationssysteme. 2 Auflage: Bd. 1. Heidelberg: Wichmann Verlag, 1994.
15. Burrough P., McDonnell A., Rachael A., Lloyd Christopher D. Principles of Geographical Information Systems. Oxford: Oxford University Press, 2015.
16. Die Nationale Strategie zur biologischen Vielfalt: Indikator «Landschaftszerschneidung». Bundesministerium für Umwelt, Naturschutz, Bau und Reaktorsicherheit (BMUB). <https://biologischevielfalt.bfn.de/nationale-strategie/indikatoren-und-berichterstattung/indikatorenbericht-2014/indikatoren/landschaftszerschneidung.html>
17. ESA Climate Change Initiative. About the CCI LC Project. Режим доступу: <https://www.esa-landcover-cci.org/?q=node/1>
18. European Soil Data Centre (ESDAC), esdac.jrc.ec.europa.eu, European Commission, Joint Research Centre
19. Hammond H.E. Small-scale continental landform maps. *Annals of the Association of American Geographers*. 1954. Vol. 44, No 1. P. 33—42.
20. Hartmann Jens, Moosdorf Nils. Global Lithological Map Database v1.0 (gridded to 0.5° spatial resolution). 2012. DOI:10.1594/PANGAEA.788537
21. Hartmann Jens, Moosdorf Nils. The new global lithological map database GLiM: A representation of rock properties at the Earth surface. *Geochemistry, Geophysics, Geosystems*. 2012. Vol. 13, Q12004. DOI:10.1029/2012GC004370
22. Hartmann Jörg, Moosdorf Nils. Global Lithological Map Database v1.0 (gridded to 0.5° spatial resolution). 2012. DOI:10.1594/PANGAEA.788537
23. Jaeger Jochen, Bowman Jeff, Brennan Julie, Fahrig Lenore et al. Predicting when animal populations are at risk from roads: an interactive model of road avoidance behavior. *Ecological Modelling*. 2005. Vol. 185. P. 329—348. 10.1016/j.ecolmodel.2004.12.015.
24. Land Cover CCI. Product user guide. Version 2.0 / URL : http://maps.elie.ucl.ac.be/CCI/viewer/download/ESACCI-LC-Ph2-PUGv2_2.0.pdf
25. Land Cover Classification System (LCCS): Classification Concepts and User Manual. Di Gregorio A., Jansen L.J.M. Environment and Natural Resources Service, GCP/RAF/287/ITA Africover — East Africa Project and Soil Resources, Management and Conservation Service. Rome: FAO, 2000. 179 p.
26. Lang S., Blaschke T. Landschaftsanalyse mit GIS. UTB-Reihe. Stuttgart: Eugen-Ulmer-Verlag, 2007.
27. Marc J. Metzger, Robert G.H. Bunche, Rob H.G. Jongman et al. A high-resolution bio-climate map of the world: a unifying framework for global biodiversity research and monitoring. *Global Ecology and Biogeography*. 2012. https://www.earthobservations.org/documents/cop/bi_geobon/outreach/201211_Metzger_
28. Sayre R., Dangermond J., Frye C. et al. A New Map of Global Ecological Land Units — an Ecophysiological Stratification Approach. Washington, DC, 2014. 46 p.
29. Turner Monica G., Gardner Robert H. Landscape Ecology in Theory and Practice. 2nd ed. Springer, 2015. 482 p.
30. World Ecological Facets Landform Classes, ESRI. Режим доступу: https://landscape7.arcgis.com/arcgis/rest/services/World_Landforms_Improved_Hammond_Method/ImageServer
31. World Ecological Land Units Map 2015 / USGS, Esri, Metzger et al., 2012, ESA, GEO / Режим доступу: <https://www.arcgis.com/home/item.html?id=77bbcb86d5eb48a8adb084d499c1f7ef>

Список літератури

32. World Reference Base for Soil Resources 2014. International soil classification system for naming soils and creating legends for soil maps. *World Soil Resources Reports*. 2015. N 106. 203 p.

До розділу 6

1. Бейдик О.О. Рекреаційні ресурси України. Київ, 2009. 400 с.
2. Доповідь чл.-кор. НАН України І.А. Акімова «Заповідники НАН України у ХХІ столітті». Наукова рада з проблем заповідної справи і діяльності заповідників. Режим доступу: http://www.izan.kiev.ua/reserver/d_akimov.htm
3. Замки і палаци Тернопілля: Історико-архітектурні пам'ятки замкового мистецтва: Терноп. обл. путівник. Тернопіль: Наш світ, 2003. 33 с.
4. Кот С.І., Денисенко Г.Г., Івакін Г.Ю. та ін. Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України». Київ: Ін-т історії України, 2015. 486 с.
5. Регіональні стратегії розвитку Міністерства розвитку громад та територій України. Офіційний сайт. Режим доступу: <http://www.minregion.gov.ua/napryamki-diyalnosti/regional-dev/derzhavna-rehional-na-polityka/strategichne-planuvannya-regionalnogo-rozvitku/regionalni-strategiyi-rozvitu/>
6. Lattimore O. The Geographical Factor in Mongol History. Studies in Frontier History: Collected Papers 1928—1958. London: Oxford University Press, 1962. P. 241—258.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА (Л.Г. Руденко, В.М. Чехній)	3
Р О З Д І Л 1. РОЗВИТОК ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ	7
1.1. Світовий досвід створення заповідних природоохоронних територій та об'єктів (В.А. Костюшин, Є.І. Іваненко, Д.С. Винокуров)	7
1.2. Заповідна справа в Україні (О.В. Василюк, Л.П. Вакаренко, В.М. Тимар)	12
Р О З Д І Л 2. ПРАВОВІ ЗАСАДИ СТВОРЕННЯ МЕРЕЖІ ЗАПОВІДНИХ ТЕРИТОРІЙ В УКРАЇНІ	17
2.1. Національне законодавство щодо механізмів збереження біотичного та ландшафтного різноманіття (Л.Г. Руденко, Є.О. Маруняк, С.А. Лісовський)	17
2.2. Стан імплементації в Україні вимог міжнародних нормативних документів щодо забезпечення сталого розвитку (Л.Г. Руденко, Є.О. Маруняк, С.А. Лісовський)	23
Р О З Д І Л 3. ПРОГАЛИНИ В ІСНУЮЧІЙ СИСТЕМІ ЗАПОВІДНИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ (Є.І. Іваненко)	27
3.1. Вибір схеми комплексного районування території для цілей заповідання	27
3.2. Оцінювання рівня заповідності території України	30
3.3. Стратегічна ціль розвитку мережі заповідних територій України	33
Р О З Д І Л 4. МЕТОДОЛОГІЯ ОЦІНЮВАННЯ ПОТЕНЦІЙНИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ ЩОДО ЗАПОВІДАННЯ	35
4.1. Основні геоботанічні й зоологічні принципи та критерії створення мережі природно-заповідних територій та об'єктів (Я.П. Дідух, І.А. Акімов, В.А. Костюшин, Л.П. Вакаренко, В.М. Тимар)	35
4.2. Географічні принципи і критерії створення перспективної мережі заповідних територій (Є.І. Іваненко, О.Г. Голубцов, В.М. Чехній)	55
4.3. Оцінювання територій за критеріями біотичного різноманіття (Я.П. Дідух, В.А. Костюшин, Л.П. Вакаренко, Д.С. Винокуров, В.М. Тимар)	68
4.4. Оцінювання стану ландшафтів і ландшафтного різноманіття (О.Г. Голубцов, В.М. Чехній)	80
4.5. Оцінювання рамкових умов заповідання, суспільної значущості перспективних територій до заповідання та можливостей реалізації потенціалу екосистемних послуг (С.А. Лісовський, Є.О. Маруняк, О.Г. Голубцов)	86
4.6. Типові помилки при виборі територій ПЗФ (О.В. Василюк)	98

Зміст

РОЗДІЛ 5. ГІС-АНАЛІЗ ЛАНДШАФТІВ ЯК ОСНОВА СТВОРЕННЯ МЕРЕЖІ ЗАПОВІДНИХ ТЕРИТОРІЙ (О.Г. Голубцов)	104
РОЗДІЛ 6. ОЦІНЮВАННЯ ПРОСТОРОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ МЕРЕЖІ ЗАПОВІДНИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВА	117
6.1. Перелік потенційних для заповідання територій (Л.Г. Руденко, Є.І. Іваненко, В.М. Чехній)	117
6.2. Рамкові умови заповідання. Визначення потенційних для заповідання територій з позицій їх суспільної значущості (степова зона) (Л.Г. Руденко, С.А. Лісовський, Є.О. Маруняк)	169
6.3. Мережа потенційних територій для заповідання (О.Г. Голубцов, В.М. Чехній) ...	205
ПІДСУМКИ (Л.Г. Руденко, В.М. Чехній)	206
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	222

Наукове видання

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ГЕОГРАФІЇ

РУДЕНКО Леонід Григорович,
ГОЛУБЦОВ Олександр Григорович,
ЧЕХНІЙ Віктор Михайлович та ін.

МЕТОДОЛОГІЯ І ПРАКТИКА ОЦІНЮВАННЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ДЛЯ ЗАПОВІДАННЯ

Київ, Науково-виробниче підприємство
«Видавництво «Наукова думка» НАН України», 2020

Художнє оформлення *Н.Ф. Білоусової*
Художній редактор *І.П. Савицька*
Технічний редактор *Т.С. Березяк*
Коректор *О.Є. Челок*
Оператор *О.О. Пономаренко*
Комп’ютерна верстка *О.І. Фуженко*

Підп. до друку 11.12.2020. Формат 70×100/16. Папір офс. № 1.
Гарн. Таймс. Друк офс. Фіз. друк. арк. 14,5 + 1,0 арк. вкл. на крейд. пап.
Ум. друк. арк. 20,15. Обл.-вид. арк. 22,0.
Тираж 150 прим. Зам. № ДФ-1059

Оригінал-макет виготовлено
у НВП «Видавництво «Наукова думка» НАН України»
Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовників
і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2440 від 15.03.2006 р.
01601 Київ 1, вул. Терещенківська, 3

ПП «Видавництво «Фенікс»»
03680 Київ 680, вул. Шутова, 13б
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
серія ДК № 271 від 07.12.2000 р.

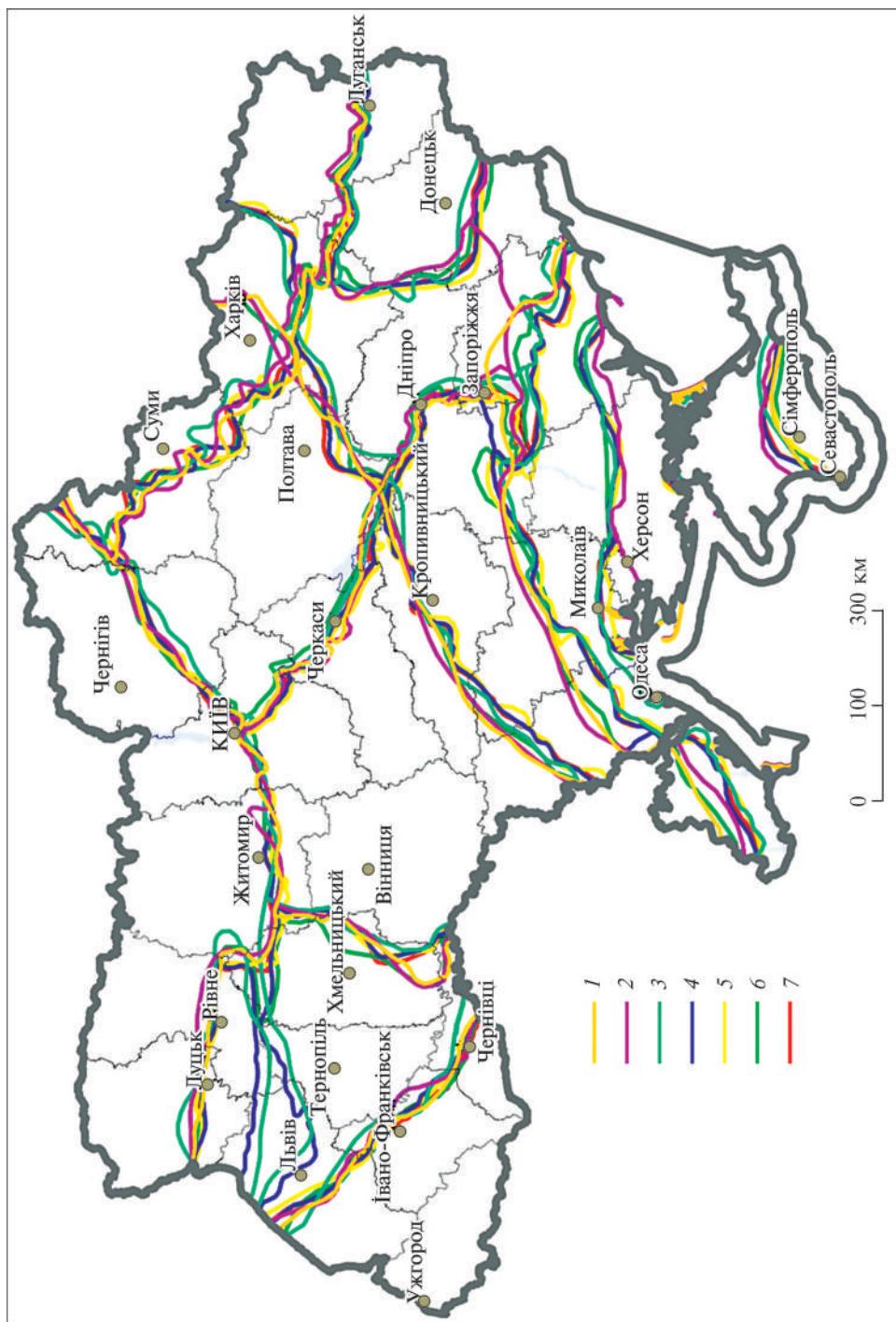

Рис. 3.1. Межі фізико-географічних країв України за сімома спорідненими схемами, виданими протягом 1968—2007 рр.
Рік видання: 1 — 1968, 2 — 1978, 3 — 1985, 4 — 2003, 5 — 2005 [5], 6 — 2005 [8], 7 — 2007

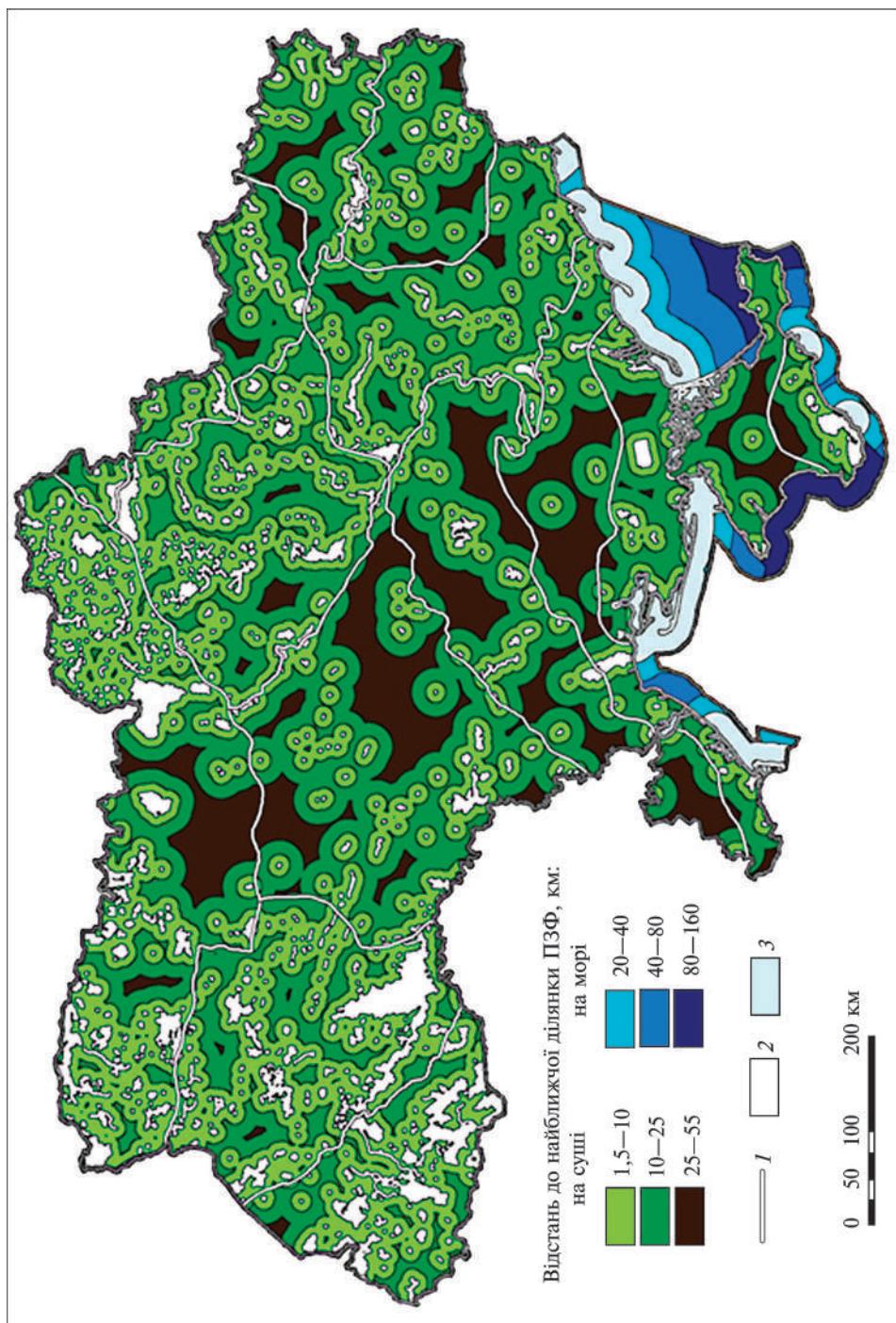

Рис. 4.3. Зв'язність природно-заповідного фонду України на 2014 р. Ділянки ПЗФ разом із буферними зонами завширшки: 1 — 15 км на суші, 2 — 20 км у морі; 3 — межі фізико-географічних країв

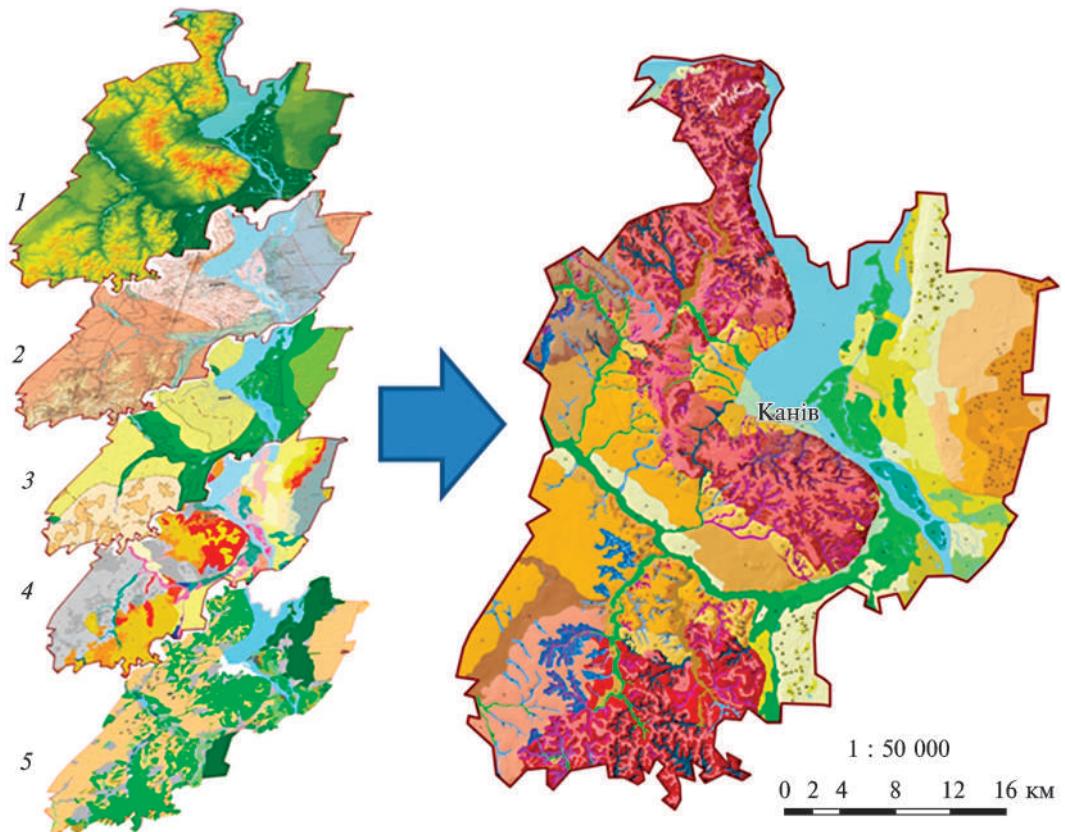

Рис. 4.4. Укладання карти ландшафтів на основі ГІС-аналізу (на прикладі Канівського району Черкаської області):

1 — карта цифрових моделей рельєфу; 2 — геологічна карта; 3 — геоморфологічна карта; 4 — карта ґрунтів; 5 — карта рослинного покриву

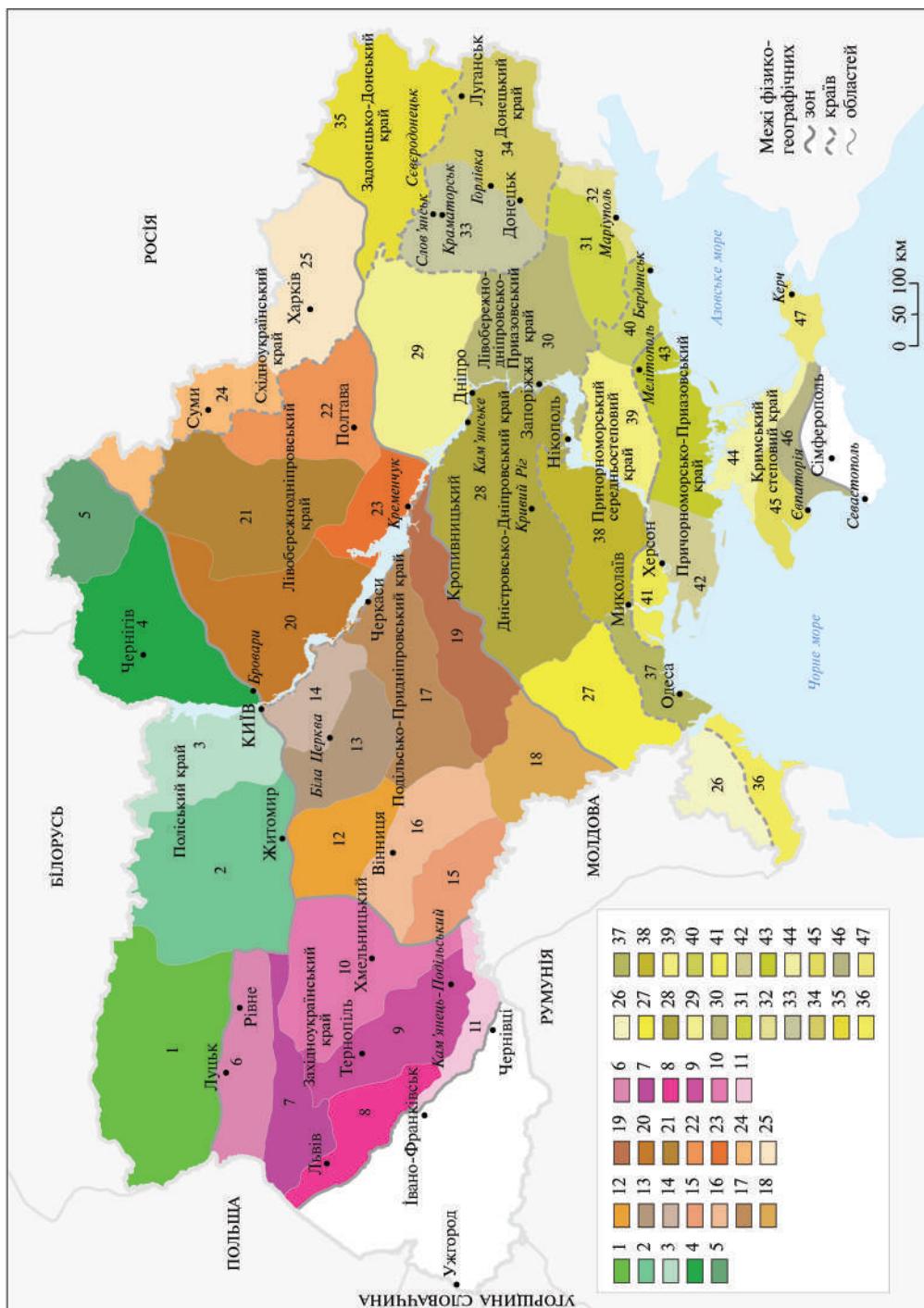

Рис. 5.1. Фізико-географічні області та райони рівнинної частини України (цифрова карта укладена за [6]).

Зона місцьних (хвойно-широколистих) лісів. Півднівський край: 1 — Волинське Полісся; 2 — Житомирське Полісся; 3 — Київське Полісся; 4 — Чернігівське Полісся; 5 — Новгород-Сіверська височинна область; 7 — Мале Полісся; 8 — Розточко-Опільська горбогірна область; 9 — Західноподільська височинна область; 10 — Середньоподільська височинна область; 11 — Прут-Дністровська височинна область.

Лісостепова зона. Подільсько-Придніпровський край: 12 — Північно-Західна Придніпровська височинна область; 13 — Північно-Східна Придніпровська височинна область; 14 — Київська височинна область; 15 — Придністровсько-Східноподільська височинна область; 16 — Середньобузька височинна область; 17 — Центрально-Придніпровська височинна область; 18 — Південноподільська височинна область; 19 — Південнопридніпровська височинна область.

Лівобережно-Дніпровський край: 20 — Північнопридніпровська терасова низовинна область; 21 — Північнополтавська височинна область; 22 — Східнополтавська височинна область; 23 — Південнопридніпровська терасова низовинна область.

Східноукраїнський край: 24 — Сумська схилово-височинна область; 25 — Харківська схилово-височинна область.

Степова зона. Дністровсько-Дніпровський край: 26 — Південномолдавська схилово-височинна область; 27 — Південноподільська схилово-височинна область; 28 — Південнопридніпровська схилово-височинна область.

Лівобережно-Дніпровсько-Приазовський край: 29 — Орільсько-Самарська низовинна область; 30 — Консько-Ялінська низовинна область; 31 — Приазовська височинна область; 32 — Приазовська низовинна область.

Донецький край: 33 — Західнодонецька схилово-височинна область; 34 — Донецька височинна область.

Задонецько-Донський край: 35 — Старобільська схилово-височинна область.

Причорноморський середньостеповий край: 36 — Задністровсько-Причорноморська низовинна область; 37 — Дністровсько-Бузька низовинна область; 38 — Бузько-Дніпровська низовинна область; 39 — Дніпровсько-Молочанська низовинна область; 40 — Західноприазовська схилово-височинна область.

Причорноморсько-Приазовський край: 41 — Нижньобузько-Дніпровська низовинна область; 42 — Нижньодніпровська терасово-лелтова низовинна область; 43 — Присивасько-Приазовська низовинна область.

Кримський степовий край: 44 — Присивасько-Кримська низовинна область; 45 — Тарханкутська височинна область; 46 — Центральнокримська височинна область; 47 — Керченська горбисто-пастюкова область

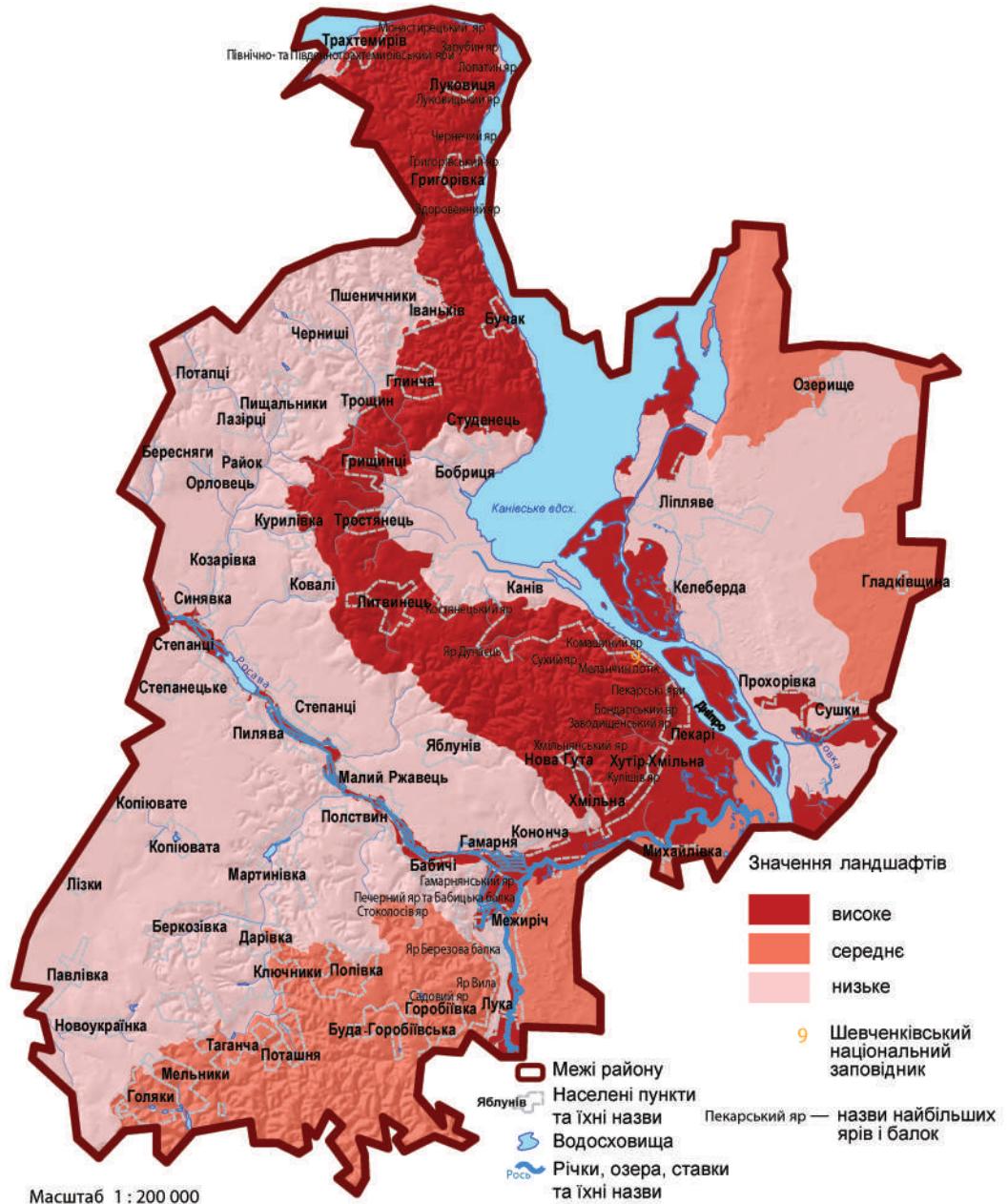

Рис. 4.7. Науково-освітня та історико-культурна значущість ландшафтів Канівщини (зменшено зображення, оригінальний масштаб 1:50 000)

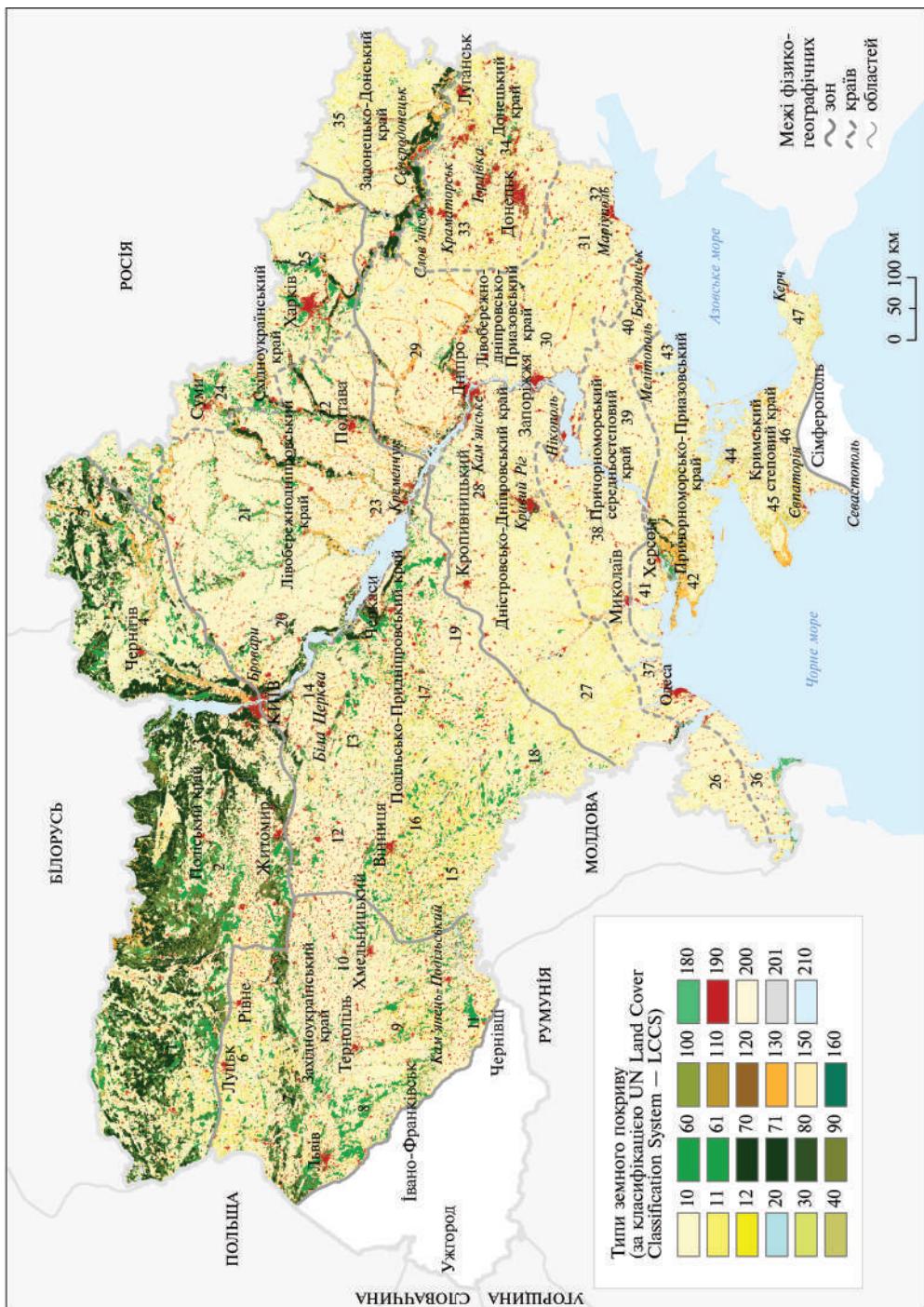

Рис. 5.2. Структура сучасного використання рівнинних ландшафтів України (див. табл. 5.1)

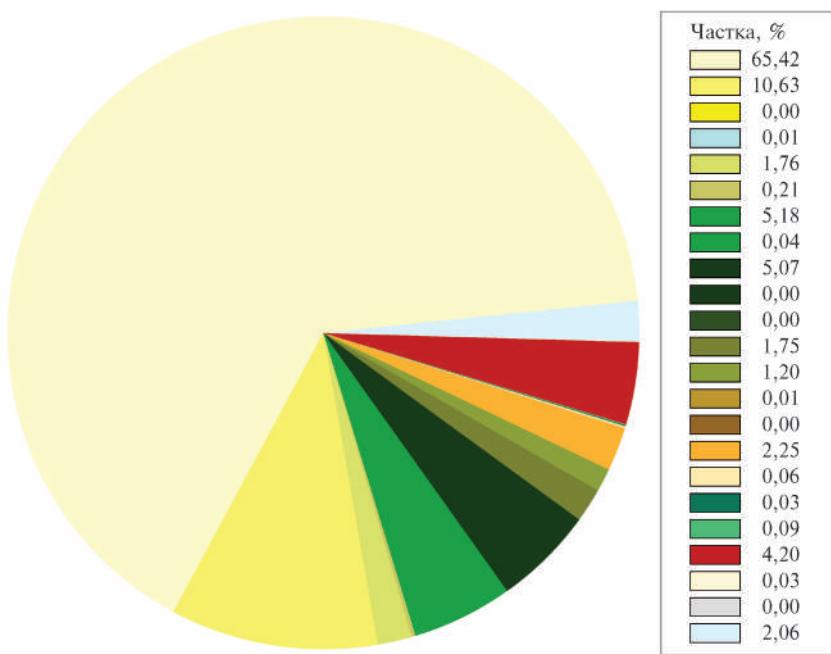

Рис. 5.3. Співвідношення типів сучасного використання ландшафтів. Типи земного покриву (див. табл. 5.1, рис. 5.2)

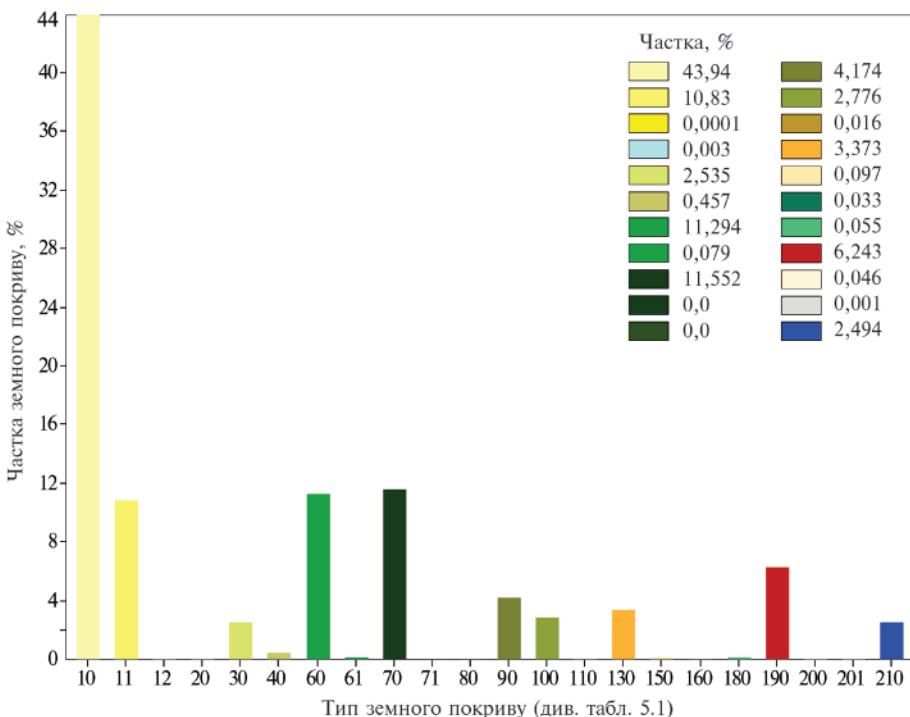

Рис. 5.7. Внесок різних типів земного покриву у формування високого рівня ландшафтного різноманіття

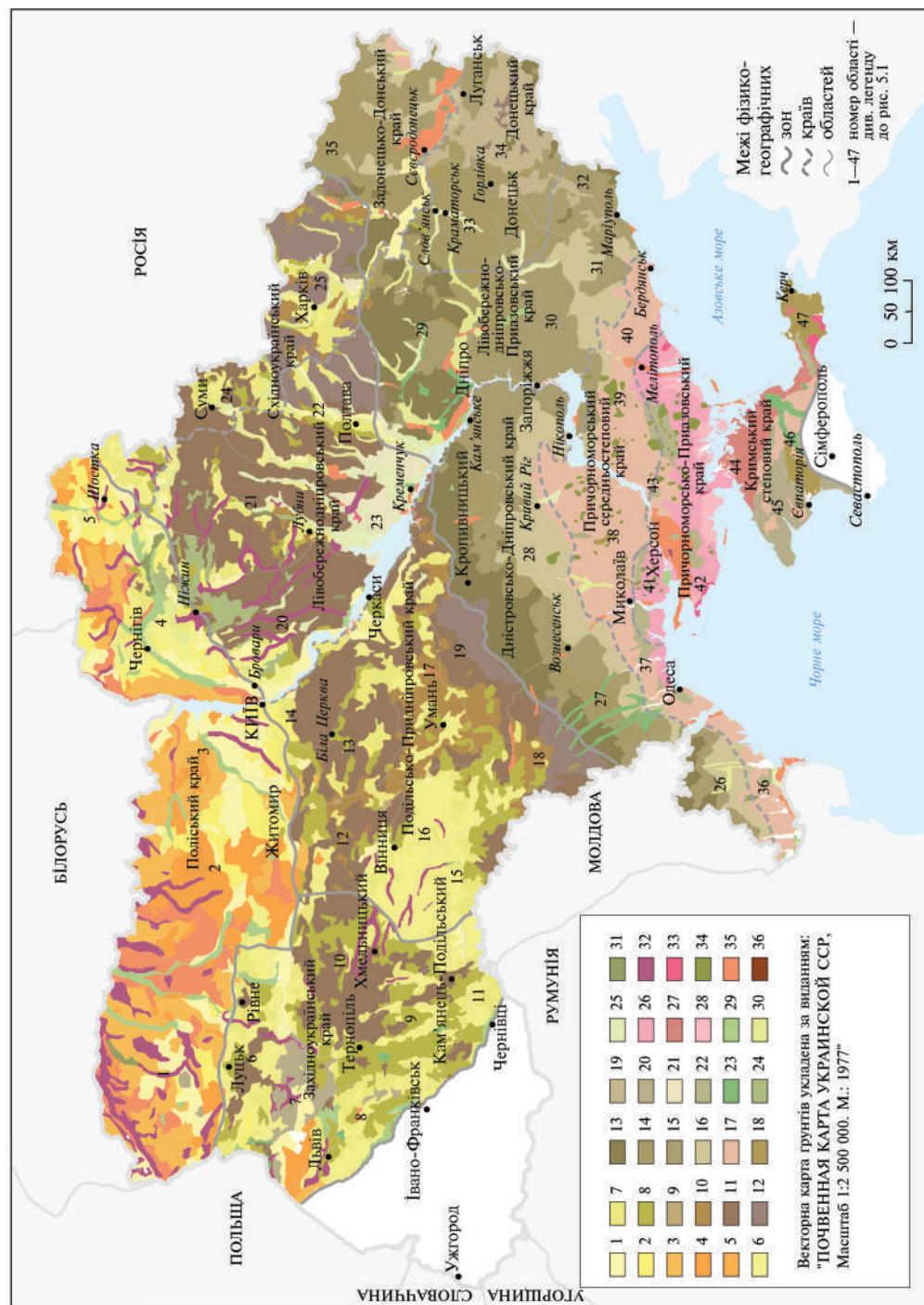

Рис. 5.4. Карта ґрунтів рівнинної частини України (див. табл. 5.2). Індекси кольорів ґрунтів (1—36) див. в умовних позначеннях на с. 110

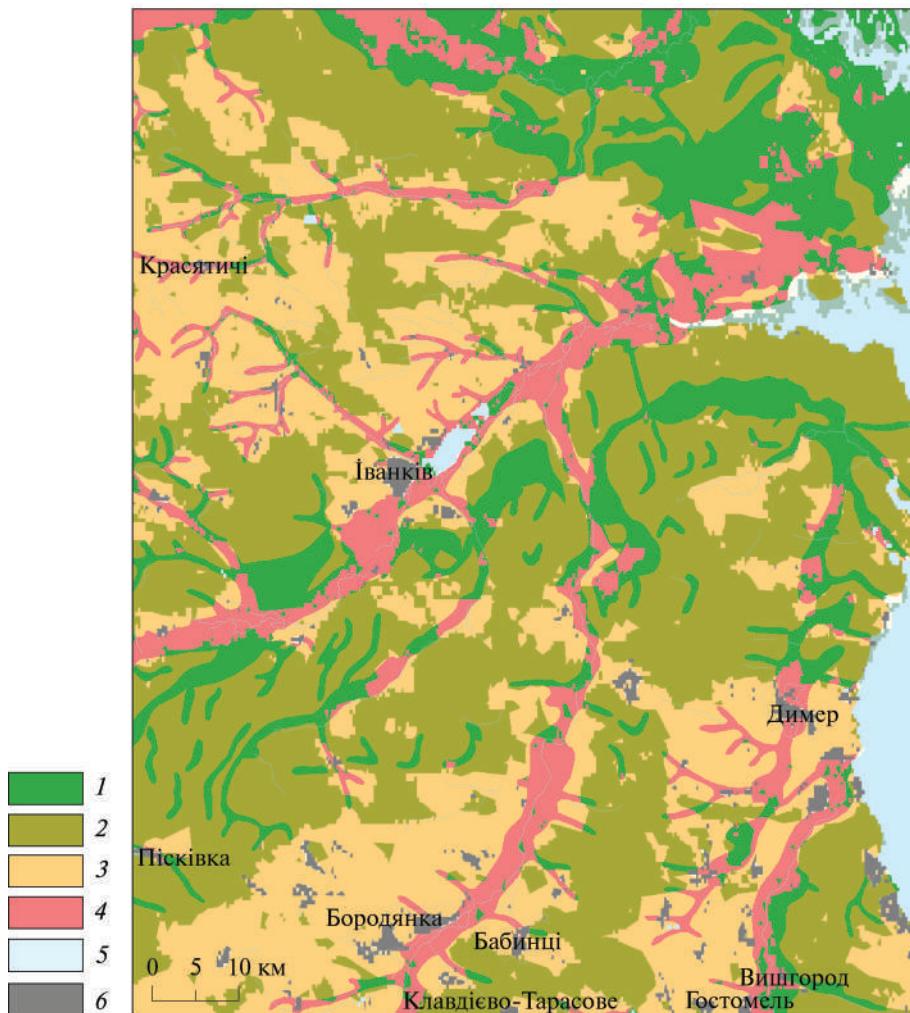

Рис. 5.5. Умови розвитку біотопів (Київське Полісся, фрагмент):
 1 — екстремальні та особливі місцезростання, біотопи збережені у природному стані; 2, 3 — лісові біотопи з типовими умовами місцезростання; 4 — агроландшафти на місці біотопів з екстремальними та особливими умовами місцезростання; 5 — водойми; 6 — забудова

Рис. 5.6. Рівень ландшафтного різноманіття рівнинної частини України за індексом різноманіття Шеннона (SHDI)

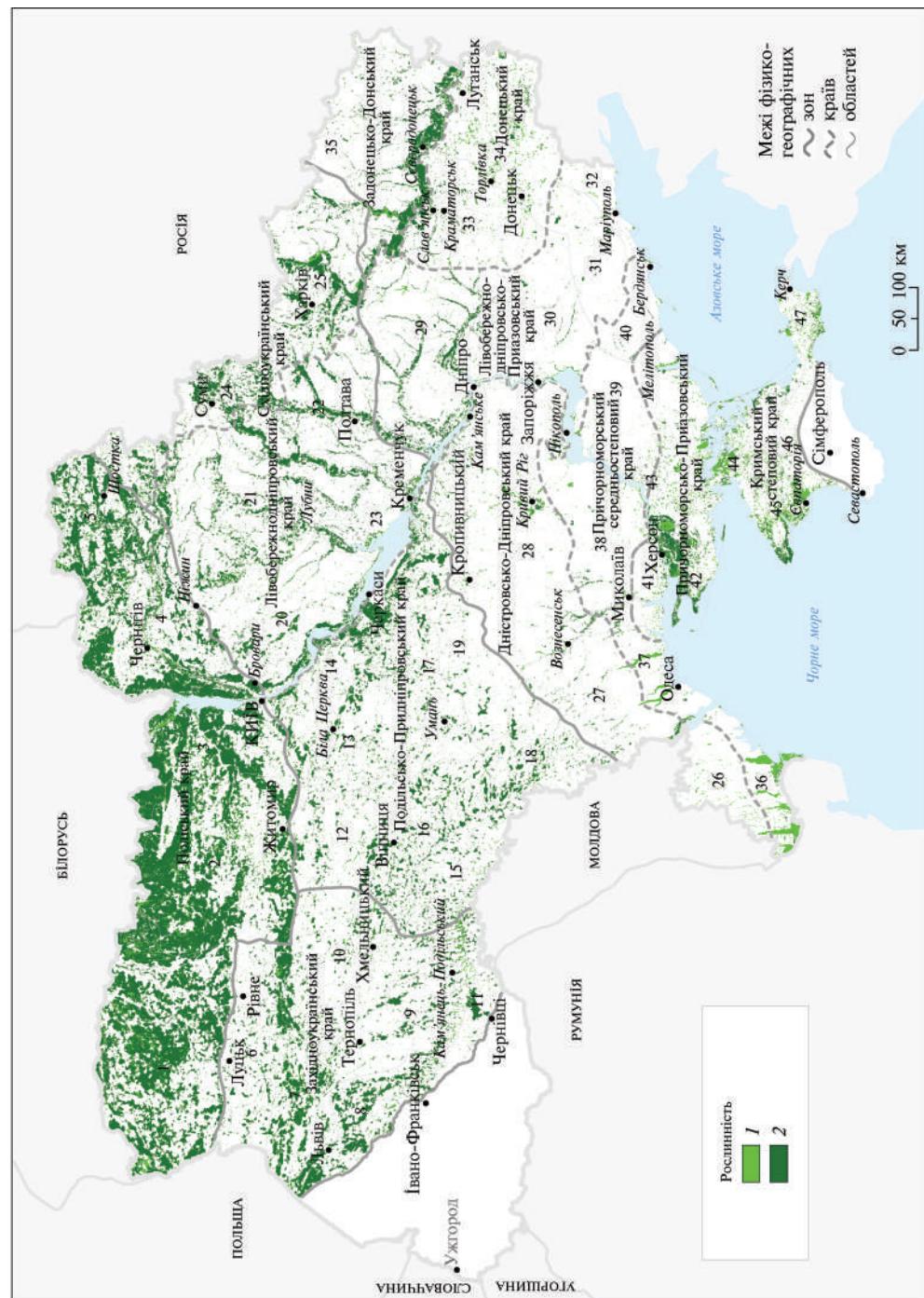

Рис. 5.9. Просторовий розподіл трав'яної (І) і лісової (ІІ) рослинності у межах рівнинної України

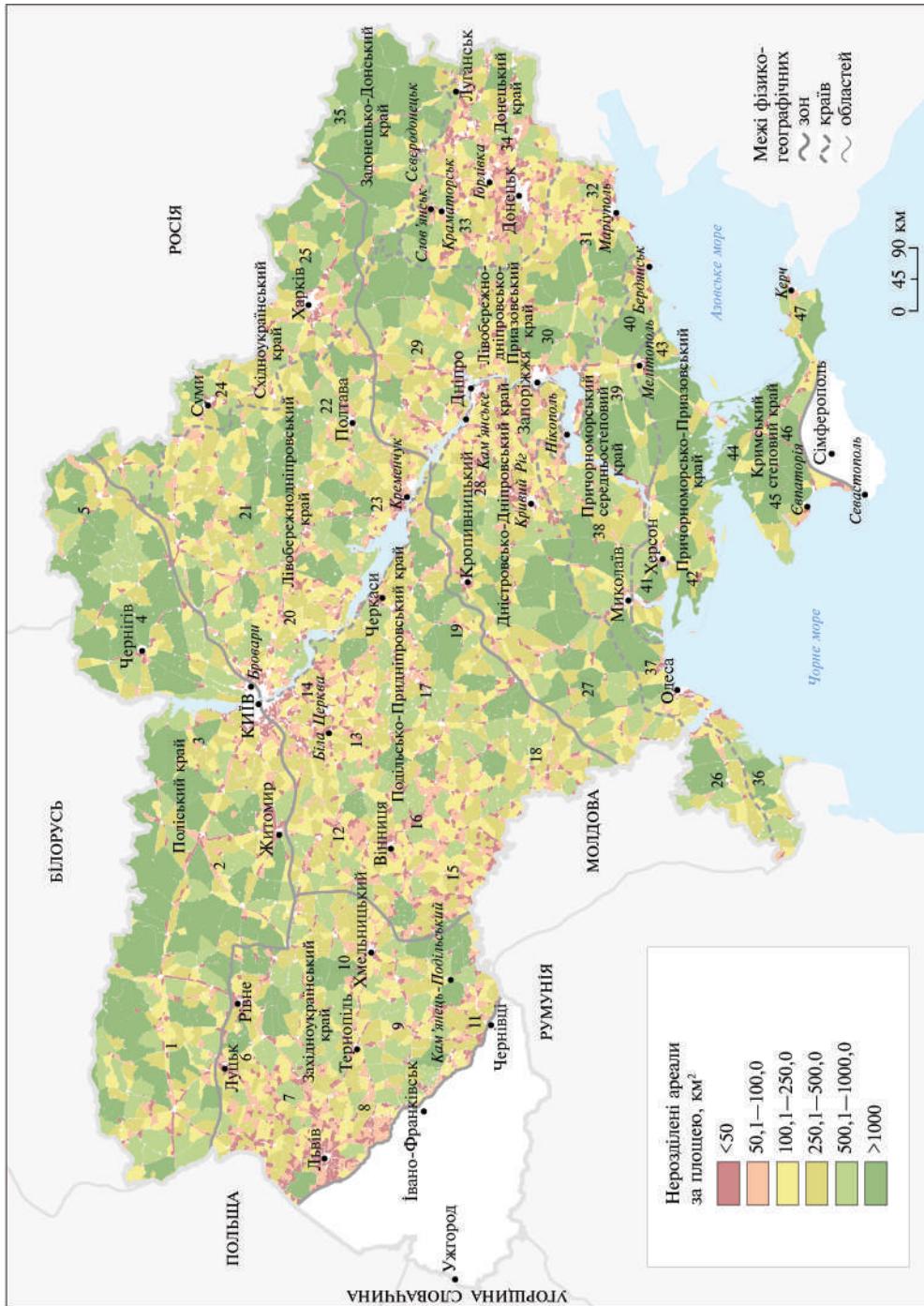

Рис. 5.10. Фрагментованість рівнинних ландшафтів України

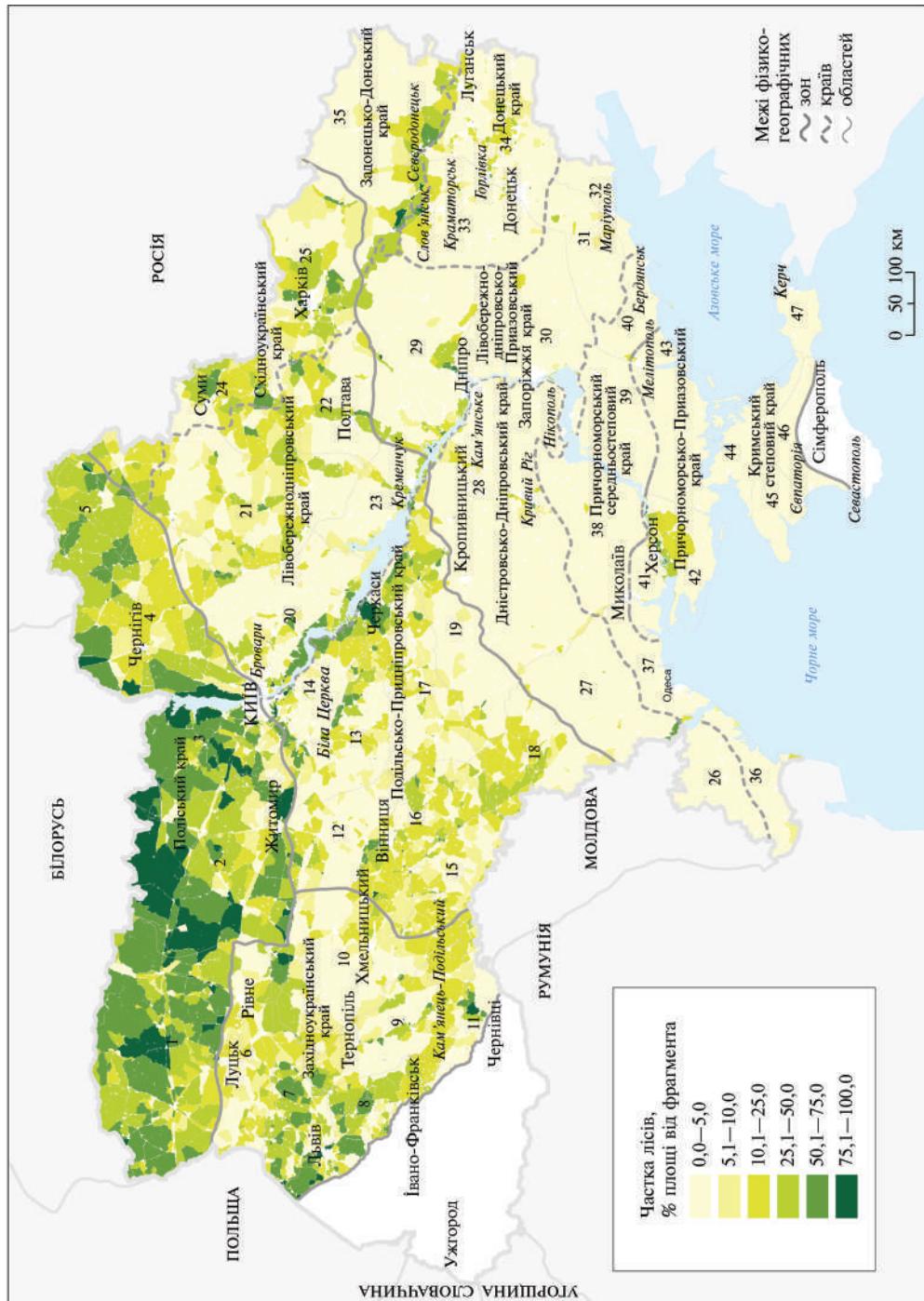

Рис. 5.11. Частина лісового покриву у фрагментах

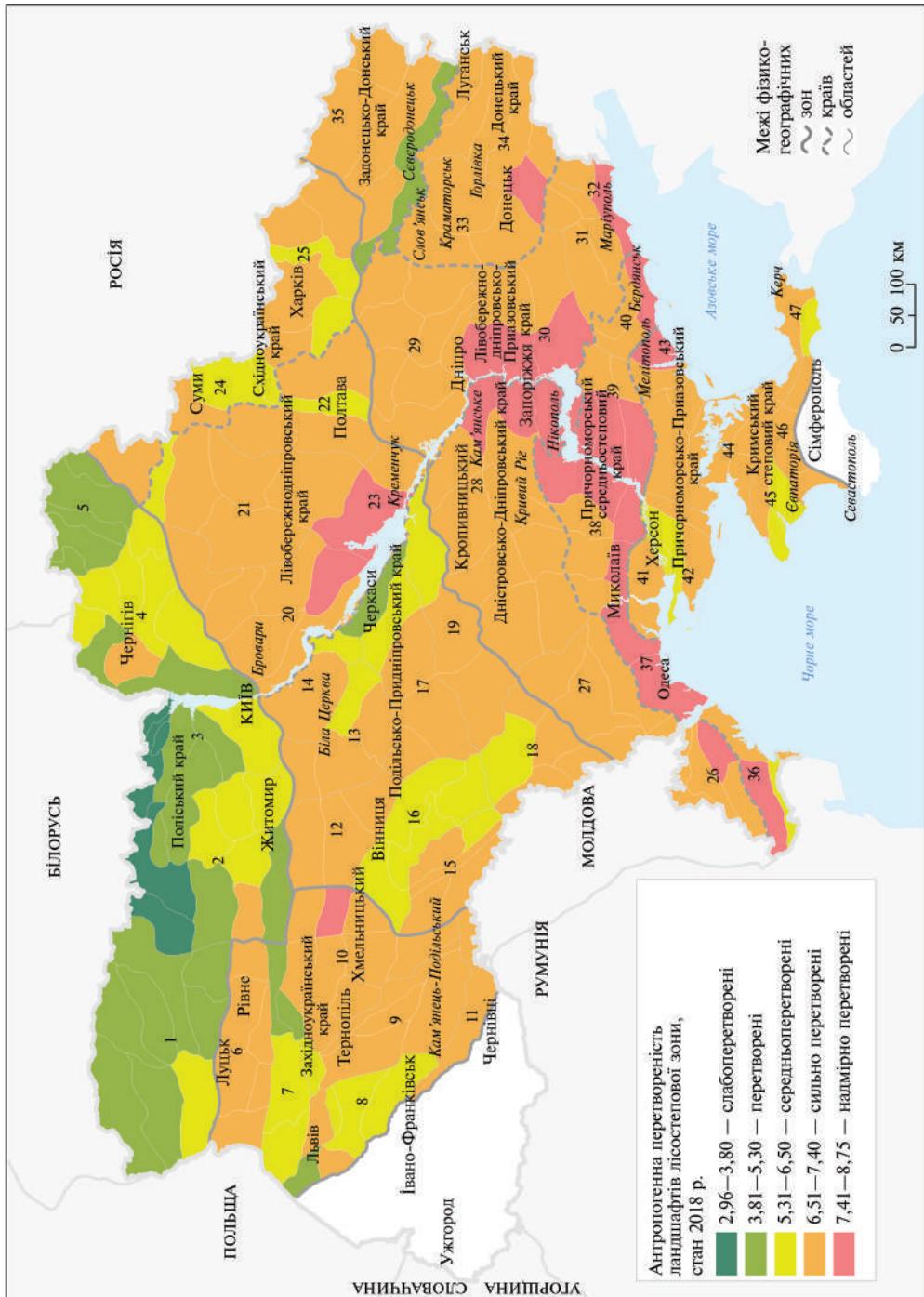

Рис. 5.12. Антропогенна перетвореність рівнинних ландшафтів України

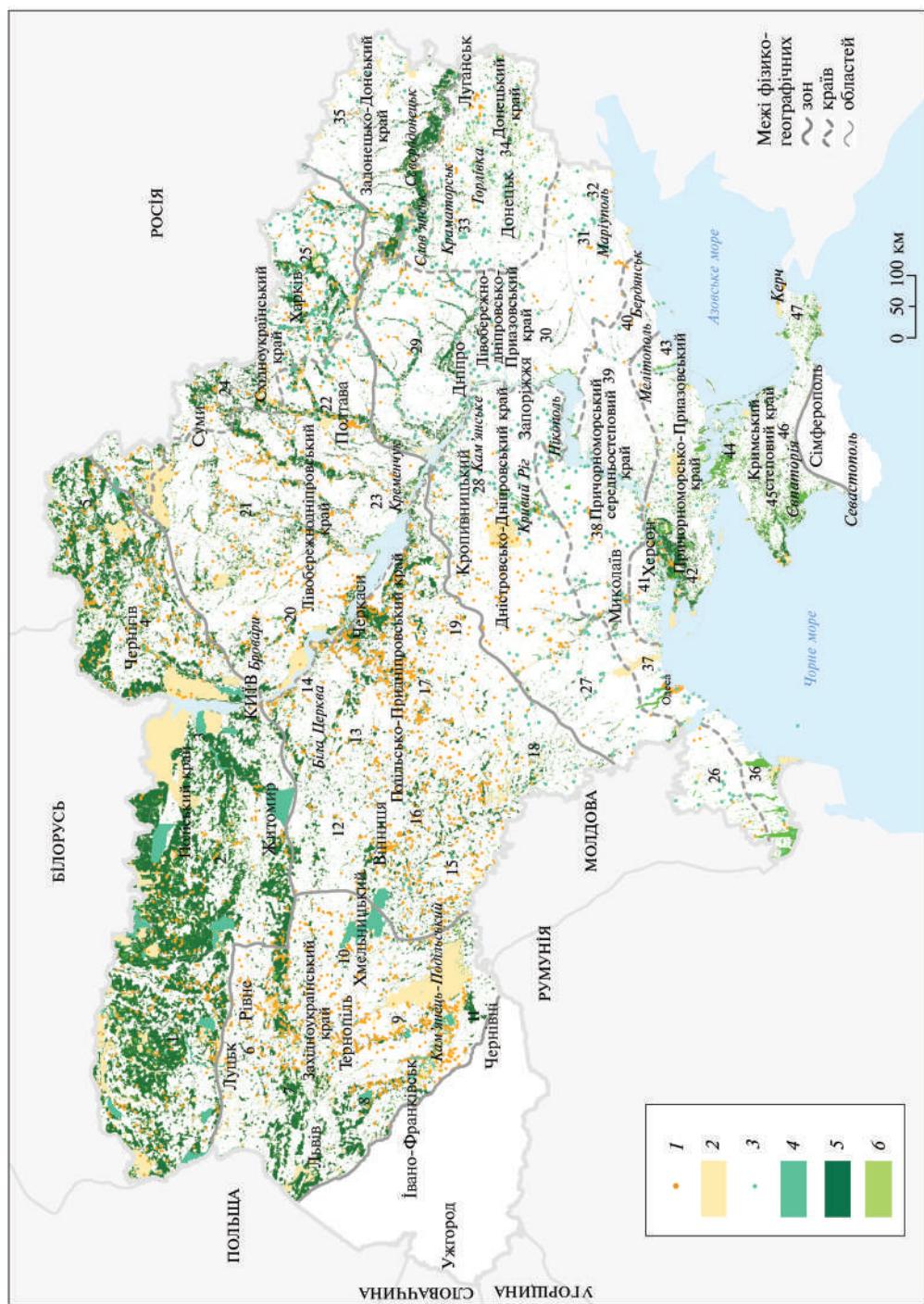

Рис. 6.1. Схема мереж потенційних для заповідання територій природно-заповідного фонду України. Існуючі об'єкти: 1 — локальні, 2 — території ПЗФ; запропоновані об'єкти: 3 — локальні, 4 — території ПЗФ; потенційні заповідні території: 5 — пріоритетні, 6 — перспективні